

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Török Gábor: Szókészleti angolosságok szakfordításokban

Tompa József: Szintaxisunk kitagadott gyermekei?

Róka Jolán: Impresszionista stílusjegyek Ignótyus Bródy Sándor című irodalmi kritikájában

Kálmán Péter: Igeneveink használatáról

Király Lajos: Az anyanyelvi nevelés sajátosságai nyelvjárási és regionális köznyelvi környezetben

F. Kovács Ferenc: Mondókatánítás — torzítással

Büky László: „... az a művészet ami él van tűnve...”

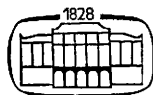
Kiss Jenő: Hol tart a finn dialektológia?

Galgóczy László: Állandósult szókapcsolataink egy csoportjának grammatikájához

Antal László: A Saussure-filológia utóbbi negyedszázadának történetéből III.

Pléh Csaba: Néhány szemantikai és pragmatikai tényező az anafora értelmezésében a magyarban

Szabó Zoltán: A stílusrétegződés vizsgálatáról

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

108. ÉVFOLYAM 1984. ÁPRILIS—JÚNIUS 2. SZÁM

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ANYANYELVI BIZOTTSÁGÁNAK
FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BÁNRETI ZOLTÁN, BENKŐ LÁSZLÓ, FÁBIÁN PÁL, GRÉTSY LÁSZLÓ,
KEMÉNY GÁBOR, KOVALOVSKY MIKLÓS, RÁCZ ENDRE

SZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
1014 Budapest I., Szentháromság u. 2. Levélcím: 1250 Budapest, Pf. 19.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

Török Gábor: Szókészleti angolosságok szakfordításokban 129
Pompa József: Szintaxisunk kitagadott gyermekei? 137

Íróink nyelve

Róka Jolán: Impresszionista stílusjegyek Ignótus Bródy Sándor című irodalmi
kritikájában 146

Nyelv és iskola

Kálmán Péter: Igeneveink használatáról 153
Király Lajos: Az anyanyelvi nevelés sajátosságai nyelvjárási és regionális köznyelvi
környezetben 162
P. Kovács Ferenc: Mondókatánítás — torzítással 171

Nyelvjárásaink

Büky László: „... az a művészet ami el van tűnve ...” 174
Kiss Jenő: Hol tart a finn dialektológia? 178

A nyelvtudomány műhelyéből

Galgóczy László: Állandósult szókapcsolataink egy csoportjának grammatikájához 184
Antal László: A Saussuro-filológia utóbbi negyedszázadának történetéből III. 195
Pléh Csaba: Néhány szemantikai és pragmatikai tényező az anafora értelmezésében
a magyarban 208
Szabó Zoltán: A stílusrétegződés vizsgálatáról 219

(* * * *)

Imre Samu

(1 0 1 7 1 0 0 0)

MAGYAR NYELVŐR

108. ÉVFOLYAM

*

1984. ÁPRILIS—JÚNIUS

*

2. SZÁM

Szókészleti angolosságok szakfordításokban

1. Már Cicero is megmondta, hogy sok új szó szükséges minden „mesterségben”, művészetben és tudományban, ahol pontosan kell meghatározni az új, kevésbé ismert fogalmak jelentését. A „nem általánosan ismeretes és közönséges” fogalmakról értekezvén, joga van a tudósnak szokatlan, új szavakat használni. Még inkább rászorul erre az, aki más nyelven-nyelvben akar új felismeréseket meghonosítani (De finibus bonorum et malorum. Liber III—IV.; magyarul: Sztoikus etikai antológia. 1983. 242, 243, 264—5).

Nagy szakirodalom szól róla, milyen a jó műszó, a jó szakkifejezés, terminus technicus. Legyen szabatos, egyértelmű, rendszerbe illeszkedő, semleges színezetű, lehetőleg ne váltakozzék rokon értelművel, vagyis ne legyenek szinonimái, legyen magyaros (vö. NyFK. 24, régibb magyar irodalom ott; Stil. 9, 27; MStilÚt. 426; MMNyR. 1: 29; Grétsy: Nyr. 85: 6—7; L. O. Reznjikov in: A jel tudománya. 1975. 403; M. Mead uo. 361; Kontra Miklós: NytudÉrt. 109. sz. 49; Thea Schippan: Einführung in die Semasiologie. 1972. 104; Dieter Faulseit: Das Fachwort in unserem Sprachalltag. 1975. 12, 24, 89—90; stb.).

Grétsy is, mások is hangsúlyozzák a magyarosság igényét — nagyon helyesen. Persze, vannak meggondolktató érveik sok területen a görög-latin alapú nemzetközi szakkifejezések védőinek is (Thea Schippan i.m. 106; Dieter Faulseit i.m. 74; Szépe György: Nyr. 102: 69; Kontra Miklós i.m. 19): az érzelmi színezetlenség, az anyanyelvi köznapi értelemtől való elszigeteltség, a nemzetközi egység és a nagyobb hatékonyság. Azonban nagyon jó észben tartanunk, hogy ezek az előnyök korántsem egyetemlegesek, korántsem men-tenek meg értelmezési zavaroktól! Egy példát! Olvasom, hogy „Honorius pápát sokkal inkább az egyház belső viszonyai és a már-már *fóbiájává* [itt is, a továbbiakban is az én kiemeléseim T. G.] váló keresztes háború szervezése kötötték le” (Gergely Jenő: A pápaság története. 1982. 127). Én nem békélek meg ezzel a *fóbiá*-val. Igaz az ISzKSz.⁵-ban a *fóbia* 1. 'kényszerképzet' és csak 2. 'beteges félelem, iszony, gyűlölet', de Brencsán János Orvosi szótárában³ (1969.) a *phobia* már csakis 'beteges félelem, iszony'; s a *kényszerképzet* tartal-mában is ott van „rendszerint” a nyugtalan szorongás (vö. ÉrtSz.). A szóban forgó pápa viszont nem azért szervezte a keresztes hadakat, mert valami beteges szorongás, iszony gyötörte. R o s s z, pontatlan ez az itt használt és igencsak szakszónak vélhető idegen szó. Rossz volna még a *kényszerképzet*-re való magyarítása is. Helyesen: *rögeszméjévé váló* . . .

2. Gergely Jenő nem fordít, hanem eredeti magyar szöveget ír. Aki idegen nyelvű tudományos eredményeket közvetít, fordít, arra még több veszély leselkedik. Kétségtelen, hogy neki még több olyan szót, kifejezést kell használ-

nia, választania, sőt megalkotnia, amelyek a „célnyelvben” nem ismerősek. Cicero (i.m. 243) ezt is tudta, de egyúttal el is ítéli az öncélú szógyártást mind az eredetiben, mind a fordításban (uo. 278). Ha csakis az idegen nyelv tudományos vagy szakmai, vagy társadalmi „presztizismotívuma” ösztönzi a fordítót rá, hogy megtartsa az idegen szót, kifejezést (vö. Kontra i.m. 12), akkor megérdemli a szigorú nyelvhelyességi megrovást: „Az idegen szavak fölösleg es, öncélú használatának oka gyakran nem a szükség, hanem a kényelemszeretet, a divatosság vagy a szakmai tudálékosság (. . .). Szakmai tudákoskodásból pedig sokan erőltetik, halmozzák az idegen szók használatát, még akkor is, ha a megfelelő magyar műszóknak nagy hagyományuk van. Ennek oka nemcsak a beavatottság fitogtatása, a modernkedő tudományossággal való tetszelgés, hanem a szaksargon kötelezőnek vélt túlhajtása is” (Lőrincze Lajos in: NyKk. 1: 928).

A fordítói tudákososság is értelemzavaró hibát teremt. Max Dvořáknak Donatello Szent György-szobráról írt német mondatát így fordítják magyarra (A művészet szemlélete. 1980. 166): „A szobor *torzója* bizonyítja, hogy antik példák is hatottak rá.” Az ISzKSz.⁵ szerint a *torzó* 1. 'végtagok, esetleg fej nélküli csonka szobor', 2. 'töredék, befejezetlen mű' (vö. még ÉrtSz., ÉKsz.). Hát a jelenleg a Bargellóban látható, Or San Michele-i Szent György sem nem csonka, sem nem töredék, sem nem befejezetlen! A németben is idegen, olasz eredetű *Torso* magyarul éppen nem *torzó* ebben az esetben! Ugyanis nyilván a szobor felsőttestéről, törzséről tett megjegyzést Dvořák, némileg a németben is olaszosan. Az olaszban ugyanis a *torso* első jelentése: 'felsőttest, törzs', és csak a 2. 'csonka szobor, torzó'.

Ez a példa is igazolja, hogy aki szakszöveg fordítására vállalkozik, annak nemcsak a forrás- és a célnyelvet kell jól tudnia, hanem ismernie kell a fordítandó anyag tárgykörét, szakmai tudnivalóit is. Szakszókincsének kifogástalanságára nemcsak nyelvészeti szempontból kell vigyázni, sőt még szakmai igények kielégítése sem elegendő. M. Mead szerint (in: A jel tudománya 361) a legtágabb értelemben vett antropológus is köteles figyelni a szemiotika kulturális feltételeit, és meg kell akadályoznia, hogy „olyan szak kifejezés jöjjön létre, mely gyanús etimológiájú, rendellenes a tudományokban, és nehézkes a megszokott tudományos gyakorlat szempontjából”. A szakfordító szakember is, nyelvhelyességi szakértő is, ilyen „antropológus” is. Lépten-nyomon alkotói szinten kényszerül dönteni: kell-e, érdemes-e, lehet-e ezt vagy azt az idegen szót, kifejezést teljesen megmagyarítani. Ha igen, hogyan? Ha nem: milyen helyesírási és milyen hangalakban illessze be a magyar szövegek környezetbe (l. Fodor István: Mire jó a nyelvtudomány? 157–61; Grétsy: in NytudÉrt. 75. sz. 67–78).

3. A franciák intézményesen is, nyelvészeik nem kis seregével is harciasan óvják nyelvüket az angol hatás áradatától. A *français* 'terme désignant par dérision l'ensemble des néologismes d'origine anglaise introduits dans la langue française' elnevezés az új, szókészletileg angolosságok kicsúfolására benne van már a Grand Larousse-ban (1973.): a kérdésnek bő irodalma van (l. Josette Rey-Debore—Gilbert Gagnon: Dictionnaire des anglicismes. 1980. bibliográfiája). A magyar szakember is elismeri, hogy igen erős a nyilvánvaló angol hatás az amerikai magyarok nyelvén (Kálmán Béla: Nyr. 94: 381–6; Úó. in Nyelvünk világa 32–4). A Magyar Tudományban 1977–78-ban zajlott le vita arról a nagy angol hatásról, amely az itthoni magyarban is érződik (össze-

foglalja Kontra Miklós i. m. 6). A levont tanulságok azonban nem nyugtatnak meg. Ország László szerint (i. m. 153) a nyugati nyelveket elárasztó angol-amerikai veszéllyel összevetve „Nálunk nincs sem ilyen angломán nyelvi divat, sem ilyenfél anglofób hisztéria, a *Hunglish*-nak a neve és a fogalma is ismeretlen”. Ha némelyek szerint segíti is az angol szavak befogadását és használatát a divatmajmolás és sznobság, ő azt vallja, hogy „ez a jelenség sem nem érthetetlen, sem nem feltétlenül elítélendő” (uo. 135). A jelenség megértése azonban távolról sem azonos a jóváhagyásával. Ha nem szükséges is minden átvettelt mindig elítélnünk, ez egyáltalán nem zárja le a kérdést a nyelv művelők számára. Ország László láthatóan fontosabbnak tartja, hogy a veszély eltűzőivel vitázzon, mint a lekicsinylőivel. Ezt hibának tartom, és véleményemen az sem változtat, hogy egy másik nyelvészünk lekicsinyli a „franglais” veszélyét is (Hermann József: *A francia nyelv története*. 1966. 252–4).

Nemzeti (az én értelmezésemben: köz- + irodalmi) nyelvünket ugyan valóban nem fenyegeti súlyosabb elangolosodás, ebből azonban nem következik, hogy némely műszókészletünket sem; az meg még kevésbé, hogy e szaknyelvi angol hatás ne róna ránk nyelv művelési feladatokat. Abban igaz lehet Orzághnak, hogy a *hunglish*-t nem emlegetik honi tájainkon; de kár volna befognia a fülét: a *mangol*-t, amely ugyanezt jelenti, bizony nagyon is.

4. A továbbiakban a nyelvészeti és a rokon tudományokbeli „mangol”-nak szókészleti tüneteit vizsgálom egy szócsoporton. Fő forrásom egy antológia (Kommunikáció. Válogatott tanulmányok. Szerk. Horányi Özséb. 1–2. 1977*). Nyilván nem a nálunk amúgy is rosszul fizetett szakfordítókat akarom megbélyegezni, hanem azokat a veszélyeket elemzem, amelyeket az angol eredetieknek bizonyos mérvű lefordíthatatlansága, látszatelefordítása okoz.

Tudjuk, hogy általában melyek a fölösleges, sőt káros idegen szók (NyKk. 1: 714–5). Elismerhetjük, hogy az eleinte „luxusszónak”, divatszónak minősülő idegen szó is kaphat olyan jelentésárnyalatot — többek közt szakmait, tudományost is —, amellyel aztán szükséges szóvá, legalábbis szükséges szinonimává válik a magyarban (Kontra i. m. 15, 52); viszont el is pusztíthatja a gyökeresebb magyar megnevezést. A szókészleti angolosságoknak egy olyan csoportjával foglalkozom, amely végső soron latin (vagy görög) eredetű, a magyarra fordított szövegben is visszalatinosított alakja, főleg végződése angol, és az a jelentéskölesönzés keresztezi, zavarja a nyelvünkben megszokott latin jelentést. A NyKk. (uo.) is leszögezi: „Különösen félrevezető lehet egy-egy idegen szónak újabb értelemben való használata, amelynek régebben már kialakult egy [vagy több, de más T. G.] jelentése . . .”. Nem bírátatul, csak tényként megjegyzem, hogy bár Ország László (i. m.) igen tágra bővíti az angol eredetű elemek körét, alábbi példáim egyike sem fordul elő az ő adattárában.

Amellett, hogy idegenszerű, nem egyértelmű, keresztezi a már megszokott jelentést is, és nem illeszkedik bele erőszakos vonzatváltásával nyelvünk rendszerébe sem a következő tünete a „mangol”-nak: „Meg kell különböztetnünk ezeket az aktusokat a referáláshoz hasonló aktusoktól, például attól, amikor János-ra referálok, mondva, hogy »János tegnap megérkezett«” (1: 260).

* Innen vett adataimról csak a kötet- és lapszámot közlöm. Mellőzöm a továbbiakat: nem nevezem meg sem a fordítót, sem az angolul író szerzőt.

A latin *refero* igének nincs olyan átvitt jelentése, amely a magyarban *referál* + *-ra/-re* határozói vonzattal fordítható (vö. Finály Henrik: A latin nyelv szótára; Györkösy Alajos: Latin—magyar szótár?; a továbbiakban: Finály, ill. Györkösy). Bezzeg van az a n g o l b a n ! A *refer* 2. intranszitiv főjelentése: 'céloz, utal, hivatkozik vmire'. Ezt a jelentést a Bakos-féle ISzKsz.⁵ n e m ismeri. A fordító alighanem arra törekedett, hogy megmaradjon a modernista nyelvészek közt használatos — bár n e m általánosan használt! — *referens* kb. 'jelölt, jelentett', *referenciális* 'főleg: valóságra' utaló szavak családjában, ezért használta a *referálás* mellett a *referálok* (+ *ra*) igét is. Gyenge mentség! Jakobsont éppolyan jól meg lehet érteni — sőt jobban! —, ha a *referenciális*-t olykor *utaló*-ra magyarosítja fordítója (l. pl. Hang — jel — vers¹ 217). Sokkal csekélyebb lett volna a fordító vétsége, ha a n e m latin, csak latinosított *referál*-t angol jelentésében is magyar állandó határozójával használta volna.

Az *erraticus* melléknévnek az ISzKsz.⁵ megadja az orvosi és a geológiai jelentését: 'vándorló, bujkáló <láz, fájdalom>'; 'vándorló, vándor- <kőzet>'. Finály: *erraticus* 'bolyongó, tévelygő, kóborló, barangoló'; 'vadon termő'; 'határtalanul mindenfelé terjedő'. Mindezek az értelmezések nem magyarázzák meg idézetünket: „Ez a szerelemben vagy gyűlöletben »oldozó-kötöző« ember-típus *erraticus*, megmagyarázhatatlan viselkedése, aki olykor egyszerűen csak játszik, s aki néha jobban meg tudja magyarázni tetteit, mint bárki más, ha akad, aki meghallgatja” (1: 159). A teljesen fölöslegesen használt idegen szót itt is az angol magyarázza. *Erratic* 2. 'szabálytalan, változó, szokatlan'. Az *erraticus* a fordításban nemcsak szókészleti divatoskodás, sznobság, lexikai fényűzés, hanem olvasásnehezítő b u k t a t ó is. És ez utóbbi a fő vádam ellene.

Ilyen „mangol” melléknév a fordítógárda által — isten tudja, miért? — kedvelt *konzisztens* melléknév is: „kutatási eredményeink a vokális kommunikáción alapulnak, de a kommunikáció egyéb módozataival kapcsolatos megfigyeléseink *konzisztensek* ezekkel a megállapításokkal” (1: 148); „... a reklám túlzott méreteket ölt, s emiatt olyan követelményeket is támaszt, mind a reklámozó, mind a fogyasztó szerepével szemben, amelyek nem *konzisztensek* azokkal az egyéni értékekkel, amelyek ugyanezeknél az embereknél mindennapi életük más vetületeien érvényesülnek” (1: 161); „Mennyire *konzisztens* a tartalom a hallgató ismereteivel, azzal, amit a hallgató addig hallott és tapasztalt?” (1: 162); „A kutatóktól elvárták, hogy (...) biztosítsák a szabályok aktuális alkalmazási eseteiben a receptek, a próféciák, a szólásmondások, a részleges leírások objektív, hatékony, *konzisztens*, hiánytalanul, empirikusan adekvát, azaz racionális jellegét” (2: 183). A latin szótárakban (Finály, Györkösy) nincs *consistens* címszó; az olasz *consistente* jelentései: 'vmiből álló', 'szilárd, tartós', 'tartalmas'. A *consisto* latin igének (Finály) egészen ritka, eldugott (3. F.) mellékljelentése ugyan nyomra vezet: 'egyezik, egyetért' (<”*consistit* verbis cum aliquo”>), de szemelvényeikbe még ez az oly ritka latin jelentés is épp csak hogy befér. Korántsem ritka viszont az angolban a *consistent* 'megegyező' (illetve olykor: 'következetes' is). Ez a 'megegyező' jelentés él az idézett rosszul fordított mondatokban, s aligha tagadhatja bárki is: nem holmi „nemzetközi” szó ez, hanem ennek a jelentésnek az angol a forrása. (Szemelvényeinkbe egyébként még jobban belesimulna a *megegyezik*, *megfelel* ige ragozott alakja, természetesen a mondatok kellő átfogalmazásával.) Aki további érvet várna, annak megemlítem, hogy a t u d o m á n y o s francia nyelvhasználatban is anglicizmusnak minősíti a *consistant*, -e melléknévet az említett „Dictionnaire des anglicismes”!

Az ISzKsz.⁵ még nem vesz föl *operacionális* címszót; Finály és Györkösy sem szótár az holmi *operationalis*, -e melléknevet. Ott van viszont a franciába özönlő *opérationnel*, -le (Dictionnaire des anglicismes). Egy ilyen mondatban: „Elvileg legalábbis a kategóriára *operacionális* meghatározást kell adnunk” (1: 222) bizvást láthatunk „mangol” szót. Az angolban az *operational* éppúgy (főleg a matematikában elterjedt) ’műveleti’ jelentésű műszó az általánosabban ismert ’hadműveleti’ jelentés mellett, mint az olasz *operazionale*. Valami szükséges, tömör, hasznos, hézagpótló melléknévi idegen szó volna hát ez az *operacionális*, amely nagyjából a ’szellemi gyakorlat műveleteivel kapcsolatos, szellemi segédeszköz jellegű, ilyen műveletekre használható’ tartalmat sűrítene? A terminusokat — nemcsak a főnévieket — csakis meghatározással magyarázhatjuk (vö. pl. Thea Schippan i.m. 104); de hol találjuk az egyértelmű meghatározást? Ha a meghatározás felé közeledünk, kiderülhet, hogy az egyik szakember ezt, a másik azt érti a szón. Az *operatív jelentés* kifejezés — melyben az *operatív* tartalma közel áll az *operacionális*-hoz más-más értelmű, aszerint, hogy ki használja (vö. A jel tudománya 409; lapalji jegyzet). A kontextus nem leplezi le mindig az *operacionális* tartalmát: „ez teljesen *operacionális* terminus, amit a kényelmesség kedvéért vezetünk be” (A jel tudománya. 1975. 192); de itt már igen: „... a metaszemiotikák itt adott definíciói csak ideiglenesen »reális« meghatározások, amelyeknek semmiféle *operacionális* értéket nem tulajdoníthatunk” (uo. 206). Ez utóbbiból kiderül: s z á m u n k r a i l y e n értelemben nem lehet tudományos minősítés az *operacionális*! A dialektikus materializmus ismeretelmélete nem fogadhatja el, hogy valami úgy legyen szellemi segédeszköz jellegű, a szellemi gyakorlat műveleteivel úgy kapcsolatos, hogy a valóságot még pillanatnyilag, részlegesen se tükrözze, illetve úgy tükrözze ideiglenes részlegességgel a valóságot, hogy teljességgel alkalmatlan lehessen az elméletépítés folytatására!

A műszónak a szakterületen belüli meghatározása nélkül és angol nyelv ismeret (vagy legalább angol szótár) nélkül a kontextusból sem lehet mindig kihámozni, mit közöl a fordító a szövegben meghagyott anglicizmusával: „A szótár az egyes szótári tételek *idioszinkratikus* tulajdonságait jellemzi” — fordítják Chomskyt (A nyelvtudomány ma. 1973. 274—5). Ezt a latinos végződésű, végső soron görög elemekből álló melléknevet nem veszi föl anyagába Finály és Györkösy. Az *idioszinkrázia*, *idiosyncrasia*, *idioszinkrazia* fő név pedig az ISzKsz.⁵-ban, Brencsán Orvosi Szótár³-ban és a Pallas Lexikonban egyaránt ’ideges ellenszenv, beteges idegenkedés, allergia bizonyos anyagokkal, hatásokkal szemben’. Az *idiosincratico* melléknév az olaszban: ’világra hozott kóros értékenységű, allergiás’. Bezzeg, az angol *idiosyncrasy* jelentése nemcsak a fenti ’idioszinkrázia’, sőt e l s ő s o r b a n nem ez, hanem ’egyedies jellemző sajátosság’. Az *idiosyncratic* melléknév meg nyilván: ’egyedies, sajátosan megkülönböztető’. A szótári tételeknek egyedies, a többiektől elkülönítő, megkülönböztető sajátosságairól van szó hát Chomsky mondatában.

Az eddig bemutatott „mangol” szavak egyike sem egyértelmű jelenleg. A jövőben, de csak a jövőben esetleg egyértelműsíthetjük az *operacionális*-t, ha érdemes, ti. ha nem akad helyette magyar kifejezés. Semmiképp sem alkalmas rá a jövőben sem az *affekció* főnév, hogy a jelenlegi orvosi ’bántalom, betegség’ (angol *affection* orvosi ’betegség’, olasz *affezione* orvosi ’betegség, beteg állapot, bántalom, baj, zavar, elégtelenség’) jelentéssel e l l e n t é t e s jelentéssel fogadjuk el más tudományágban terminusul — például az orvostudományhoz amúgy is közeli lélektanban: „Az egyéni értékek második rend-

szerét a személyes reakciókban kifejeződő érzelmek jellemzik (pl. *affekció*, gyűlölet, félelem, boldogság)” (1: 157). Ez a zárójeles *affekció* semmiképp sem orvosi szó, de még az ISzKsz.⁵ közölte 1. ’felindulás, erős izgalom’, 2. ’jóindulat, hajlandóság’ közüli második jelentést is csak közelítgeti tartalmával. Igaz, a nem klasszikus, hanem újkori latinban is van már az *affectio*-nak ’szíves hangulat’, ’hajlam, vonzalom, szeretet (vki iránt)’ jelentése főleg az *affectio animi erga aliquem* kifejezésben, bár vannak más újkori jelentései is (’akaraterő’, ’akarat’, ’törekvés’ stb., vö. Finály). Mégis valószínű, hogy mondatunkban az angol eredetiben álló *affection* első és fő angol jelentése, a ’szeretet, ragaszkodás, vonzalom’ ruházódik rá a latinositott (visszalatinosított) alakra. Ezt sugallja a kontextus is: ahogy a felsorolás négy tagjából a második pár ellentétes értelmű valahogy, úgy a *gyűlölet* előtt is valami vele nagyjából azonos szinten álló ellentétes értelműnek kell állnia az általános fogalmazási szokások, lélektani igények („elvárások” . . .) szerint! Tehát nyilván a ’vonzalom’ vagy a ’szeretet’ a jelentése ennek az *affekció*-nak.

A szövegösszefüggés tisztázta, valószínűsítette, hogy az idegen szó több jelentése közül melyik érvényesül; nyilván az angol szótár is segített minket. Olykor azonban a szövegösszefüggés is, a legnagyobb angol egynyelvű szótár is csak azt valószínűsíti, hogy a tudálékoskodva és látszólag szakszóként használt idegen szó korántsem egyértelmű! Akkor pedig mire jó?!

Jó példa erre a *kultiváció*, *kultivációs* fordítói „kultiválása”. Egyébként *cultivo* igét, *cultivatio* főnevet nem lelünk Finálnál, Györkösynél. Az angol *cultivation* eredetibb, régebbi két főjelentését — a földre, növényekre vonatkozót — eleve elvethetjük a következő mondatok értelmét keresve: „a kommunikáció során a létre, a fontossági sorrendre, az értékekre és az összefüggésekre vonatkozó előfeltevések *kultivációja* megy végbe” (1: 271); „A közleményrendszerek azokat a fogalmakat *kultiválják*, amelyek mentén az egyes témákat és az élet egyes oldalait mutatják be. Semmiféle okunk sincs feltételeznünk azt, hogy ezeknek a fogalmaknak a *kultivációja* akárcsak [!] a legcsekélyebb mértékben is attól függene, hogy valaki egyetért vagy nem ért egyet . . .” (1: 274); „. . . a képalkotás és a *kultiváció* általában vett folyamatában mind a »tény«, mind a »kitalált« jelentős (. . .) szerepet tölt be” (uo.); „. . . háttérbe szorította a problémák, a fogalmak, és a távlatok állandó *kultivációjának* a kérdését . . .” (1: 275); „elhomályosította a kommunikáció alapvető funkcióit, amelyek a *kultivációban*, a konzerválásban, a támogatásban és a fenntartásban ragadhatók meg” (uo.); „A *kultivációs* elemzés funkcióinak és fogalmainak a kerete az intézményi folyamat és a közleményrendszer elemzése révén vezethető le” (1: 276); „A *kultivációs* elemzés pedig arra törekszik, hogy feltárja, hogy ezek a funkciók mennyiben járulnak hozzá a tudáshoz és a jelentéssalkotáshoz” (1: 277); „. . . a televízióban látható erőszakot bizonyos célképzetek, értékek, emberi és hatalmi viszonylatok *kultivációjával* hozhatjuk összefüggésbe, ami más, mintha csak »az erőszakos viselkedésre« vonatkozó fogalmakra utalunk” (uo.); „A *kultivációs* folyamat és elemzés. A jelstruktúrák bizonyos előírásokat *kultiválhatnak* a világra (. . .) nézve” (1: 278); „A *kultivációs* elemzés a közönség számára termelt közleményrendszerekben tükröződő »világban« található szerkezeti minták feltárásával kezdődik” (1: 279); „milyen általános fejlődésvonalak mutatkoznak a lét, a fontossági sorrend, az értékek és az összefüggések problémáira vonatkozó előfeltevések *kultivációjában*” (1: 280); „Ezek a kérdések három elemzési területet helyeznek előtérbe: az intézményes folyamatokat, a közleményrendszereket és a *kultivációt*. (. . .) A *kultivációs* elemzések kérdései

(...) milyen közös előfeltevések, milyen nézőpontok, képek és asszociációk *kultiválódnak* a közleményrendszerek révén a nagy és heterogén közösségekben, és mi ezeknek a következménye a társadalom politikájára. (...) A tömegközlés tartalmára befolyást gyakorló (...) csoportok sorába tartoznak (...) olyan szervezetek, intézmények és laza csoportosulások, amelyek figyelmet és *kultivációt* igényelnek ...” (2: 253); „A kultúra is változik azonban, és időnként valóban jelentős fordulatok következnek be a távlatokban. Ez képezi a *kultivációs* elemzés tárgyát” (2: 255). Stb.

Idézeteink szinte egyikébe sem illenek bele a *cultivation*-nak a nagy „The Oxford English Dictionary” közölte jelentései közül a 4.-nek a következő részjelentései: ’kultúra, műveltség, művelődés, kifinomultság, finomkodó modor’; az egész 3. b. és a 3. egy árnyalata: ’egy személy megismerésére, megnyerésére irányuló figyelem, törekvés’. A szó az angolban jelenthet folyamatot és ennek módját, jelenthet állapotot is (The Random House College Dictionary); a mi szemelvényeink elsősorú többségéből viszont kirí az állapotmegjelölés. Eddig mintha sikerülne szűkebbre vonni a *kultiváció* szakszónak a jelentéskörét, ez a reményünk azonban csalóka. A köznapi érintkezést nem zavarja, hogy a tudati kategóriák tagjainak a gyakorlását, „kultiválását”, „űzését” és a fejlesztését, tökéletesítését, ápolását, kiművelését jelölő szó egybeesik. Pedig ez történik az angol *cultivation*-ban és megmagyarosított-latinosított *kultiváció* fordításában. Így hát egyértelmű szaknyelvi használatra ez a szó nem alkalmas, ehhez még az angolban is szükség volna a terminus technicusszá tevő szűkítő meghatározásra, a magyarban meg még sokkal inkább! Ami összetartozik, az még nem azonos! Valóban dialektikusan összefügg a tudati kategóriák egyszerű használata fejlesztésükkel, tökéletesítésükkel, kiművelésükkel; de tudákos szélhámosság volna ezért kikiáltani a *kultiváció* szót a nyelvünkéből „szerencsétlenül” hiányzó „komplexen dialektikus” kategória tömör elnevezésének. Elvégre még a tudati műveletek és folyamatok határain belül sem illik rá minden angol jelentés a mondatainkban Pl. sohasem ’képeségfejlesztés’! A nagyszótár szerint továbbá ez a *cultivation* mindig valami nek a „kultivációja”: önálló jelentése tkp. nincs, rászorul valami kiegészítésre. A magyarul idézettek közül viszont több mondat is (1: 275/2; 1: 274/2) akad, amelyben a *kultiváció* nélkülözi a birtokos jelzőt, illetve az ezzel alakítható más mondatrészi kiegészítést.

Ugyanígy nem derül ki hogy mi az a *kultivációs elemzés*, akárhányszor használja is a fordító. Én csak azt sejtem, hogy szinte bizonyosan rossz képzésű szó a *kultivációs*, mert az -s képzőnek a ’-ra/-re vonatkozó’ jelentést tulajdonítja, ez pedig csakis a tudományos(kodó) zsargonban van meg (vö. Édes Anyanyelvünk 4: 4. sz. 2).

Mind a *kultiváció* birtokos jelzői, mind a *kultivál* tárgyai elárulják ezekben az angoltól fordított tanulmányokban, hogy a főnév is, az ige is több jelentésű — ha olykor csak kisebb árnyalatokban is — a forrásnyelvben. Minek van *kultivációja*? Fogalmaknak, előfeltételeknek; távlatoknak; asszociációknak; viszonylatoknak, sőt társadalmi csoportoknak is (l. szemelvényeinket). Ugyanott kiderül, mi mindent lehet *kultiválni* (*to cultivate*): fogalmakat (1: 274 stb.), folyamatosságokat (így, többesben 1: 275), hitet (1: 276), domináns, illetve társadalmi képeket (1: 276), felfogásokat és viselkedéseket (így, többesben 1: 277 stb.), nézeteket (1: 278), asszociációkat (2: 253), továbbá cselekvési mintákat (2: 255). Az angol szerző valószínűleg nem is műszóként használja a több jelentésű *cultivation*-t és *cultivate*-et, hanem csak divatból, egyéni-csopor-

tos modorosságából. Ekkor viszont a különféle, a nem egynemű szövegössze-függésekben nem is szabad azonos szóval fordítania a szakfordítónak ezt a fővetet, illetve igét, hanem meg kell találnia a kontextusba illő magyart egyenértékűt. Ez fáradtságosabb, de ez a szakfordítás. Így nem fenyeget az a veszély, hogy az angolul nem tudó magyar olvasó műszónak vélje azt, ami eleve nem felel meg a műszavak, szakkifejezések követelményeinek.

5. Műszavakról, szakszavakról szóltunk. Nem is kell hát elemeznünk: az árnyalati polisziemiára nem vagy alig érzékeny, egyértelműséget kevésbé kívánó szépirodalom művelője örülhet például a *realizál* új jelenetetésének: 'tudatára ébred/ébreszt vminek', mert a magyar megfelelővel szemben jelentésszöveggel fejez ki új árnyalatot (vö. Országh i.m. 132; Kontra Miklós i.m. 16). A tudományos műszavakban viszont már semmiképp sem örvendetes „többlet”, ha a többé-kevésbé ismert latin-görög eredetű nemzetközi szavaknak angol jelentést „kölcsonöz” a hanyag fordító és a bennfentességével, beavatottságával hivatkozódó, szűk körébe zárkózó, antidemokratikus tudományos magatartású kutató. (A jelentéskölcsonözésről l. Kontra Miklós i.m. 5, 17; további irodalom ott.)

Szépe György szembeállítja a szakmai nyelvhasználat megítélésében a hatékonyságot az erkölcsi-esztétikai mérlegeléssel, a nyelvi nevelés és a stilisztika igényeit a hazafiassággal, mindkét szer az előbb említett oldalt tartva meghatározó erejűnek a másodikkal szemben (Nyr. 102: 68—9; egyetért vele Kontra i.m. 19). Ez a szembeállítás csupán rendkívül korlátozott körben jogosult!

A szaknyelvek „mangtin”-ja, az általam hibáztatott műszavak angolosságai nyilvánvalóan rontják a szöveg hatékonyságát több szinten is. A műszavak követelményeinek meg nem felelő szavakkal fogalmazott szakszöveg nyilván kevésbé hat. Már pedig nem lehetnek jók azok a szak- és műszavak, illetve ilyesféléknek látszó szavak, amelyek nemcsak magyartalanok, hanem alaktanilag (*kultivációs*) vagy mondattanilag (*referál -ra/-re vonzattal*) sem illeszkednek bele a magyar mondatba, nem egyértelműek (*affekció, kultiváció*), meghatározatlanok, sőt úgy több jelentésűek, hogy megzavarják a már elfogadott idegen, görög-latin eredetű nemzetközi szavak eddigi jelentésszövegeit (*errátikus, idioszinkratikus, konzisztens, kultivál, kultiváció*) — szintén megvilágosító értelmezés nélkül. Vajon nem merül-e föl a jóindulatú, de az új szakágban járatlan érdeklődőben a cicerói gondolat, melyet Zenónra nyilazva röppentett el: „nem annyira új fogalmakat, mint inkább új szavakat talált fel” csupán (i.m. 243)? Vagyis a „moderneket” valóban igazi tartalmi újdonságokat tálnak-e elének, vagy csak tetszetős angolos csomagolást tartalmazatlanul? Ahol ilyen kételey sokakban fogamzik meg, már eleve valami baj lehet a megfogalmazás hatékonyságával . . .

Könnyű most már tovább bábáskodnom: lehet-e erkölcsi le példás a hermetikus makaróninyelvet használó kutatói és szakfordító magatartás? Szépe a heterogén anyagból építkező fogalmazásmód?

Világos az is, hogy nem szolgálják a nyelvi műveltséget — ha nem is a magyart, de legalább az amúgy is fogyatkozó latint — azok a jelentéskölcsonözések, amelyek az angol jelentések átvételével szemantikai zűrzavart teremtenek a latin szavak körül.

Fenyegeti-e a provincializmus a magyar társadalomtudományokat? Semmivel sem jobban, mint a kozmopolita szervilizmus. A modern irányzatok

igazi híve akkor védi leghatásosabban a társadalmunknak olyannyira szükséges Újta, ha nem vállal semmiféle szolidaritást az újdonságok körüli hibákkal, hanem maga is bírálja ezeket.

A közléseleméletben is, más rokon területeken is (pl. a nyelvészet több új irányzatában) bátor magyarítókra van szükség, olyanokra, akik tudják, mik a műszavak, műkifejezések alapvető nyelvi követelményei, és nemcsak a fordítókat, közvetítőket, hanem akár az iskolaalapítókat is helyesbítik. Így adják tovább a leghatékonyabban az eredményeiket, így „csábítják” az egyelőre kívül állót az újra, ahelyett hogy elriasztanák az antidemokratikus zsargonokkal, elzárkózó kutatói magatartásukkal, mesterséges nyelvi drótakadályokkal.

Török Gábor

Szintaxisunk kitagadott gyermekei?

1. 1952 őszén, néhány nehéz évem után váratlanul kapcsolódhattam be az MTA-tól éppen tervbe vett mai leíró nyelvtan munkálataiba. A hozzá kapott kevés irányításban arról mindenesetre szó esett, hogy e műben lehetőleg hasznosítanunk kell az egykorú társadalom tanultjai előtt már ismert és nem merőben téves vagy rendszerezésünkbe nem illő szemléletet, osztályozást, szabályokat, műszókat (l. röviden MMNyR. 1: 41, 44–7). Rögtön én is neki-láttam hát, hogy kellő kritikával átrostáljam magamnak az addigi szakirodalom tanításait, s persze egyúttal számba vegyem nyelvünk legújabb fejleményeit. Kutatásaim egy kisebb egységét 1954-ben „»Kettős tárgy« — »kettős alany«? (Az „Anyja látszik jönni” mondat típus elemzéséről)” címen közzé is tettem (NyK. 56: 141–8), várva az esetleges hozzászólásokat.

E kis összeállításban tüzetesebben az ún. kettős tárgy (mai alakú mintapéldája: *Anyját látja jönni*) történetét, szakirodalmi magyarázatait, de legfőként a főnévi igenév itteni mondati szerepét vizsgáltam és értékeltem. Eszerint úgy az újgrammatikus hatás óta legkiválóbb szakíróink és a színvonalas tankönyvszerzők többsége a *lát, hall, érez, hagy és enged* ige mellett az infitivusnak — mely eredete szerint „véghatározó” volt — legfőként a jelzett igék erős tárgyias jelentésének besugárzására végbement szintaktikai eltolódással már szintén tárgyi értéket tulajdonítottak, ha a cselekvés hordozóját (akkori szóval: logikai alanyát) megnevező főnévi vagy ilyen értékben vett más szófajú tárgy áll mellette. — Én a *hagy* és *enged* mellett (mint az *ereszt, bocsát, készlet, küld-félék* mellett) helyesebbnek láttam korunkban is a cél-, ill. eredményhatározóként való elemzést. Az alapjelentésében érzékelést kifejező másik háromnál s alkalomadtán egy-két szinonimájuknál azonban én is elismertem az állapothatározóból tárgyá fejlődés mai előrehaladott voltát, s így átvettem a mai leíró rendszerezésben az átalakulás végső fokára utaló „tárgy” terminust. Az egész szintagmabokorra szintén elfogadtam a „kettős tárgyias szerkezet” elnevezést. — Ha pedig ezt a szemléletet ezután is helyesnek tartjuk, vélekedtem, akkor ma a párhuzamos „Anyja látszik jönni” típusban ugyanilyen joggal és megszorítással „kettős alany”-t emlegethetünk a *látszik, hall(atsz)ik, érzik-félék* mellett. (A *megszűnik* egyedibb dolgát most elhagyom.) — Az „ugyanilyen joggal” más fogalmazásban ezt jelentette nekem: mind a kettős tárgy (*anyját jönni*); mind a kettős alany (*anyja jönni*) az egy-szerű *anyja jön* predikatív szerkezet transzformja.

Úgy gondoltam, az eredetnek a mai értékelésben való szemléltetésével így is eléggé érthetővé tettem a szakmabeliek előtt, hogy miért irányítja az első szerkezetben az állítmány alanyi vagy tárgyas ragozását pusztán a főnévi vagy ilyen értékű más tárgy, s miért lehet indifferens ma is az infinitivusi „tárgy”, még akkor is, ha kivételesen saját ilyen vagy olyan tárgya van. Pl.: „Egy asszonyt lát jönni.” „Valami vadászfélét látok egy (vagy: az új) fegyvert kézbe kapni.” – S azt is, hogy miért nem számít a második mondatfajta alany–állítmányi, predikatív egyeztetésében, tehát a szám- és személybeli kongruencia dolgában az eredetileg is alanyi főnévi értékű szón kívül az átértékelődő, csak erősen alannyá válóban levő infinitivus megléte. (Halmazása amúgy sem befolyásolná az ige numerusát.) Pl.: „Egy asszony látszik jönni és integetni”. „Te és ő éppen indulni láttatok.”

Tudva, hogy némelyek a mi szakmánkban is húzódoznak a fő típusoktól/szabályoktól elütő vagy a változóban lét miatt átmeneti, periferikusabb jelenségek számbavételétől, röviden hivatkoztam a mai köz- és irodalmi nyelvben nem is éppen kivételes, bár több nyelvművelőnkől rosszallott „kettős állítmányú” mondatok tanulságaira, mint: *El kell menjünk*. Hisz a szakirodalom akkor is jól tudta, hogy itt a *kell* személytelen igei állítmány egyes szám 3. személyű, csakhogy ebben a szerkezetben a szokásos, esetleg személyragos infinitivusi alany (*el . . . mennünk* vagy *menni*) helyett mégis egy kitett vagy odaértett főnévi/névmási alany van (itt: *mi*). Az igei állítmány másik része (*el . . . menjünk*) pedig mindig felszólító mód jelen idejű, s ennek szám- és személybeli egyeztetését irányítja a névszóí/névmási alany. A beszédhelyzetben megkívánt igemódot és igeidőt viszont mégis a személytelen állítmányon jelöljük: „Mi is el kellett menjünk”. „Mi is el kellett volna menjünk”. (Ilyen felszólító módú használatát nem ismerem.)

Itt jegyzem meg, hogy az 1955-ben megjelent „Nyelvünk a reformkorban” című kötetnek az irodalmi nyelvről szóló részét már 1953-ban befejeztem. Azért ennek 385–7. oldalán még az addigi szakirodalom szellemében tárgyaltam a két főtebbi szerkezetet; tehát a *hagy, enged* mellett is „kettős tárgy”-at emlegettem, a „kettős alany” terminust pedig nem használtam. Az eltérés ilyenformán nem azt mutatja, hogy 1955-ben revideáltam 1954-ben közölt nézeteimet.

2. A Néprajz és Nyelvtudomány „Szeged 1980–1981” jelzetű, 1983 tavaszán kézhez vett 24–25. kötetében M. Korchmáros Valéria „A kettős alany megítélése” című dolgozatában (179–93) pörbe szállt fönti szemlélettemmel s főbb megállapításaimmal, de szakirodalmi áttekintéséből is világosan kitűnik, hogy cikkéig nem hogy nem tagadta senki világosan a magyar kettős tárgy és (kevésbé egyértelműen) a kettős alany meglétét, hanem többen is vagy tőlem függetlenül, vagy többé-kevésbé attól is befolyásolva hasonlóképp iktatták be ezeket igeneves szerkezeteink vagy szintaxisunk, nem utolsósorban én is a MMNyR. mondattani rendszerébe. (A fontosabb locusokat l. M. Korchmáros cikkében. A MMNyR. 2: 152 részben eltérő szövege nem tőlem származik.)

Aligha kell igazolnom, hogy személyemben egyáltalán nem bánt ez a szintén az igazságot kereső utólagos bíráló. Sőt! Eleget tanultam a nézeteim vagy a bennük tükröződő régibb közfelfogás tárgyilagossá ellenőrzőitől. Ha meg nem éreztem érveiket jogosaknak, nemegyszer vitába szálltam velük: hisz a tudomány nem fejlődhet kellőképp, ha nincs a szakmában szabad vitaszellem. — Most mégis kellestlenül fogtam tollat, hogy válaszoljak. A jelzett

kérdésekkel ugyanis vagy huszonöt éve nem foglalkoztam, s a „kettős alany”-ra 1954 után még egy darabig gyűjtött jelenkori adataimat sem őriztem meg máig. Immár a szellemi kardcsattogtatás is inkább fáraszt, mint érdekel. Nagyobb kutatásba pedig most semmiképp sem kezdhetnék a vitatott szerkezeteknek és magyar—idegen megfelelőiknek nehezen megfogható, inkább csak indíciómokra alapítható értékeléséről. S végül bírálóm részben olyan, csak egyetemi előadásokon hallott felfogásra is hivatkozik, amelyet én nem ismerek. Nem vonom kétségbe a hivatkozás tárgyilagosságát, de e ponton esetleg mégis fantommal kell vitatkoznom.

Ha tehát most rövidre fogva megemlítem egy-két ellenvetésemet, alighanem az a régi (rög)eszmém is sarkall, rögz nyelvvtanunk ritkább, átalakuló vagy kevert, felemás jelenségeit több figyelemre tartom méltónak, mint egy-két nagyvonalú rendszerezésben, táblázatban, áttekinthetetlen vagy túlegyszerűsített ágrajzban, szimbolikus ábrában stb. olykor találtam. Továbbá az ösztökél, hogy néha hiányolnom kellett itt-ott a nyelvnek szinkrón rendszerében is észrevehető dinamizmusát. Megjegyzéseim egy része tehát másnak is szól. (Akinek nem inge . . .) Ha igazam van, kötelességem kifejtteni; ha tévedek (most is?), előbb-utóbb (szintén?) ki fog derülni.

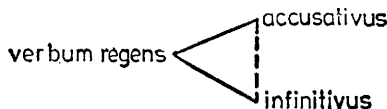
3. Bírálóm mindenekelőtt összefoglalta egykori közleményem lényegét, de megítélésem szerint némileg ki is sarkította álláspontomat. Igazában nem azt emelte ki, hogy a méltán nagy tekintélyű elődökkel ellentétben még a mai fejlődési fokon is foglalkozom a *lát* melletti, tárgyalt főnévi igeneveknek itt-ott átderengő állapothatározói eredetével, s hogy ezek egyértelműen tárgyi minősítését a mai leíró nyelvvtanban csupán a szakirodalomtól addig egész befejezetteknek tekintett átértékelődés irányát és végpontját figyelembe véve fogadtam el — így is a *hagy* és *enged* infinitívusának teljes kirekesztésével. Továbbá, hogy a kettős alanyi értékelést csupán abban az esetben kívántam bevezetni, ha a jelzett cselekvő-tranzitív igék mellett akár ilyen óvatosan is elfogadtuk a kettős tárgyi szemléletet. Az ő szavai viszont: „Végeredményben [Tompa] magáévá tette tehát azt a szemléletet, hogy ezek olyan szerkezetbokok, amelyekben a főnévi igenév ugyanolyan kapcsolatban van az állítmánnyal, mint az a főnév, amely az ige passzív cselekvéshordozóját is megnevezi, azaz a *lát* igének mindkettő külön-külön is tárgya, a *látszik*-nak pedig mindkettő alanya” (180; az én ritkításommal: T. J.).

S még fontosabb ez a mindkét szerkezetet megtagadó, kategorikus elvi megállapítása: „Ez az elemzési eljárás azonban [amit T. J. ajánl.] sehogysém illeszkedik a mondategységen belül lehetséges viszonyfajták és kapcsolattípusok közé. (E viszonyokat Deme László felfogása nyomán értelmezem; felfogásának kifejtését l. Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata. Bp., 1971. 46–72, különösen a 60. lapon; Uő.: A beszéd és a nyelv. Bp., 1976. 84–88.) Ha ugyanis ez valóban olyan »szó szerkezetbokok«, amelyben a főnévi igenév is, a névszói tag is ugyanahhoz az igéhez kapcsolódik, akkor a névszó és az igenév között feltétlenül szinttartó viszony van, az pedig kétféle lehet: vagy mellérendelő vagy közömbös . . . [Ámde] soha senki nem tartotta ezt valóban kapcsolatos mellérendelésnek. Maradna a közömbös viszony, ennek ismérve viszont éppen az lenne, hogy a közös fölérendelthez más-más természetű grammatikai kapcsolat fűzi a tagokat”, mint pl. a *nekem* részes-határozót és a *menem* alanyt a *kell* állítmányhoz itt: „*Nekem is menem*

kell” (180—1; Deme tudvalevően az alanyt is az állítmány alárendeltjének tekintti).

Mondanom sem kell, hogy Demének e későbbi munkáit megjelenésükkor szintén áttanulmányoztam. A mondat szerves alkotórészeinek szintek (= hierarchia) és tömbök (= szorosan összetartozó, szerves szintagmatikus egységek) szerinti rendszerező áttekintését/elemező módszerét, melyet következetes, jobbra új és félreérthetetlen műszavakkal is élesen elhatárolva mutat be, sőt sokatmondó modern gyakorisági táblázatokkal is kiteljesít, igen sokra becsülöm. 1971-i könyvét őszinte elismeréssel méltattam is (ALH. 24 [1974.]: 406—9). A szerzőtől sok éves munkatársi együttműködésünk idején, kivált a MMNyR. készítése közben tartott belső vitákon szintén tanultam. De egyik főntebb idézett helyen sem értelmeztem úgy a szövegét, hogy ő e kategóriarendszerét mereven lezártnak, abszolút teljesnek tekintti, s az esetleg másféle ritka, másodlagos, átmeneti stb. összefüggések létét eleve tagadja. Végre is mennél nagyobb koncepciójú egy ilyen csodálatosan gazdag, társadalom alakította összefüggéshálózat tömör összefoglalása, annál természetesebben mellőzheti a fő vonalakat esetleg zavaró periferikus és kevésbé jellemző típusok hiánytalan számbavételét. Bírálóm tehát inkább csak Deme egyetemi előadásából tudhatja, hogy ez a szerző az idézett kategórialehetőségeken túl a másféléket-ritkábbakat nem ismeri el (?). — Szerintem tökéletesen következetes és tiszta kategóriákat csak olyan szinkron rendszerben várhatnánk, amelyet egy számítógép-agyú modern Zamenhof állítana össze, amelynek tehát nem volna egy nép alakította előzménye.

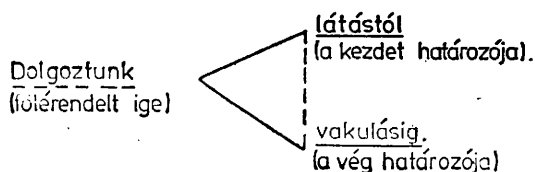
1954-i cikkeskémben idéztem, hogy már Gombocz Zoltán saját szavaival ellentétben úgy mutatta be ábráján a kettős tárgy viszonyát, hogy kítűnt: ezek valahogy együttesükben vannak alárendelve az igéjüknek:

A kettős tárgyat összekötő szaggatott vonalat magamban mindig úgy értelmeztem, hogy ez a kétféle szófajú „tárgyi” tagnak a cselekvést és ennek hordozóját megnevező mondat szemantikai, tehát nem közvetlen formai szintagmái összetartozását jelképezi. Egyébként azt hiszem, a korábbi „két tárgy” műszót is azért váltotta föl utóbb a „kettős tárgy” terminus, mert nyelvészeink ott lassan nem két külön kapcsolódó tárgyat látnak. Se szemlélethez — sajnos: hallgatólag — én is csatlakoztam; az alanyok vonatkozásában mutatis mutandis szintén. Ha bírálóm fönti sorai az ellentétes nézetet tulajdonítják nekem, nyilván én nem fogalmaztam elég szabatosan.

4. De lássuk: igaz-e egyáltalán, hogy az iménti fajta szinttartó, azaz a mondat hierarchikus rendjében azonos szintbe eső, de nem mellérendelő és nem is a Deme értelmében vett egész közömbös viszonyú, egymással nagyjában azonos mondatrészek egyáltalán nincsenek szintaxisunkban? Bizony nem igaz, s ezt nem én és most fedezem föl. Itt van mindjárt a „kettős határozó” szerkezete, melynek használata jóval kiterjedtebb ma is, mint a vita-

tott tárgyias és alanyos szintagmabokoré. B. Lőrinczy Éva szavaival: „Viszonylag gyakran előfordul . . . , hogy erre [= a határozói funkció kifejezésére] két határozó kapcsolata szolgál, amelynek tagjai együttesen határozzák meg a mondatban valamely más mondatrészről kifejezett cselekvésnek, történésnek, létezésnek vagy valamely ettől megnevezett személynek, dolognak a körülményeit. . . [Bekezdés.] Az úgynevezett k e t t ő s h a t á r o z ó k . . . általában egy kezdőpontra utaló . . . és egy végpontra mutató . . . határozó másodlagos mellérendelő kapcsolatából keletkeznek” (MMNyR. 2: 165). A végső mondatbeli „mellérendelő” szó szerintem nem a mai szinkrón hovatartozást fejezi ki, hanem egyfelől az azonos szinten létet jelzi, másfelől a történeti tekintetben alárendelő szerkezetekből létrejött, „összekapcsolt határozók,” mint: [két] *méterre innen*, típusától való megkülönböztetést szolgálja. A kettős határozó tagjainak viszonyát grafikusan megintcsak így ábrázolhatjuk:

A határozókat összekötő szaggatott vonallal itt is azt szimbolizálom, hogy a két, együttesében alárendelt „szinttartó” tag egymással mondat-szemantikai egységet alkot a szintagmabokor egészén belül. Észertint mégiscsak v a n a magyarban — más nyelvben is — olyan összefüggés, amilyennek létét M. Korchmáros elméleti alapon tagadta. Azt meg már föntebb láttuk, hogy a kettős állítmány tagjai ugyancsak egységükben töltik be mondatrészi szerepüket, s hogy jelentés- meg funkciómegosztásuknak még mondatalkatani jegyei is vannak. (A kettős határozó egyik tipikus ragpárjából lett mai *tól-ig* szakszóra l. Tompa: FUF. 63 [1979.]: 152–3.) — Mégis el tudom képzelni, hogy bírálómat mindez nem győzi meg fő kérdésünkben. Szerinte „Deme László (érthetően) . . . előadásaiban is úgy tanította, hogy állapotféle határozó az ilyen igenév, amely a *Milyennek lát?*, illetőleg a *Milyennek látszik?* kérdésekre legalább olyan természetesen adódik feleletként, mint arra, hogy *Mit lát?* vagy *Mi látszik?*, hiszen a predikatív viszony alapját képező igék a *vki vmit vmilyennek lát*, illetve a *vki/vmi vmilyennek látszik* struktúrát írják elő a mondat számára” (i.h. 181). Tehát nem számol azzal a lehetőséggel, hogy a *lát* stb. mellett itt a tárgyias szerkezetek hatására a valaha csakugyan határozói infinitívusba is besugárzik a tárgyi szerep, s hogy ezért a *Kit/mit lát?* kérdésre adott válasz egyre inkább az *anyját jönni* egység lesz. S a *Ki/mi látszik?* felelete is lehet: *az anyja jönni*. (Én még a pongyolább „*S z í v e s k e d j ü k a z a j t ó t b e c s u k n i*”-feléket is ismerem, vö. pl. NyelvmLev. 87–8; de ezek persze nem kettős tárgyú mondatok, csak az igei állítmány analógiás „tárgy-igényét” mutatják világosan az infinitívusi tag mellett.) — Az eddigi kérdéseket igen gondosan tárgyalja G. Varga A szószerkezetbokor vizsgálatáról című értekezése (Rácz—Szathmári szerk.: Tanulmányok a mai m. ny. mondatana k. 95–109). Sokban továbbfejleszti idevágó ismereteinket, részleteivel

azonban nem bonyolítom mostani gondolatmenetem. A terminológia fejlődésével szintén nem terhelem cikkemet.

Ugyanígy nem tudom, hogyan építi be M. Korchmáros a Deme adta keretekbe azt a közismert, de ritka és szintén másodlagos szerkezetet, melyben az állítmány szám- és személybeli egyeztetését egy sokszor oda sem gondolt, „potenciális” alany irányítja ugyan, a mondat kitett alanyának mégis többé-kevésbé azt a számállapot-határozót szokás tekinteni, amely az előző (latens) személyekre utal. Pl.: „*Hárman v a l á n a k* együtt.” Vagy még pregnansabb szerkezettel, egyeztetéssel: „A jelentkezők (vagy: a tizenkét jelentkező) közül *kettő* le maradtunk (le maradtatok, le maradtak).”¹

5. M. Korchmáros Valéria tehát az eddigiekben már elméletileg megtagadta a „kettős tárgyas”, illetőleg „kettős alanyos” szintagmabokrok létét/lehetőségét. Ezzel igazában fölöslegessé vált, hogy utána mégis részletekbe menően igazolja az utóbbi szerkezetre vonatkozó szemléletem s főként elemző és transzformációs egybevető módszerem helytelenségét. — Arra, ismétlem, nem vállalkozom e kénytelenségből is rövidre szabott válaszomban, hogy sorról sorra végigmenjek további szövegén, s mindig kifejtsem, miben s miért nem győzött meg, miben s miért tartom bírálatát legalább elgondolkoztatónak, más felfogás szerint szintén jogosnak — vagy éppen egészen helytállóknak. Egy pár tanulságos részletre mindamelllett kitérek az alábbiakban.

A) Bírálom szerint „Mindenekelőtt az egyeztetés szól az alany »kettős« volta ellen. A főnévi igenév ugyanis minden esetben ún. »személytelen használatú« állítmány mellett fordul elő tényleges alanyként. Valójában ilyenkor az igei állítmány . . . mindig egyes szám harmadik személyű . . . Ám a »kettős alany«-ra épp az a jellemző, hogy benne a verbum regens »személyes«, azaz . . . [az egyes 3.-on kívül] más személy ragjait is felveszi, számban és személyben mindig a névszói/névmási alanyhoz igazodva. Ha . . . a főnévi igenév is alany (volna), akkor ez lenne a magyar mondatannak egyetlen olyan esete, amelynek az állítmányhoz fűződő kapcsolatáról semmiféle alaki jel sem árulkodik: *Aludni látszottál.*” (I.h. 182–3; az új bekezdést nem jelöltem: T. J.) — Azt, hogy hiszen ilyen a szintén „viszony-áthallással” magyarázható, alsóbb beszélt nyelvi s tölem idézett *Tessenek leülni!* szerkesztés is, nem veszi érvnek; bár ott nyilván éppúgy a *leülni* alany ki nem tett cselekvéshordozója (*önök*) irányítja az állítmány számát és személyét, mint az *Aludni látszottál* mondatban. („A bácsiék merre *tetszenek menni*”-félék két végső szavát ő olyan egységes, bár szintetikus szerkesztésű igei állítmánynak tekinti, mint a *fog jönni* jövő idejút: i.h. 189.) — És hát a főntebb tárgyalt *El kell menjünk* típusbeli „kettős állítmány” is egyedülálló jelenség mondatunkban: mégis megvan, a maga meghökkenítő predikatív egyeztetésével együtt. Egyébként bírálom is tudja, hogy a régi nyelvből ismeretes azért egy-két példa a tölem ma tárgynak vagy alanynak tekintett infinitívus személyragos alakjára. A fő különbség köztünk alighanem ismét ez: ha egy jelenséget meglévőnek s érthetőnek látok, nem próbálok mindenképpen azt bizonygatni, hogy ez lehetetlenség, mert más, hasonló mondatrész alaki viselkedése nem olyan.

¹ Ettől függetlenül: ha annak idején a MMNyR.-nek készítésekor legalább egy külső vagy belső lektor határozottan helytelenítette volna, hogy a vitatott igeneveket nem az állapothatározók közt tárgyaljuk, szokásunkhoz híven bizonyosan utaltunk volna röviden már ott e másfajta felfogásra is (vö. i. m. 1: 40). Hisz nem csak egy út. . .

A „kettős alanyú” szerkezetbokr a jelentésében is eléggé sajátos ahhoz, hogy némi „mondatalaktani” furcsaságával együtt tudomásul vegyem; kivált ha a régen is gyakoribb „kettős tárgy” szintén személyragtalan infinitívusának esetleges hatásával szintén számolok.

M. Korchmáros tehát a predikatív egyeztetést föltétlen érvényű alaki jelnek tekinti az alany kiválasztásának nehéz eseteiben. Hadd ismertessem hát a kérdéskör igen kiváló magyar nyelvész kutatójának, Rácz Endrének éppen most megjelent „Komitatívizáció és kongruencia (Az állítmány egyeztetése a társhatározás alannyal)” című értekezését (MNy. 79 [1983.]: 129–36). Nem úgy, mintha bírálómnak ismernie kellett volna ezt, hiszen én is csak e kéziratot összeállítása után olvastam el; 1982-i fölolvásásakor nem lehettem jelen a Magyar Nyelvtudományi Társaság ülésén, tehát e sorokat utólag szúrom be a szövegembe. Pontosan az 1954-i cikkemben tárgyalt szerkezetekkel nem foglalkozik ez, de azért sok mindent jól megvilágít az ímént érintettek dolgában is. Már kiinduló megállapításai jelzik, hogy a Demétől semleges viszonyúnak mondott részek egymással igen fontos másodlagos mondatsemantikai kapcsolatban lehetnek. A továbbiakban pedig modern módszerekkel feltárja, hogy az alany (s persze a tárgy) és a rá vonatkozó társhatározó olykor a közlőnek sajátos beleértése folytán együtt irányítják (szándékosan mondom többesben!) az állítmány ragozását. Más szóval: e részek közt szintén létrejöhet olyan mondatsemantikai „áthallás”, amelynek még alaki kitevője is van. Bevezető szövege némi rövidítéssel: „A társhatározót hagyományosan úgy definiáljuk, hogy ez a mondatrész elsősorban az állítmánnyal van szintagmatikus kapcsolatban, de másodfokon az alany, illetőleg a tárgy felé is kapcsolatot teremt: tudniillik a társhatározó azt is kifejezi, hogy az alannak, illetőleg a tárgynak a denotátuma kinek vagy minek a társaságában végzi a cselekvést stb. Azaz a társhatározó úgy viselkedik, ahogy ez elvárható egy állapotféle határozótól... [Bekezdés.] Ezt a második, rejtettebb nyelvtani viszonyt... világosan kibontja a transzformációs grammatika...” (129.) — Későbbi fő megállapításai: „... a régebbi magyar nyelvben és a magyar nyelvjáráásokban... megvolt és megvan a *fiú a lánnyal sétálnak* szerkesztésmód a *fiú a lánnyal sétál* szerkesztésmód mellett, tehát az értelmi egyeztetéses forma az alaki egyeztetéses mellett” (132). S ez az újabb-legújabb köz- és irodalmi nyelvből is igazolható. Még a tőlem a fönti 4. pontban vizsgált számállapothatározós, de kitett alany nélküli mondat egyeztetéséhez hasonló típust is bemutat: *A lánnyal kettesben sétálnak* (134–5); stb. Az 1. vagy 2. személyű alany esetén pedig, „a számbeli egyeztetést a személybeli is fűszerezi” — mondja (135–7).

Minthogy tehát Deme rendszerében az alany is, a társhatározó is az állítmány bővítménye, ez az alany és társhatározó ott pontosan „szinttartó semleges” viszonyú. Az adott esetben mégis nyelvtani (alaki) bizonyítéka van annak, hogy a valóságban nem éppen semleges ez a kapcsolat; s annak is, hogy a predikatív egyeztetésnek a részletekben még sok csinja-binja lehet.

B) A *látszik* melletti, tárgyalt melléknévi igenév mondatrészi értékét M. Korchmáros szerint azért sem ítélem meg helyesen, mert ezt az igét jelentésében tévesen a *lát* tárgyas és cselekvő alapjelentésének „intranszitiv megfelelőjeként” fogtam fel (185). Szerinte ugyanis „A (*lát*) tárgyas formával a beszélő tárgyilagosan tájékoztat arról, hogy az alanyként megjelölt személy mit észlel, de nincs utalás arra, hogy ez az észlelet megfelele a valóságnak; az intranszitiv forma viszont — legalábbis mai nyelvünkben mindig —

érzékelteni azt is, hogy az észlelet felszínes, csak »látszat«, a beszélő mintegy elhárítja magától a felelősséget annak valóságértékéért. . .” (186). Ha pedig valóságnak akarja feltüntetni a *látszik*-kal a vizuális képet, „s o h a s e m kapcsolhatunk melléje főnévi igenevet” (uo.). — Hogy ma a *látszat* származék fő jelentése csakugyan erősen belejátszhat az igei alapszó értelmébe, az való igaz; s az is, hogy ezzel az ’úgy tűnik, mintha (+ feltételes mód)’ értékkel 1954-i írásom nem foglalkozott. Persze akkor az ÉrtSz. kötetei sem voltak készen, amelyekkel bírálóm most bizonyít. De megvallom: én ma sem tartom „sohasem” használhatónak az effajta mondatokat: „Már *l á t s z i k* is az első *futó* a célegyenesbe *kanyarodni*.” S eredetileg nyilván a *látszik* is elsősorban a konkrét érzékszervi észleletre vagy ennek képes értékére vonatkozott. A TESz. a *lát*-nak is minden további jelentését a megfelelő érzékszervi értelméből magyarázza, hisz a *lát*-nak is van ’(helyesen vagy akár tévesen) gondol, vél, hisz’ stb. értelme. S a *látszik*-nak „kettős alannyal” való használata nyilván ugyancsak még a ’videtur; látható + copula’ jelentésében alakult ki; aztán csak öröklődött a forma, az igei alapjelentés ritkulása-változása idején is. — A *látszik* főigéjű effajta infinitívusos szerkezetbokorban egyébként a „kettős alany” műszó nélkül (bár a *lát* szócikkében bőven él a „kettős tárgy” terminussal) a Petőfi-szótár szintén nem úgy értelmezi a *látszik*-ot, ahogy M. Korchmáros kíváná: tehát nem jelzi az érzékelés megbízhatatlanságára való utalást.

Ezért nem vagyok meggyőződve arról, hogy M. Korchmáros jogosan rosszallja egy híján valamennyi példám határozói mellékmondati transzformációjában a nem ’*mintha* + feltételes mód’ átírást.

C) Következetlenségnek mondja bírálóm, hogy a vizsgált szerkezetbokor infinitívusát is alannak mondom, az 1962-i nyelvtanban (MMNyR. 2: 347) mégis azt állítom, hogy ez alakulatban csak a főnévi jellegű alany helyettesíthető alanyi mellékmondatral. „Márpedig az igei állítmány kivételével minden glosszémafajta kifejthetünk a fő mondatához azonos grammatikai viszonyal kapcsolódó mellékmondat formájában. . . A »kettős alany« főnévi igenévi tagját is ki lehet fejteni mellékmondatra, de nem alanyi, hanem — kizárólag — határozói mellékmondatként: . . . Az, akit várunk, *ú g y látszik, mintha* közeledne” (184; az átalakítatlan egyszerű mondatforma valami ilyen volna: „A várt *személy* *l á t s z i k közeledni*”). — Nos, azt hiszem, annyi valóban igaz: a szerkezetbokornak csak főnévi tagját (*a várt személy*) helyettesíthetjük bármikor egész tiszta alanyi mellékmondatral ([Az,] *akit várunk* . . .). Az infinitívust azonban természetes használatban én most is így alakítanám eredetéhez illő állapothatározói mellékmondatra: „A várt *személy* *l á t s z i k, amint közeledik*.” És most sem hiszem el, hogy az infinitívusnak másféle (*hogy* kötőszós) mellékmondatos kifejtése ne húzna inkább az alanyi érték felé: „A várt *személy* *látszik, hogy közeledik*.” Csak el kell ismernem, hogy ez másfelől a „*L á t s z i k, hogy a várt személy közeledik*”-nek olyan változata, amelyben a főmondati állítmány az alanyi mellékmondat részei közé ékelődött, s amelyben az egyszerű mondat főnévi alanya (*a várt személy*) is a mellékmondatba került. Sőt ha az egyszerű mondat kettős alanyát két külön-külön kapcsolt alanyi mellékmondatral fejtjük ki, akkor az infinitívusnak megfelelő is eléggé tisztán alanyi jellegű: „Az, akit várunk, *l á t s z i k, hogy közeledik*”. (Idézett 1962-i megállapításom tehát nemcsak következtelen, hanem téves; 1954-i szövegemben pedig nem mindig elég pontosak a mellékmondati megfelelők.) — De: ez van, s ez a nehezen

szabályba foglalható, némileg vegyes jelleg illik is a szintaktikai eltolódással formálódó, egy kissé még ma is felemás szerkezethez.¹

6. Egészében tehát most is úgy látom, hogy a „kettős tárgy”, „kettős alany” szintaktikai felfogása jobban tükrözi a nyelvi dinamizmust, mint az infinitivus hajdani, állapothatározói szerepét mumifikáló szemlélet. De ma még jobban számolnék az átalakulással járó kettőségekkel, némileg sajátos — néha szinte ellentmondásos — vonások együttes jelentkezésével. S még világosabb előttem, hogy a mai nyelvtani rendszerben nem csupán egyrétű alakulatokat befogadó nagy skatulyákra van szükségünk, hanem a ritkább jelenségek finom különbségeihez is meg kell találnunk a megfelelő alosztályokat, sőt az átmenetiségek sokféle megjelenésével szintén számolnunk kell.

Tompai József

¹ Az, hogy a MMNyR. 2: 377 a „főmondat”-szerűen, igazi jelentésük nélkül alkalmazott *úgy tetszik, úgy látszik, úgy véljük* stb. — inkább csak „módosító” szerepű — sztereotíp szólamok melletti, igazában önálló, főmondat értékű (bár *hogy* kötőszós) „mellékmondatok” létére is utalt, szerintem nincs ellentétben az én korábbi írással. Legföljebb kiegészíti azt, utalva a „mellékmondatoknak” sajátos besorolásbeli nehézségeire.

Itt jegyzem meg, hogy 1954-i cikkem anyagát főleg a tranzitív főige melletti infinitivusi tárgynak az állítmány alanyi vagy (többnyire) tárgyas ragozására tett hatásáról, a Lehtől „dativus cum infinitivo” néven emlegetett egységbeli igealak kongruenciájáról stb. még 1955-ben részletesen írtam. Ezt az anyagot („A tárgyas igeragozás használatának néhány kérdéséhez”, MNy. 51: 283–9) M. Korchmáros egészében mellőzi, bár némely típusnak egyeztetését (kivált a *jónak lát[szik]* + infinitivusét) valamelyest más gondolatmenettel és szemlélettel ő is érinti. Minderről részletesebben nem kívánok itt beszélni.

S végül: 1983 szeptemberében olvastam egy példát, melyben mintha az egész kettős alanynak felelne meg az alanyi mellékmondat „látszik, hogy [D, a mozdulatot] alaposan begyakorolta” (Gardner — Székely A.: Vénasszony nyara 206).

Impresszionista stílusjegyek Igunotus Bródy Sándor című irodalmi kritikájában

Igunotus ebben a kritikában* saját személyére való hivatkozásból indul ki: „A múltkor azt *találtam* mondani Szemere Attilának . . .” (Ez egyébként kritikáinak jellegzetes indítási módja. L. még például: „Igaz van Rákosi Jenőnek: a jó vers isten áldása. *Nekem is igazam van*, ha simpliciter vertendo rámondom, hogy a rossz vers isten csapása” (Rossz versek. Uo. 194). Vagy: „Egy esztendeje, hogy ennek a könyvecskének a megjelenését *lesem*. Úgy *éreztem*, hogy töménytelen sok róla a *mondanivalóm*, és boldog voltam, hogy *módomban* lesz *szívem* szerint kibeszélni *magamat* ezek felől a versek felől, amelyeknek legtöbbjét betéve *tudom*” (Heltai Jenő. Kató. Uo. 188).

Még az első mondat második felében Igunotus Bródy írásművészetének jellemzésére képzőművészeti megfelelőt említ: Böcklinnel állítja párhuzamba. Majd hirtelen gondolati átcsapással, miután közölte Szemere Attila véleményét: az Igunotus rajzolta kép „lapos”, Szemerét világkörüli útra kíséri, sőt a fantázia játékát felhasználva rövid, pergő, dinamikus tagmondatok egymásutánjában felsorolja azokat a lehetőségeket, eseményeket, amelyeknek sodrásába Szemere személye behelyezhető.

„Szemere rámondta, hogy ez a kép, megbocsássak, lapos, aztán eltávozott, s azóta már valószínűleg körülhajózta a földet huszonnégy óra alatt, kiolvasott egy kölcsönkönyvtárt, megírt egy regényt és két vígjátékot, fölfedezett három aranybányát, és megalakított négy részvénytársaságot, megvette Afrikát, s el is adta az angol kormánynak, kibékítette Koreát Japánnal s a pápát az olasz királlyal.”

A következő mondatban már megint Igunotus áll előttünk saját szubjektív véleményével: kijelenti, neki személy szerint (vagy ahogy ő mondja szinte meghökkentően hatásos, stilisztikumot hordozó kifejezésével: „a mukkanni se tudásig”) „imponálnak” az idegen szókat ügyesen alkalmazók. Itt pontot is tehetne, de nem tesz annak ellenére, hogy a mondat második felének semmilyen tartalmi közössége sincs a fenti állítással: most „félénk érzése” sugalmára hallgatva (az *érzés, hangulat, géniusz, genie, képzelet, szubjektív* és más, az egyéni szférát sejtető szavak igen gyakoriak, nagy megterheltségűek Igunotus írásai-ban), az ellentét stilisztikai hatását kihasználva nyomatékosan kimondja: „. . . valami bizonytalan és félénk érzés azt súgja, hogy nekem mégis igazam van.” E kijelentés hatását tovább fokozza a következő mondatösszevételben, amely az *érzés* szót újabb jelzőkkel konkretizálja: „. . . s valami hasonló, csak jobban eső, bizonytalan és félénk érzés.” Ez az érzés tölti el Bródy olvasása és

* Bródy Sándor. — A Hét 1890—1899. [Válogatás.] 240—2.

képzőművészeti párhuzama: Böcklin képeinek szemlélése közben. Az ezt követő kettőspont után szinte csapongó hullámokban, az alá- és mellérendelő tagmondatok gyors váltakozásában morajlanak fel és hömpölyögnek el Ignotus kételyei. E tagmondatok az Ignotus lelkében felmerülő, de megválaszolatlanul maradó kérdéseket sorolják fel. Hiszen ezek csak érzések, benyomások, melyeket a konkrét mű kivált, s egyénileg változóak.

Az ötödik mondatban Ignotus Platónra hivatkozik, aki szerint „a földi dolgok fogalmait” az „ideák országá”-ból hoztuk magunkkal; ez az oka annak, hogy a művészi talentumú emberek nem a valóságot, hanem az ideálist rajzolják meg, mondják el. „Ezek az emberek a nosztalgia szépítő s alakító memóriájával nézik a dolgokat.” Ezért — Ignotus szerint — az ő műveit nem szabad kész tételekkel, „a logikával mérni”, megközelíteni. Aki mégis így tesz, Ignotus hasonlatával „úgy jár, mint a mosómedve, ha cukrot kap: addig mártogatja a vízbe, míg elolvad a talpai között”.

A hetedik, tisztán nominális, felsoroló jellegű mondatában Ignotus Böcklin „halovány, finom, kék fátyolban járó, s a fátyolon belül is átlátszó tündereit és pompás testű, de halfarkú sellőit” vetíti elénk, s rögtön megvonja az ezek és Bródy lányalakjai közti párhuzamot.

Ignotus tudatosan törekszik a képszerűsége, mindig látványt is akar nyújtani, a képzeletet akarja megmozgatni, hangulati hatást akar kiváltani. S konkrét szövegünkben meg is indokolja képszerű fogalmazásmódja jogosságát: „A metafora éppen arra való, hogy minden taxitív felsorolásnál kimerítőbben fejezze ki az elmondandókat, csak a két felét nem szabad cirkalommal mérni, hogy teljesen fedik-e egymást. Ha azt mondom, hogy az akácfa ugyanaz a fák közt, ami a tót az emberek közt, azzal eléggé jellemeztem az akácfát is, meg a tót is. — Szemere Attila hozzátenné, hogy magamat is.”

Kritikájának csillaggal elválasztott, második szakaszát egy újabb Böcklin — Bródy párhuzammal kezdi. Bródy sorából Ignotus „az aggodalom melan-kóliáját” olvassa ki, amihez hozzájárul az is, hogy főtárgya: a betegség, vagy ahogy Ignotus teljes metaforája mondja: „A halál postája, a betegség”. Ignotus a hangulat jelenlétére, fontos szerepére figyel fel Bródy műveiben, hiszen szerinte „valami természettudományos helyes ösztön éreztetni vele a test állapota s a hangulat között való összefüggést”. Ignotus figyelmét itt már megint a képzelet látványa ragadja magával: „a fehér vállak, a gömbölyű nyak, a pihegő keblek”, de hozzát teszi, Bródynak „nem megy ki az eszéből, hogy ezek alatt a keblek alatt tüdő lélegzik, s ennek a tüdőnek a csúcsa valószínűleg rothadt”.

A 17-től 21-ig terjedő mondatokban Bródy hőseit („a Bródy asszonyai mind ilyen titokzatos lények, csodálatosak, kiszámíthatatlanok és misztikusak”), művei atmoszféráját érzékelteti a képszerűségnek oly fokán, hogy szinte az olvasó is Bródy férfihőseinek a helyzetébe kerül: „... s aki férfi ebbe a légkörbe kerül, elveszíti a józanságát s az akaratát, és vak öntudatlansággal támoilog az öntudatlan cselekvő asszony után.”

Milyen is Bródy világa?

„Mámoros, káprázatos, csudálatos, különös világ” — mondja Ignotus. A *különös* jelzőt használja Bródy hőisére is (*különös ember*), akit a következő jelzők halmozásával jellemez: „szép, nyulánk, előkelő formájú ember”, s mindehhez felsorolja a jelzős szerkezetek áradatában valamennyi szembetűnő tulajdonságát: „keresett pongyolaságával, asszonyos kezével s asszonyos kacérságával, gyermeket finom vonásaival és gyermeket szeszélyességével,

fellobbanásával és simaságával valami különös elegye a férfiúnak s az asszony-nak, az oroszlánnak és a tigrisnek.”

A következő megállapításával azt hangsúlyozza, hogy Bródy műveiben sok a nőies vonás, s szinte az egyensúly megteremtése érdekében kimondja: a művészet is nőies dolog. Majd Bródy barátainak a Művész iránti érzését elemzi, amelyet egy szép ellentéttel világít meg: „tiltakozva hánykolódik a nagy szeretet s a nagy neheztelés végletei között.” Ezt követően Bródynak saját maga iránt táplált érzelmeire tér ki: „ismeri a fogatkozásait, s ismeri az ellenállhatatlanságát”. Ignotus megállapítja, Bródy végeredményben „leküzdhetetlenül szubjektív”, s szinte saját alkotói módszerét jellemzi, amikor Bródyról azt írja, hogy „az igazságai mind kifogástalan igazságok, de, hogy úgy mondjam, metafizikai igazságok, amelyekhez következtetés útján nem juthatni, csak sejtelem útján”. Bródy stílusát „álmatag, mór stíl”-nek nevezi, amelynek lényegét Ignotus éppoly árnyalt, lágy, elegáns metaforikus képben jellemzi, mint amilyen maga a jellemzett: „finom ívekből, karcsú oszlopokból alakul egyűvé, s amelynek cirádáiba mélyértelmű mondások vannak beleírva.”

Bródy összeteljesítményét három további, erős hangulati hatású melléknévnek egy szerkezetben való egyesítésével minősíti: „lázas, szenvedélyes és mámoros produkció”. Személyes véleményének foglatatát pedig egy merész ívű, csillogó, de ellentmondásos képben nyújtja, amelyben Ignotus, a stílusművész teljes fényében ragyog. Például: „Hogy visszatérjek a mór stíltre, a Bródy munkái nekem csakugyan olyanok, mint azok a mesebeli, régi mór paloták, amelyekbe színes üvegeken, csobogó szökővizeken át jut a fény, s árnyékos félhomályos folyósóikon álmatag emberek járnak, halk léptekkel. A nyelv, de még az ortográfia minden különösségét és szépségeit is összeszedi a mozaikjai számára, s az emberi lélek legrejtettebb ereiből bányássza ki oszlopainak a márványt. Kívülről, kellő távolságból, kellő hangulattal s egy pillantással nézve, a formája tökéletes, merész és lebilincselő. Ha részleteibe merülnek, egyenetlen; egyik szárnya föl van építve, a másikat gerendák támogatják, s míg egyik terme pazarul meg van rakva pompásnál pompásabb szőnyegekkel, arany pengékkal, filigrán vésetű szekrényekkel, némelyik szobába törött ablakon, puszta falakra, bántó erővel vetődik a napfény.”

Ilyen színesen, ennyi pillanatnyi benyomást szavakba önteni csak az tud, aki maga is a „lélek legrejtettebb ereiből bányássza ki oszlopainak a márványt”. S mindennek betetőzéséül szolgál a zárókép (tudatosan írtam *képet* mondat vagy *sor* helyett, hiszen Ignotus művészetének egyik nagysága felidéző, látványt keltő erejében rejlik), amely mintegy aforisztikusan, a végső konklúziót képszerűen magába foglalva zárja az írásművet: „De aki csákánnyal megy neki a puszta falának, biztosra veheti, hogy valami rejtett kincset talál a kövei között.”

Ignotus kritikáiban is szépíró, a szó művésze. Kritikáinak legszembetűnőbb stílusvonása: képszerűségük. A képszerűség mint domináns jegy éppúgy jelentkezik tartalmi vonatkozásban, mint a nyelvi kifejezőeszközök terén. Már a nyitó képben is látvánnyal szembesülünk, amikor Bródy alkotóművészetének értékeléséhez Ignotus festészeti analógiát választ. A festészeti, festői háttér mindvégig atmoszférateremtő szerepet játszik az írásműben. (L. például a képzőművészeti párhuzamra való hivatkozást az alábbi mondatokban: 1. mondat: „... Bródy Sándor írónak körülbelül ugyanaz, ami festőnek Böcklin”; 4. mondat: „S valami hasonló, csak jobban eső, bizonytalan és félénk érzés fog el a Böcklin képei előtt éppúgy, mint a Bródy olvasása közben”; 7. mondat: „Ki ne ismerné a Böcklin halovány, kék fátyolban járó, s a fátyolon

belül is átlátszó tündéreit és pompás testű, de halfarkú sellőit . . .”; 12. mondat: „De mégis, vissza kell térnem Böcklinre — arra a képre, amit saját magáról főtött, amint vidám gondtalansággal emeli a telt serleget, míg mögötte vigyorogva méri rá kaszáját a halál.”)

A látvány felidézését szolgálják az egyes ügyesen elhelyezett melléknevek, felsorolások, ismétlések, a szóképek, képes kifejezések s megannyi apró vonás, amelyek mind-mind egy-egy pillanatnyi benyomást, asszociációt villantanak fel, hogy aztán a végső, monumentális képben teljesedjenek ki és olvadjanak egységbe. Ignotus nem bocsátkozik részletes elemzésbe. Bródyt olyannak írja le, ahogyan ő látja, ahogyan őt megragadta. Ennek során gyakran hivatkozik érzéseire, sejtelmeire s a hangulatiság, pillanatnyiség sokszor meghatározó szerepére. Véleménye kimondásában nem támaszkodik kész esztétikai elvekre. De véleményét mindig kifejezésre juttatja, még ha néha oly képletes, képszerű formában is, ahogyan itt teszi. Tehát ítélkezik, pontosabban minősít, de nem kanonizál. Ennek során saját személyét, személyes jelenlétét mindig hangsúlyozza, ezzel is utalva arra, hogy egyéni véleményt mond ki. (Az elemzett kritikában Ignotus személyére az alábbi szóalakok és -szerkezetek utalnak: *találtam, énnékem, meg is bocsátok, mégis igazam volt, érzés fog el, megértettem-e, folytatom, lapos leszek, mondom, jellemeztem, magamat, vissza kell térnem, nem lettem meg, megfigyeltem, nekem.*)

Mondanivalója éppoly képszerű, magával ragadóan színes, mint amilyen kritikáinak nyelvezete. Az elemzett írásmű nyelvi megformáltsága inkább plasztikusnak mondható, mintsem dinamikusnak. Ezt támasztja alá néhány statisztikai adat is: ige/összes szóelőfordulás: 10,7%, főnév/összes szóelőfordulás: 25%, melléknév/összes szóelőfordulás: 12,7%; névszó/összes szóelőfordulás: 37,7%. Az írásmű képi jellegéből következően statisztikailag jelentős benne a jelzős szókapcsolatok száma az összes szóelőforduláshoz viszonyítva: 26,5%. Gyakori jelenség továbbá a **h a l m o z á s** (elsősorban a jelzők — melléknevek — halmozása; például: „*mámoros, káprázatos, csudálatos, különös világ*”, „*szép, nyulánk, előkelő formájú ember*”, „S Bródy asszonyai mind ilyen *titokzatos lények, csodálatosak, kiszámíthatatlanok és misztikusak*”, „*hasonló, csak jobban eső, bizonytalan és félnék érzés*”, „*halovány, finom, kék fátyolban járó, s a fátyolon belül is átlátszó tündéreit és pompás testű, de halfarkú sellőit*”, „*lázás, szenvedélyes és mámoros produkció*”, „*mesebeli, régi, mór paloták*” stb.), a **f e l s o r o l á s** (például: „a Bródy lányalakjai ilyen *tündérek*, s az asszonyai ilyen *sellők*, akik lehetnek *anyák, gazdaasszonyok, még feleségek is*”; „. . . *előkelő formájú ember — keresett pongyolaságával, asszonyos kezével s asszonyos kacérságával, gyermeten finom vonásaival és gyermeten szélességével, fellobbanásával és simaságával valami különös elegye a férfinak és az asszonynak, az oroszlánnak és a tigrisnek*”; „Úgy, mint csinált magának *külön hajviseletet, külön divatot*, és ha cselekedeteiben nem is, de szavaiban *külön morált*” stb.), e l l e n t é t e z é s (például: „nem harmonikus, és nem egynemű érzés, *hanem* valami leküzdhetetlen, erős szimpátia, ami tiltakozva hánykódik a nagy szeretet és a nagy neheztelés végletei között”; „*kitűnő megfigyelő és csalhatatlan ember, de erős arisztokrata*”; „*az igazságai mind kifogástalan igazságok, de, hogy úgy mondjam, metafizikai igazságok*” stb.), a **s z ó i s m é t l é s** — egyes kulcsszavaknak egy mondaton belüli, illetőleg az egymást követő mondatokban való ismétlődése (vagy újabb minőségjelzőkkel felruházva, vagy más szófaji minőségben, vagy újabb szó szerkezetben jelentkezve) — gyakori jelenség Ignotus elemzett írásában, ezzel mintegy folytonosságot teremtve a gondo-

lati csapongásban: „*bizonytalan és félénk érzés*” (3. mondat) → „hasonló, csak jobban eső, *bizonytalan és félénk érzés*” (4. m.); „*különös világ*” (22. m.) → „*különös ember*” (23. m.); „*asszonyos kezével és asszonyos kacérságával, gyermeken finom vonásaival és gyermeken szeszélyességével*” (23. m.); „*nőies dolog*” → „*nőies vonás*” (24. m.); „a barátait is ilyen érzés fűzi hozzá” → „nem egyenemű érzés” (25. m.); „*ismeri fogyatkozásait, s ismeri az ellenállhatatlanságát*” (26. m.); „*leküzdhetetlenül szubjektív*” (27. m.) → „*szubjektíve olyannak*” (29. m.); „*az igazságai mind kifogástalan igazságok, de . . . metafizikai igazságok*” (33. m.); „*külön hajviseletet, külön divatot, . . . külön morált*” (34. m.); „*mindezek a dolgok*” (36. m.) → „*bevégzett dolga*” (37. m.); „*vakon utána-mondták*” (40. m.) → „*ezt is utánamondták*” (41. m.); „*nagy egyedülvalóságban*” → „*nagy tehetsége*” → „*nagy szeszélyessége*” (43. m.); „*kellő távolságból, kellő hangulattal s egy pillantással nézve*” (46. m.); „*puszta falakra*” (47. m.) → „*puszta falának*” (48. m.). A gondolati csapongás, az egyik témáról a másikra való gyors, minden átmenet nélküli hirtelen átváltás jellemző vonása Ignotus írásainak. Ez — úgy érzem — Ignotus kritikáinak benyomást rögzítő jellegéből következik, s szerzőjüknek abból a törekvéséből, hogy a művekben megérezett, megsejtett vonásokat, jelenségeket — ahogyan ő írja — „*kellő hangulattal s egy pillantással nézve*” szemlélje és ábrázolja.

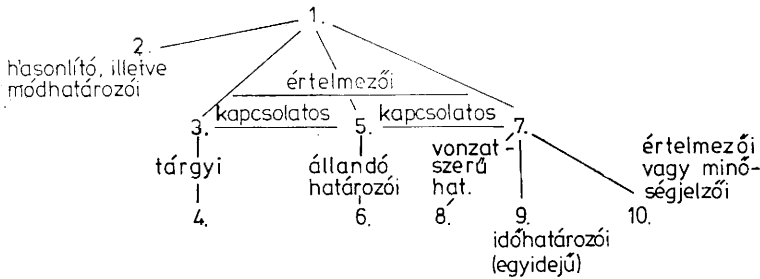
A képszerűségnek egy további megnyilvánulása a metaforikus kifejezéseknek, hasonlatoknak — e műfajban — szokatlanul nagy számban való előfordulása. A Bródy Sándor című kritika gazdag példaanyagot szolgáltat a képes kifejezésekre. Lássunk közülük néhányat: „. . . aki a műveiket szó szerint veszi, és logikával méri, *úgy jár, mint a mosómedve, ha cukrot kap: addig mártogatja a vízbe, míg elolvad a talpai között*”, „*a halál postája, a betegség*”, „*a vérszegénység sápadt, szédülő nyomorúsága mélyéből tör elő égő szemén keresztül a szerelem vágya*”, „*a titokzatosság fluidumával szaturálják a körülöttük rezgő levegőt*”, „*a nélkülözés, az éhség mámorával bénítja meg az idegeiket*”, „A nyelv, de még az ortográfia minden különösségét és szépségeit is összeszedi a *mozaikjai* számára, s az emberi lélek legrejtettebb ereiből bányássza ki oszlopainak a márványt” stb.

S végül szólunk kell az írásmű mondat szerkesztéséről. E tekintetben két jellegzetesség vonja különösen magára a figyelmet: a felsoroló, halmozó jellegű mondatépítkezés és a nominalitás. Az elemzett kritika 48 mondategészből áll, amire 177 mondategység jut. A szerkesztettségi mutató tehát 3,68 (vagyis egy mondategésre átlagosan 3,68 mondategység esik). A mondategészek átlagos hosszúsága 27,7 szóalak. (Vö. Nagy Ferenc adatával: „egy mondategység a magyar nyelvben átlagosan 6–4 szóból áll”. L. Az impresszionista prózastílus statisztikai vizsgálata. Magyar Nyelv 79 [1983.]: 31). A mondategységek viszonylag nagy száma és hosszúsága, valamint a mellérendelő mondategységek túlsúlya az alárendelőkhöz képest (a mellérendelő mondategységek száma körülbelül 1,5-ször nagyobb az alárendelők számánál) a látványkeltésre, a vizualitás biztosítására irányuló törekvéssel magyarázható, vagyis azzal, hogy Ignotus minél több megvilágítási szögből, minél aprólékosabban, részletesebben kíván egy-egy jelenséget élénk varázsolni. Ennek bizonyosságául álljon itt egy jellegzetes ignotusi mondat szövevény (az ilyen és ehhez hasonló bonyolult, hosszú, számos kiágazási vonulatú „mondatkigyók” az ignotusi egyéni stílus szerves összetevői).

1. „S valami hasonló, csak jobban eső, bizonytalan és félénk érzés fog el a Böcklin képei előtt éppúgy | 2. mint a Bródy olvasása közben: | 3. vajon iga-

zán megértettem-e azt, | 4. amit ez a különös Művész elmond, | 5. vajon ő maga is a szárazságig tisztában van-e azzal, | 6. amit mondani akar, | 7. s vajon, | 8. amíg a szerkezet s az elrendezés terve pontosan és világosan lebeg a képzeletében, | 7. abban, | 8. amit ki akar fejezni, | 7. nem inkább az ösztönét s a sejtelmét követi-e, | 10. amiket a büszke művészi öntudat a realitással s a logikával legalábbis egyenrangúnak avatott föl neki?”

Szerkezeti ábrája:

Ignotus szívesen él a nominalitás nyújtotta plasztikus ábrázolás lehetőségeivel (vö. Nagy Ferenc statisztikai kimutatásával: a névszói szószervezetek halmozása gyakori jelenség Ignotusnál. L. Nagy Ferenc i. m. 33). Benyomásait, meglátásait gyakran olyan nominális jellegű mondategységekben, illetőleg mondategységekben vetíti elének, mint a szövegünkben vett alábbiak: „Ki ne ismerné a Böcklin halovány, finom, kék fátyolban járó, s a fátyolon belül is átlátszó tündereit és pompás testű, de halfarkú sellőit — a Bródy lányalakjai ilyen tündérek, s az asszonyai ilyen sellők, akik lehetnek anyák, gazdaasszonyok, még feleségek is”; „Maga a halál egyik főtárgya, és még kedvesebb tárgya a halál postása, a betegség”; „Az ember életének legtitkosabb, mert akaratától nem függő része a testi élet, s mert a nő életében a testi élet a túlnyomó, a nő titkosabb lény, mint a férfi”; „Rabszolgája a rabszolgának: ez a szerelmes férfi; s erre tipikus A két szőke asszony hőse, a tűzértiszt — a tűzértisztek csak elég reális emberek? —, aki egy szerelmes kis szőke asszonnyal ellenkező nélkül megy a halálba”; „Mámoros, káprázatos, csudálatos világ a Bródy világa, s ez az egész világ egy ember körül forog”; „Ez az ember is különös ember: szép, nyúlánk, előkelő formájú ember — keresett pongyolaságával, asszonyos kezével s asszonyos kacérságával, gyermeketeg finom vonásaival és gyermeketeg szeszélyességével, fellebbanásával és simaságával valami különös elegye a férfiúnak s az asszonynak, az oroszlának és a tigrisnek”; „A művészet: a recipiálás és produkálás nőies dolog, és valóban, ebben a nagy művészetben nagyon sok a nőies vonás”; „Az igazságai mind kifogástalan igazságok, de hogy úgy mondjam, metafizikai igazságok, amelyekhez következtetés útján nem juthatni, csak sejtelen útján”; „Kívülről, kellő távolságból, kellő hangulattal s egy pillantással nézve, a formája tökéletes, merész és lebilincselő”; stb.).

Mindebből az a következtetés áll világosan előttünk, hogy Ignotus kritikájában a tartalom és a nyelvi forma tökéletes összhangban van egymással.

A fenti stílusjegyek alapján Ignotust impresszionista alkotónak tekinthetjük, hiszen kimutattuk nála a pillanatnyi benyomások elsődlegességét, a hangulatiságra, látványosságra, élményszerűségekre való törekvést, az egyéniség és eredetiség kultuszát, az írói szubjektivitás hangsúlyozott voltát (ez a gram-

matikai megformáltságban is megmutatkozik; szívesen él egyes szám 1. személyű alakokkal, s jellegzetesen szubjektív érzelmeket, benyomásokat, gondolatokat közvetítő igékkel, főnevekkel, melléknevekkel), a relativitás elfogadását, az érzéseire, érzékekre (illat, szín, hang), egyéni meglátásaira való gyakori hivatkozását, az esztétikai szempont fontos szerepét, az egyetemes normák elvetését, a művészi szabadság hangsúlyozását, a politika beavatkozásának elutasítását. Megállapítottuk továbbá, hogy Ignotus irodalmi kritikáira jellemző a festőiség kedvelése (képzőművészeti prázamok), a gondolati csapongás, amelynek ellensúlyozását szolgálják az ismétlődő szavak, a képszerűség (szóképek, képes kifejezések gyakorisága), a halmozás, felsorolás, ellentétezés, nominalitás (a névszók túlsúlya), a mellérendelő összetett mondatok nagy száma, hosszú: öt vagy több mondategységből álló mondategységek, többtagú jelzős kapcsolatok (többelemű mellérendelő jelzőlánc), laza konnexió, s ami a legfontosabb, az az, hogy a bírált mű gyakran csak ürügy saját egyéni véleménye, meglátása kifejtésére különböző kérdések kapcsán. És mindezt oly képszerű, meglevenítő, a befogadó fantáziáját is alaposan megmozgató módon teszi, hogy egy-egy kritikáját valóban mozaikok formájában lehetne képi nyelven ábrázolni — s itt következik be a varázslat, amikor is a mozaikokból mégis összeáll egy egységes kép: Ignotus egyéni véleménye.

Róka Jolán

Igeneveink használatáról

1. Az emberek többsége megértő mosollyal fogadja, ha egy magyarul beszélő külföldi időnként eltéveszti az igekötőket, megfélekedzik a névelőkről, vagy elvétí a ragozást, a vonzatokat. Magyarul tanuló és magyar anyanyelvű egyaránt szívesen hangoztatja, hogy a magyar igen nehéz, szinte megtanulhatatlan nyelv. Illyés Gyulától értesülhettünk arról, hogy a hatvanas évek elején a helsinki egyetemen „a tanszék akkori magyar vezetője a szemeszternyitó órákat minden évben a magyar nyelv párfját ritkító bonyolultságának ízletelésére szentelte. Megérthető, hogy e főzetet hovatovább mindenki már a csípős híre miatt is kerülte” (Népszabadság 1965. május 9.).

A nyelvünk megtanulhatatlanságát bizonygatók egyik fő érve az, hogy a magyar „bajosán megközelíthető, akármilyen irányból — Párizsból, Moszkvából, Stockholmból vagy Nápolyból — igyekeznek is hozzá hatolni. Mivel Párizstól Kiskundorozsmáig épp akkora a távolság, mint Kiskundorozsmától Párizsig, jogosnak tetszik erre az a válasz, hogy számunkra meg a francia illetve az angol, a spanyol, a svéd éppoly nehéz” (uo.). Hogyan lehet az — kérdezhetjük Illyés szemléletes példáját továbbgondolva —, hogy a magyar utazó könnyedén eljuthat Párizsba, míg ellenkező irányban ugyanazt az utat csak jóval lassabban tudja megtenni a hozzánk látogató idegen? A dolognak csak egy magyarázata lehet: a Párizsba robogó vonat elé a legmodernebb mozdonyt kapcsolták, a kiskundorozsmai szerelvény előtt azonban csak gőzmozdony pöfög. Nyelvünk iránt nőttön-nő az érdeklődés, a szerelvénynek egyre több az utasa, a kis gőzmozdony pedig nehezen bírja a terhelést.

2.1. A magyar mint idegen nyelv (a továbbiakban MID) programszerű oktatásának 250 éves hagyománya van. Kiváló tudósok tevékenykedtek ezen a területen: Bél Mátyás, Márton József, Vörösmarty Mihály, Riedl Szende, Brassai Sámuel és még folytathatnánk a sort. Tucatszámra jelentek meg az idegen ajkúak számára készült magyar nyelvkönyvek. Napjainkban azonban csak kevés nyelvkönyv között válogathat a magyarul tanuló, s ezek nagy részében is számos helyen tetten érhető az anyanyelvi szempontú nyelvléírás érvényesítése a kommunikáció-központúság helyett.

2.2 „Egy nyelv, például a magyar nyelv leíró elemzése lényegében három, egymástól alapelveiben és példáiban alapvetően különböző módon végezhető. E három leíró elemzési mód a következő:

- a) A magyar mint a n y a n y e l v leíró elemzése
- b) A magyar mint i d e g e n n y e l v leíró elemzése
- c) A magyar mint b á z i s n y e l v leíró elemzése.

A három leíró elemzési mód különbözősége rendeltetésük különbözőségéből fakad” (Budai 1979. 36–8). Egy egyszerű példán szeretném megvilágítani az anyanyelvi szempontú és a MID szempontú leírás közötti különbséget. Egy magyar anyanyelvűek számára készült nyelvtanban szükséges elkülöníteni az alá- és mellérendelő összetett mondatokat és külön-külön tárgyalni őket. A nyelvtanulót viszont akkor segítjük, ha tartalmuk szerint csoportosítjuk a különböző mondatfajtákat, tekintet nélkül arra, hogy pl. az ok–okozati viszonyt kifejező mondatok közül melyek az alárendelők és melyek a mellérendelők. Ilyen felosztást találunk a Nemzetközi Előkészítő Intézet orvosi szakirányú nyelvkönyvében (vö. Kovácsi 1982. 245–7; 271–4). Hasonló szempontot érvényesített Eiben János is, aki *Nouvelle grammaire hongroise* című munkájában már 1843-ban együtt tárgyalja a *mert*, *mivel*, *mivelhogy*, *minthogy*, *azért*, *ezért*, *tehát* kötőszavakat.

2.3. A bevezetőben a Párizsból Kiskundorozsma felé tartó utast említettem, s hogy a példához hű maradjak, ennek az utazónak a segítőjét, kalauzát is megvizsgálom abból a szempontból, hogy a tárgyalt nyelvi jelenségek milyen módon vannak átültetve a nyelvtanítás gyakorlatába. Ez a kalauz Lelkes István Manuel de hongrois című műve, a Magyarországon kapható egyetlen francia bázisnyelvű magyar nyelvkönyv.

2.4. Táncsics Mihály még igen derűlátóan nyilatkozott a magyar nyelv megtanulhatóságát illetően, szerinte ugyanis „a józan éssen alapult magyar nyelvet két-három árkuson tökéletesen elő lehetne adni” (Táncsics 1831. 34). Magam inkább Szarvas Gábor nézetét osztom, aki az általam vizsgált részterülettel kapcsolatban is sokkal óvatosabban fogalmaz: „A participiumok mind a latin, főleg azonban a magyar nyelv háztartásának legfontosabb tényezőit képezik, úgy hogy alkalmazásuknak tüzetes, részletekig beható kifejtése maga több ívnyi kötetet tenne ki” (Szarvas NyK. 10 [1873.]: 166). Erre nem vállalkozhatom, így csupán néhány, a MID szempontú leírásban tőlem fontosnak ítélt témáról szólok, számos ide tartozó kérdést egyáltalán nem is érintek.

3.1. Először a főnévi igenévhez fűzők néhány megjegyzést. „A főnévi igenév (infinitivus) *-ni* képzős igei származék” (MMNyR. 1: 223). „A főnévi igenév (infinitivus) . . . *-ni* képzős származékszó” (MMNy. 32). Ez a képzésre vonatkozó meghatározás leíró nyelvtanainkban természetes és kielégítő, hiszen anyanyelvi szempontból „az ún. kötőhangokról szóló leírások főként csak ismereteket nyújtanak anyanyelvünkről, gyakorlati hasznuk minimális. A kötőhangok problematikája elsődrendű feladattá lép elő a magyar mint idegen nyelv leíró elemzésében, és szinte kizárólag csak gyakorlati célokat szolgál” (Budai 1979. 38). Célszerűnek tartom tehát kibővíteni a MID leírásában a *-ni* képzőt az *-ani*, *-eni* variánsokkal is.

3.2. Mostohán bánnak nyelvkönyveink a főnévi igenévi állítmánnyal. Lelkesnél pl. mindössze ennyit találunk a kérdésről: „A főnévi igenévi állítmány (elég ritka): Apámat messziről *felismerni*. . . Innen jobban *látni*. . . (Jegyezzük meg, hogy a *lehet* ige hiányzik az ilyen típusú mondatokból, s a mondatok alanya mindig határozatlan.)”¹ (Lelkes 1976. 493). E meghatározás sok kérdés és félreértés forrása lehet. Mikor hiányozhat a *lehet* ige? Ha a *lehet* ige hiányzik, akkor az ilyen típusú hiányos mondatokban a főnévi igenév alany? Ha viszont alany, hogy lehet egyszersmind állítmány?

¹ Lelkes nyelvkönyve franciául íródott. Az idézeteket itt és a továbbiakban saját fordításomban közlöm.

A főnévi igenévi állítmányt célszerűbb úgy jellemezni, hogy érzékelést, megismerést, észrevételt fejez ki (vö. MMNyR. 2: 129; MMNy. 242), személyre nézve általános érvényű, ezért nincs személyragozása. Nincs múlt ideje sem, a Klemm idézte „Mégsem volt látni egy örvendő arcot” (Klemm, 1928—1942. 50) nem mondható tipikusnak; a *lehet* ige múlt idejével bővített főnévi igenévi állítmányú mondatoknak pedig megváltozik az értelmük. A „Be lehetett látni az ablakon” kijelentést úgy értelmezhetjük, hogy egy bizonyos alkalommal kívülről látni lehetett a szobában történeteket. „A hegyről ellátni a faluba” megállapítás ezzel szemben az egyedi használaton kívül azt is kifejezi, hogy bármikor, bárki elláthat a faluba; a falu látótávolságon belül van. A magyarban az általános érvényű igazságok tipikus ideje egyébként is a jelen. Elképzelni is nehéz egy ilyen mondatot: **Három pont meghatározott egy síkot*. Ehelyett csakis így mondhatjuk, jelenben: *Három pont meghatároz egy síkot*.

3.3. A főnévi igenévi tárgy és a *fog* igével képzett összetett jövő idő külön-külön való tárgyalása sem indokolt a MID szempontú leírásban, hiszen formailag a *fog* ige ugyanúgy viselkedik, mint az *akar* vagy a *tud* (pl. fel *akarok* menni, fel *fogok* menni; meg *tudom* tanulni a leckét, meg *fogom* tanulni a leckét; meg *akarlak* látogatni, meg *foglak* látogatni stb.). Felesleges tehát az elkülönítés, s ha e két jelenséget nem választjuk el egymástól, talán nem látjuk olyan reménytelennek a helyzetet, mint Kosztolányi: „Jelen időben, állító módban az igekötő nem válik el az igétől. *Ellátok valakit*. Ha tagadok, az igekötő elválik. *Nem látok el valakit*. A jövőben megfordítva van: az állításban válik el az igekötő, s a tagadásban az igehez tapad. *El fogok látni valakit*. *Nem fogok ellátni valakit*. Természetesen ez alól is megannyi a kivétel. Mihelyt valamit kiemelek jelenben, az igekötő elválik. Viszont a jövőben épp akkor nem válik el. *Akkor látok el valakit, ha megérdemli*, *Akkor fogok ellátni valakit, ha megérdemli*. Ellenben jelen időben tagadó alakban se válik el az igekötő, amennyiben magát a fogalmat hangsúlyozzuk egy másik fogalommal szemben. *Nem ellátok valakit, csak támogatok* . . . Most már határozottan szédülök. Lehet-e ezt megtanulni?” (Kosztolányi 1979. 175).

3.4.1. És most térjünk át a főnévi igenév cél- és véghatározói használatára. A MMNyR.-ben (1: 224—6) és a MMNy.-ben (329—30) nem találunk explicit szabályt arra, hogy milyen esetben fejezheti ki a célhatározót főnévi igenév. A NyKk. már így fogalmaz: „Célhatározói mellékmondat helyett is természetes a főnévi igenév a következő, főként mozgást jelentő vagy azzal kapcsolatos tartalmú igék mellett: *jön, megy, bocsát, enged, küld, hív* stb.” E szabály azonban a magyarul tanuló számára még mindig nem elég explicit, hiszen megengedi az ilyen lehetetlen mondatokat is: **Mozgok egészséges lenni*. **Sétálok pihenni*. **Nyűzsög feltűnni* stb.

3.4.2. A MID leíró elemzésébe Károly Sándor gondolatait ültethetjük át eredményesen. Károly megállapítja, hogy a főnévi igenévi cél- és véghatározók esetében „a mondat igéje valamiféle irányulást fejez ki, amely az igenévvél jelölt cselekvés felé halad, arra vonatkozik, akár érzékileg, akár képletesen, még abban az esetben is, ha a mondat állítmánya nem mozgást jelent” (Károly 1956. 28).

3.4.3. Megfigyeléseim szerint főnévi igenévi célhatározó állhat a szándékos, tudatos cselekvést kifejező, közvetlenül a célra való irányulást kifejező igék mellett:

„— Amit te *hinni* úgy siettél —
Halálomról meggyőztelek.”

(Arany: A honvéd özvegye, 40)

„*Nyugodni* tért a vár ura”

(Arany: Katalin, 47)

„Tanyáján, újra megjelent,
Felütni sátrát Budetin”

(Arany: Katalin, 46)

„Állata *örzeni* négy alabárdost”

(Arany: Tetemre hívás, 218)

3.4.4. „A véghatározói igenév a mondatban állítmányi szerepet betöltő igének vagy névszónak valamilyen (-*ra*, -*hoz* vagy -*nek* ragos) vonzatával, állandó határozójával egyenértékű, az igei (vagy névszói) állítmány mintegy módosító ige (vagy névszó) szerepét játssza, amely az igenévi cselekvés ténylegessége, lehetősége, kívánása stb. szempontjából való módosítására szolgál” (Károly i.m. 28). A kódexek vizsgálatából leszűrt eredmény ma is helytálló, napjainkban is készülést, törekvést, vágyódást, kényszerülést jelentő igék és névszók; késztetést, buzdítást, segítséget, tanítást, kényszerítést jelentő igék mellett; valamint képességet, alkalmasságot, eredményességet vagy ezek ellenkezőjét kifejező névszók vagy igék mellett állja meg a helyét a főnévi igenévi véghatározó (vö. Károly i.m. 32—5). Hozzá kell még ehhez fűznünk, hogy a képességet, alkalmasságot, érdemességet (s ezek ellenkezőjét) alkalmilag bármely kifejezés betöltheti:

„Elveszett a kun mind, vagy esett rabságba,
Egy maradt *hírvinni* messze Kunországba.”

(Arany: Szent László füve, 22)

„... korán lesz *válni* még”

(Arany: Katalin, 58)

„Mi lelt téged szőke Panni?

Fiatal vagy még *meghalni*”

(Arany: Szőke Panni, 21)

Törekvést, vágyódást, kényszerülést stb. jelentő kifejezések melletti véghatározók:

„Ha láthatnám még egyszer őket —
Kikért ez a szív *élni* vágy”

(Arany: A honvéd özvegye, 37)

„S hol a helyet megszerette fészkül,
Ott *nyaralni*, ott *telelni* készül.”

(Arany: Varga Mihály, 42)

„Ha tengeren szálló madár

Pihenni ábocot talál”

(Arany: Katalin, 53)

„Télen, szobában, érlel dinnyét

Csiklándni a vendégek ínyét”

(Arany: Hatvani, 141)

Néhány példa Örkény István Egyperces novelláiból: „Most nem vágyik inni” (39); „Neki sem volna kedve inni” (39); „Engedjen kimenni” (51); „Igyekszem behúzni a hasam” (51).

3.4.5. A főnévi igenévi cél- és véghatározó gazdag kincses-tárából csekély alamizsnát kap a magyarul tanuló, amikor csak ennyit tudhat meg róla: „A főnévi igenév célhatározó a következő igékkel alkotott szerkezetekben: *fut, hív, igyekszik, jár, jön, küld, marad, megy, siet, szalad, törekszik*” (Lelkes i.m. 493). E definíció szerint tehát hibásak lennének ezek a mondatok is: *Lefekszem aludni. Elindultunk sétálni. Megálltok beszélgetni* stb. Főlölesleges dolog oda is sorompót állítani, ahol szabad az út.

4.1. A leíró nyelvtanaink — és ezek alapján nyelvkönyveink nagy része is — külön-külön leltározzák a határozói és a melléknévi igenevek időszemléletét, cselekvő—szenvedő (aktív—passzív) valamint általános és egyedi használatát. A MID szempontjából az ilyen csoportosítás mellett célszerű azt is megvizsgálni, hogy egy bizonyos tartalom kifejezésére hol érintkezik, és hol válik el élesen a különböző igenevek használata. Ennek a kérdésnek a vizsgálata is igen szerteágazó volna, ezért itt csak néhány részletre térek ki.

4.2. Egyidejűséget fejezhetünk ki pl. folyamatos és „befejezett”-nek mondott melléknévi igenévvvel, valamint határozói igenévvvel. A folyamatos melléknévi igenév főként alkalmi használatban fejez ki egyidejűséget; általános használatban, melléknévesült és főnevesült alakjaiban elveszíti időviszonyító szerepét. A tartós (ritkábban mozzanatossá) igéből képzett határozói igenevek viszont általános egyedi használatúak, és alkalmasak egyidejűség kifejezésére. Pl. „Az egyetemre menő fiatalok érettségiznek”; „s az iskolába menvén, a járda peremén, | hogy ne feleljek aznap, egy köre léptem én” (Radnóti: Nem tudhatom . . ., 234); „Éva álmodozó természetű”; „Előbb csak öt pogácsát evett álmodozva, oda se figyelve” (Örkény, 11); „Gábor kiváló ember. A társaságból kiválva, egyedül követett minket.”

4.3. Elvesztették időviszonyító szerepüket a melléknévvé, illetve főnévvé vált befejezett melléknévi igenevek is. Állandó tulajdonság jelölőjévé váltak, s többnyire elmaradt mellőlük a mozzanatosságot kifejező igekötő is: pl. *sápadt, fáradt, higgadt*. Időviszonyításra ilyenkor igekötővel (vagy más bővítőmennyel) mozzanatossá tett határozói igenevet használunk: „*Elsápadva* mondta”; „A sétából *elfáradva* érkezett haza”; „A verseny után *lehiggadva* várta az eredményhirdetést.” (Nem térek itt ki az *elsápadva — sápadtan, elfáradva — fáradtan, lehiggadva — higgadtan* oppozíciók vizsgálatára.)

4.4. Egyidejűséget fejez ki a tranzitív igékből képzett, szenvedő értelmű befejezett melléknévi igenév, ha jellemzői közül nem az időtényezőt, hanem a passzivitást emeljük ki. „Az -ó, -ő képzős igenév régi nyelvünkben sem fejezett ki szenvedő értelmet alkalmi használatban, csak szoros egységet alkotó szerkezetekben (ilyenkor általános használatú), viszont a -t, -tt képzős igenévnél ilyen (egyidejűséget kifejező vagy általános idői vonatkozású) használata már kódexeinktől kezdve kimutatható” (Károly i.m. 111). A melléknévi igenevek időviszonyító szerepéről szenvedélyes vita zajlott a Nyelvőrben. Szarvas Gábor a *kultúr-növény* magyarításaként a *tenyésztő növény* kifejezést ajánlotta, szerinte ugyanis „a -tt kifejezős igenév végzettséget, befejezettséget, az -ó, -ő pedig állandóságot, minden időbeli állapotot jelent: 'szántott föld, ivott víz, vetett mag' — a melyet megszántottak, megittak, elvetettek; 'szántóföld, ivóvíz, vetőmag' ellenben — a melyet szántani, inni, vetni szoktak most és mindenkor, a jelenben úgy, mint a múltban és a jövőben. *Tenyésztett* növények tehát csak azok,

amelyek a tenyésztés művelésén átmentek, már tenyésztve vannak” (Nyr. 14 [1885.]: 414). Másként vélekedett azonban a Nyelvőr egyik olvasója, aki így írt: „A »tenyésztő növény« kifejezés nem azt a fogalmat ébreszti bennünk, a mit Sz. G. vele értetni akar. . . . *Tanító gyerekek*: ezen sem értene senki, pedig az egészen az *ivóvíz* mintájára van, olyan gyereket, a kit tanítani szoktak, hanem a tanító gyereket, vagy valami kocza-tanítót. A *nyomtató lovat* sem szokás nyomtatni, hanem vele nyomtatunk. Az *itató bojtár* is szeretné, ha őt itatnák, s nem neki kellene a csordát itatni. Ilyen formán vagyunk a tenyésztő növény-nyel is; sehogysen bírjuk kiérezni belőle azt, hogy *tenyészteni szokták*; akaratlanul is azt kérdezzük magunktól, vajjon selyembogár, mén vagy gulya *tenyészik-e rajta?*” (Nyr. 14 [1885.]: 465). Az olvasó a cselekvő — szenvedő viszonyt érzi erősebbnek a befejezettség — állandóság ellenében, s a mai nyelvhasználat is őt igazolja. Ma sem képezhetünk alkalmi használatú, szenvedő értelmű folyamatos melléknévi igeneveket, a meglevők pedig vagy főnevesültek, vagy szóösszetétel tagjaivá váltak: *nyaraló, temető, ásó, ivóvíz, fekvőhely, szántóföld* stb.²

4.5. Folyamatos melléknévi igenevet használt a régebbi nyelvszokás ott is, ahol ma már a befejezett is megállja a helyét. Szarvas Gábor 1887-ben még így írt: „Ha a jelzőként álló cselekvő jelentésű melléknév oly relatív mondatnak a rövidítése, a mely egy múlt idejű főmondatnál akár egyidejűség, akár előidejűség viszonyában áll, az idegen befolyástól ment közhasználat szerint az *-ó, -ő* (folyó), nem pedig a *-t, -tt* (végzett) igenévi forma alkalmazandó, pl. »A t. képviselő, aki előttem *szólt*, fölemlítette. Gyümölcsfáim, épen midőn a legszebb virágzásban *valának*, elfogytak. A nagy szárazságban, amely a rövid esőzésre *következett*, az egész vetés tönkrement« sat. Rövidítve lesznek: »Az előttem *szóló* t. képviselő fölemlítette. Épen legszebb virágzásban *levő* gyümölcsfáim elfogytak. A rövid esőzésre *következő* nagy szárazságban az egész vetés tönkrement.«” (Nyr. 16 [1887.]: 569). Rácz Endre kimutatja, hogy a mai nyelvhasználatban az előidejű relatív mondatot helyettesítő befejezett melléknévi igenév is megállja a helyét a folyamatos helyett, ha alapszava nem történést, hanem cselekvést jelentő mozzanatos (vagy bővítménnyel azzá tett) intranszítív ige, pl. *a messziről jött vándor, lesre szaladt csatár, az Almásfüzitőn játszott csapat* stb. (vö. Nyr. 98 [1974.]: 385—98).

4.6. Riedl Szende már 1864-ben felfigyelt arra, hogy „A múlt idejű részesülő szenvedő alakú törzsekhez nem szokott járulni; s cselekvő jelentéssel bír, ha azon tárgy, melyre az igeörzs által kifejezett cselekvés vonatkozik, a mondatban különösen ki van téve; pl. *sokat látott ember; sokat tapasztalt férfiu*. Más esetekben a múlt idejű részesülő szenvedő jelentésű, pl. *az olvasott könyv, az írott levél* stb.” (Idézi Károly i. m. 114). Régebben ez csak periférikus jelenség volt, a mai nyelvhasználatban azonban bátran élhetünk az ilyen formával — mutat rá Rácz Endre —, ha a tranzitív igékből képzett befejezett melléknévi igenévi jelző tárggyal van bővítve, s az igenévvel az előidejűséget kívánjuk kiemelni, pl. *a sárga lapot kapott Tót, a hosszú időt kihagyott gyorsúszó, csődöt mondott játékosok* stb. (vö. Nyr. 99 [1975.]: 3—11).

4.7. Az igenevek fentebb vázolt néhány alkalmazásával kapcsolatban néhol félrevezető vagy téves magyarázatok találhatók Lelkes nyelvkönyvében. A folyamatos melléknévi igenévről pl. megjegyzi, hogy lehet — aktív és passzív használatú is: „a szobáját *kiadó* barátom . . . , a barátom *kiadó* szobája . . . ;

² A tranzitív igékből képzett, passzív értelmű befejezett melléknévi igenév azonban fejezhet ki egyidejűséget, pl. Az *olvasott* szövegből kiírja az ismeretlen szavakat. Sehol sem találok a *keresett* papírt. Meglátogatom *szeretett* barátaimat stb.

a tollát töltő tanuló . . . , a töltőtollával levelet író tanuló . . . ; a földjét szántó paraszt . . . , a szántóföldjén dolgozó paraszt . . . ; a vizet ivó asszony . . . , az ivóvizet kereső asszony . . .” (Lelkes i. m. 495). Ennek alapján joggal hiheti a nyelv-tanuló, hogy bármely igéből képezhet bátran alapjvívő és szenvedő értelmű folyamatos melléknévi igenevet is. Téves az a magyarázat, hogy a befejezett melléknévi igenév befejezett cselekvést jelöl, és téves a példája is, hiszen „Az olvasott könyvet visszaadta” mondatban a melléknévi igenév egyaránt jelölhet egyidejűséget és előidejűséget is (vö. i. m. 496—7).

5.1. Nyelvtaníróink részletesen foglalkoznak a *való* és a *levő* igenevek szerepével. Kertész Manó számos példát idézve bemutatja, hogy a jelzői értékű határozónak participium által való főnévhez csatolása finnugor sajátosság: „. . . hogy a határozó a jelzői szerepét betölthesse, az ugor nyelvek a határozót melléknévi természetűvé változtatják olyanformán, hogy a létige participium praesensével (*való, levő*) fűzik a határozót a jelzett szavához” (NyK. 43 [1914.]: 86). A *való* igenevet a régi nyelvben igen gyakran használták ilyen szerepben, gyakorisága később csökkent. Bizonyos esetekben egyszerűen elhagyták a *való* elemet. Ez — Károly véleménye szerint — „elsősorban az *-ás, -és* képzős főnevek előtt indulhatott meg, s ezt e főnevek gerundiumi természete tette lehetővé” (i. m. 101). Az egyszerű elhagyáson kívül az *-i*, az *-s* és a *-só, -ső* képzők terjedése (vö. Kertész i. m. 95—8) és a *levő* igenév használatának gyakoribbá válása (vö. Károly i. m. 102) egyre inkább háttérbe szorította a *való*-t. A nyelvújítás korában nehézkesnek ítélték a *való* participiummal alkotott szerkezeteket. Kazinczy szerint „Az a *való* szörnyű szó”. (Idézi Hámori MNy. 50 [1954.]: 424.) Helyette az *-i* képző használatát ajánlották. Számos ellenzője volt azonban ennek is, közöttük Arany János. „Igen kedves ocsmányság — írja — a *-bani, -hozi, -náli, -tóli, -róli, -veli, -rai* s több efféle szócsintani kacsin-tás. . . Oh te kedves divathozó ragaszkodás! Gyönyörű szép nyelvünkötli rugaszkodás.” (Idézi Ferenczy Nyr. 82 [1958.]: 13.) Útmutatást is ad Arany az *-i* képző helyes használatához: „A dolog egyszerű. Oly szócskához, m e l y n e m r a g a d ö s s z e a főnévvel (bár a régiek ott sem mindig tették), bizvást oda tehetjük az *-it*. »Szerinti, általi, melletti, nélküli, iránti« stb. hiba nélkül megjárja” (uo.).

5.2. A vitának Szarvas Gábor vetett véget. Éles hangú cikkében kigúnyolta a *való* igenév ellenzőit, és megadta a helyes használatra való szabályt: „Mirevaló az a »való«? Egy sovány száraz *i* ugyanazt a szolgálatot teszi; aztán meg sokkal nyalkább, csinosabb is, mint az a biblialakó, tinódiszagú, pohos »való«. . . Sem a nép, sem a régibb irodalmi nyelv nem ismeri a névutók s névragok melléknévítését. . . Azért . . . csak szükség esetében éljünk velök; ez pedig megszűnik a névutók »alá, alók« osztályánál, meg az összes névragok-nál” (Nyr. 24 [1895.]: 550—7).

5.3. Mit mondhatunk a *való* és a *levő* igenevek mai használatáról? Először is el kell különítenünk a szemantikailag tartalmaz 'igaz, vhonnan származó, illik, vmire alkalmas, vmiből készült stb.' jelentésű *való*-t (ennek tárgyalását szótári kérdésnek tartom) a csupán grammatikai szerepű *való*-tól.

5.4. Hátra marad ezután a *levő* és a képzői funkciójú *való* elhatárolása, az *-i*, az *-s* és a *-só, -ső* képző használata az igenevek helyett valamint az igenevek elhagyásának esetei.

5.5 A mai nyelvben a *levő* igenevet használjuk, ha a kifejezés konkrét létezés, állapotot jelöl, azt, hogy vki/vmi vhol/vmilyen állapotban van. Pl. „A Belvárosi Plébániatemplom a két tornyán levő két keresztben levő villámhárító

hegyével érinti csak a földet” (Örkény 6). A két *levős* szerkezet átalakítható így: „A Belvárosi Plébániatemplom két tornyán kereszt van. A két keresztben villámhárító van.”

5.6. *Való*-val többnyire akkor kötjük a jelzői értékű határozót a jelzett szavához, ha az igeneves szerkezet nem alakítható át vki/vmi vhol/vmilyen állapotban van mondattá. Téves azonban az az általánosan elterjedt nézet, hogy a locativusi (*hol?* kérdésre felelő) jelzői értékű határozót a *levő* igenévvel; a lativusi (*hova?* kérdésre felelő) és az ablativusi (*honnan?* kérdésre felelő) határozókat pedig a *való* igenévvel kapcsoljuk jelzett szavához. Nem mondhatunk ilyen mondatokat — bár a bennük szereplő jelzői értékű határozók rendre locativusi ragosak —: **Megköszönték a műsorban levő közreműködését.* **Nem méltányolták a terv végrehajtásán levő fáradozását.* **Bebizonyosodott az ügyben levő bűnössége* stb. Ezekben a mondatokban sorra a *való*-t kell használnunk.

5.7. A *való* és a *levő* igenév helyett egyaránt *-i* képzővel köthetjük a jelzői értékű határozót a jelzett szavához a következő névutók esetében: *alatt, alól, ellen, előtt, felől, fölött, iránt, körül, között, közt, mellett, mellől, miatt, mögött, nélkül, szerint*; *vmin alul, belül, felül, innen, kívül, túl*; *vmihez közel*; *vmivel szemben* (vö. Sebestyén 1965. 235).

5.8. Az önálló határozószókból *-i, -s* és *-só, -ső* képzőkkel képezhetünk melléknévet, ha nem érezhető rajtuk a határozórag (pl. *reggeli mosdás, együttes kirándulás, alsó szint, külső ajtó*), de meggyökeresedtek a *-nkénti, -kori, -szeri* képzős alakulatok is (pl. *naponkénti szállítás, a mindenkori uralkodó, kétszeri fölszólítás* stb.), sőt egy-egy kifejezésben az *-i* képző kerülhet más határozórag után is (pl. *nagybani árusítás, jövőbeni reklamáció, természetbeni illetmények* stb.).

5.9. A *valós, levős* szerkezetek elkerülésére hátra vethetjük a jelzői értékű határozót címekben (pl. *Kórház a város szélén*) vagy akkor, ha nemcsak jelzett szavára, hanem az állítmányra is vonatkozik.

Nem vethetjük azonban hátra, ha csupán a jelzett szóval hozható kapcsolatba, a mondat állítmányával nem. Ilyenkor a mondat értelme zavarossá válna: pl. „A krumplira gondolt. A két kiló *krumplira, bent a kredencben*. Ilonka pirospöttyös *terítővel a tálcán és tányérokka* érkezett” (idézi Hámori, MNy. 50 [1954.]: 429.).

pl. „Egyész úton — hazafelé — | Azon gondolkodám” (Petőfi: Füstbement terv 84).

5.10. Az igenév elhagyása ma is elsősorban az elvont főnevek előtt lehetséges, főként az összetételhez közel álló szókapcsolatokban (pl. *sorban állás, szemmel verés, egymáshoz kötöttség* stb.).

5.11. A *való* sajátos használatára már 1843-ban felfigyelt Eiben János. Könyvében a lexikai jelentések számbavétele után a következőket írja³: „A *való* ezen kívül a határozót és az utoljárós főnevet melléknévvé alakítja, pl. *Három napig való utazás, . . . Térdig való víz, . . . Az ütközőtről való tudósítás, . . . Az ifjakkal való társalkodás, . . . A jókor való felkelés . . .*” (i. m. 126—7). Itt tehát világosan elkülönül a szemantikailag tartalmas és a képzői használatú *való*, s e magyarázat explicitebb ahhoz képest, amit a ma használatos, francia ajkúaknak írt nyelvkönyvben olvashatunk: „A *való (van)* és a *levő (lesz)* folyamatos melléknévi igeneveknek számos jelentése ismeretes. A *való élet . . .*”

³ Eiben francia nyelvű magyarázatait is saját fordításomban közlöm.

Ez való tény . . . , A társaihoz való viszonya nem jó . . . , Mire való ez a szerszám? . . . , Hova való a családod? . . . , Egy faluból (egy faluba) valók vagyunk . . . , A nálam levő pénzből veszek ennivalót . . . stb. (Lelkes i. m. 495–6). Az itt felsorakoztatott mondatok inkább csak keltenek, nem mutatnak rá világosan az igenevek szerepére; márcsak azért sem, mert nagy részükben nem igenévvvel, hanem melléknévvvel és főnévvvel van dolgunk.

6.1. Néhány szót szeretnék még szólni az igekötős igékből képzett igeneveink igekötőjének hátravetéséről. A MMNyR.-ben ezt olvashatjuk: „Mint-hogy igeneveink mind igei származékok, gyakran igekötősek, s ezekben az igekötő szórendi szempontból éppúgy viselkedik, mint az igei alakokban: *meghozni, meg fogja hozni, nem hozni meg; megtörölvén, meg sem törölvén, nem törölvén meg*; stb.” (1: 223). E megállapítás így nem eléggé pontos, s bár a jelenség egyre inkább terjedőben van, magam inkább J. Soltész Katalin véleményével értek egyet: „Az igekötős igenevek . . . fordított szórendje ritka és — úgy látszik — nem régi keletű” (J. Soltész 1959. 210). Megfigyelésem szerint fordított szórendű lehet a főnévi igenév állítmányi használatban; szokatlanabb de megállja a helyét alanyi, tárgyi és célhatározói funkcióban is, ha előtte nyomatékos szó áll (pl. „*Nem látni be az ablakon*”; „*Butaság volna ilyen kevéssel érni be*”; „*Nem szeretne idő előtt érni oda*”; „*Igyekezett a valóságnak megfelelően mondani el a történeteket*”; „*Egy gondolat bánt engemet: | Ágyban, párnák közt halni meg! | Lassan hervadni el, mint a virág*” (Petőfi: Egy gondolat bánt engemet . . . , 567).

6.2. Gyakran áll fordított szórendben a ható igékből képzett, állítmányi szerepű folyamatos melléknévi igenév (pl. „*Az állítás nem bizonyítható be*”; „*Az érvelés nem fogadható el*”; „*A folyamat műszerrel is csak lassan mutatható ki*” stb.).

6.3. Hátravethetjük a határozói szerepű határozói igenév igekötőjét, ha az előtte álló szót nyomatékosítani kívánjuk (pl. „*Az írások életünk fonákosságait pellengérezvén ki, ezek, és nem elkövetőik ellen szólnak*”). Hátravethetjük az igekötőt akkor is, ha az egyébként előidejűséget kifejező igenévvvel egyidejűséget akarunk kifejezni (pl. „*Futva le a lépcsőn, megbotlott egy kőben*”).

6.4. Nem kerülhet azonban az igekötő az igenév mögé a jelzői szerepben álló melléknévi igenevek esetében: pl. **nem érkező meg* utas, **nem érkezett meg* utas, **nem mutatható ki* eltérés, **nem utasítandó el* kérés.

7.1. Befejezésül az igekötős igenevek egy, a nyelvkönyvekben még nem tárgyalt sajátosságáról szólok. Az eldöntendő kérdésre adott igenlő válaszban „a magyar nyelvre nagyon jellemző részleges ismétlési mód az, amikor az igekötős igékre pusztán igekötővel válaszolunk” (Kálmán B. Nyr. 89 [1965.]: 15).

7.2. E megfigyelést kiegészíthetjük azzal, hogy az igekötős igenevek nagy részére is jellemző az ilyen szerkesztésmód. Így adhatunk igenlő választ az állítmányi, alanyi és tárgyi szerepű főnévi igenévre; az állítmányi szerepű *-ható, -hető* (jóval ritkábban egyéb) melléknévi igenévre és a szerkezetes állítmányban szereplő határozói igenévre (pl. *Ide látni? Ide. Be kell csukni? Be. Ki akarod nyitni? Ki. Megoldható? Meg. Le van vágva? Le*).

7.3. Nem jellemző ez a válaszadási mód a melléknévesült és a főnévesült, melléknévi igenévi eredetű állítmányokra. Nem helyesíthetünk tehát a következő módon: *Kitűnő a darab? *Ki. A fekete ruhád kivágott? *Ki. Ez az összeadandó? *Össze*.

7.4. E mellékesnek tűnő nyelvi jelenség azért fontos a MID szempontú leírásban, mivel „Ez a válaszadási mód sem az indoeurópai igekötős nyelvekben

(pl. német, orosz), sem pedig a finnugorokban (vogul, osztják, észt) nem használatos” (Kálmán B. uo.).

8. Dolgozatomban az igenevek használatának csupán néhány kérdését érintettem röviden, abban a reményben, hogy megjegyzéseim hozzájárulhatnak egy új mozdony építéséhez, amely Párizsból éppoly gyorsan repíti Kiskundorozsmára az utazót, mint az onnan Franciaországba tartó szerelvény.

Kálmán Péter

IRODALOM

- A mai magyar nyelv. Szerk. Rác Endre, Budapest, 1968.
 A mai magyar nyelv rendszere, 1–2. Szerk. Tompa József, Budapest, 1961–1962.
 Arany János balladái. Budapest, 1974.
 Budai László: Grammatikai kontrasztivitás és hibaelemzés az alap- és középfokú angol-nyelv-oktatásban. Budapest, 1979.
 Eiben, Jean: Nouvelle grammaire hongroise. Léopol et Czernowitz, 1843.
 Ferenczy Géza: Arany János, nyelvünk bűvára és művelője. Magyar Nyelvőr 82 [1958.]: 1–14.
 Hámori Antónia: A jelzői értékű hátravetett határozó használatának kérdéséhez. Magyar Nyelv, 50 [1954.]: 419–431.
 J. Soltész Katalin: Az ősi magyar igekötők. Budapest, 1959.
 Kálmán Béla: Az igenlő válasz. Magyar Nyelvőr 89 [1965.]: 6–22.
 Károly Sándor: Igenérendszerünk a kódexirodalom első szakaszában. Nyelvtudományi Értekezések, 10. sz., 1956.
 Kertész Manó: Finnugor jelzős szerkezetek. Nyelvtudományi Közlemények 43 [1914]: 1–101.
 Kosztolányi Dezső: Európai képeskönyv. Budapest, 1979.
 Lelkes István: Manuel de hongrois. Budapest, 1976.
 A Nemzetközi Előkészítő Intézet orvosi szakirányú magyar nyelvkönyve. Szerk. Kovácsi Mária, Budapest, 1982.
 Nyelvművelő kézikönyv, 1. Szerk. Grétsy László és Kovalovszky Miklós. Budapest, 1980.
 Örkény István: Egyperces novellák. Budapest, 1977.
 Petőfi Sándor összes költeményei. Budapest, 1972.
 Rác Endre: Intranszítív igék befejezett melléknévi igenevének jelzői használata. Magyar Nyelvőr 98 [1974]: 385–398.
 Rác Endre: Transzítív igék befejezett melléknévi igenevének jelzői használata. Magyar Nyelvőr 99 [1975]: 3–11.
 Radnóti Miklós összes versei és műfordításai. Budapest, 1965.
 Sebestyén Árpád: A magyar nyelv névutórendszere. Budapest, 1965.
 Szarvas Gábor: Latin fordításaink és a latinosságok. Nyelvtudományi Közlemények 10 [1873]: 136–174.
 Szarvas Gábor: Kérdések és feleletek. Magyar Nyelvőr 14 [1885]: 414.
 Szarvas Gábor: Magyartalanságok. Magyar Nyelvőr 24 [1895]: 501–536.
 Táncsics Mihály: A magyar nyelv. Budapest, 1831.

Az anyanyelvi nevelés sajátosságai nyelvjárási és regionális köznyelvi környezetben

Az általános iskolai nyelv- és beszédművelésben — az utóbbi években megfigyelhető javulások ellenére — még sok helyen találkozunk nyelvi és pedagógiai babonákkal, szemléletmódbeli torzulásokkal. Ezek többsége a nyelvi norma helytelen értelmezésével függ össze. Úgy gondolom, hogy nem érdektelen tehát, ha megvizsgáljuk a nyelvi normával, ezen belül főként a köznyelvi kiejtés tanításával kapcsolatos iskolai gyakorlatot.

Bár az érvényben levő tanterv határozottan nem kívánja meg, mégis általánosan elterjedt nézet, hogy az iskolának meg kell követelni a tanulóktól a köznyelvi kiejtést. Az általános iskolai nevelés és oktatás terve csupán a „beszédműködés” folyamatos fejlesztését írja elő, mégpedig „a családban és az óvodában elsajátított beszédre és beszédértésre alapozottan a hibás nyelvi beidegződések megszüntetésével, a nyelvi különbségek csökkentésével . . . az életkornak megfelelő szinten”.¹

A köznyelvi kiejtést megvalósító iskolai nyelvhasználat kívánalma a régebbi nyelv művelői felfogásból ered, amikor azt hitték, hogy az egységes beszélt nyelvi normát viszonylag könnyedén és gyorsan meg tudják határozni, és ennek megfelelően az iskolai oktatásban is meg lehet kívánni a teljesítését. Ez a szemlélet tükröződik az 1965. évi egri kiejtési konferencia határozataiból: „1. A konferencia sürgősnek látja a köznyelvi norma megállapítását, a javaslatnak az illetékes fórumokkal való megvitatását, ennek alapján egy, a helyes kiejtés fontos kérdéseivel foglalkozó, szemléltető anyagokkal kísért kézikönyv megjelentetését . . . 2. A konferencia javasolja az Országos Pedagógiai Intézetnek, hogy az említett kézikönyv alapján iskolatípusok szerint dolgozza ki a kiejtési követelményeket.”² Nem véletlen, hogy ez a két fontos határozat az azóta eltelt, majdnem két évtized alatt sem valósult meg, sőt — úgy látszik — a köznyelvi norma megállapításának az ügye egyelőre lekerült a napirendről. Ennek egyik oka — véleményem szerint — az, hogy napjainkra erősen megváltozott a beszélt nyelv állapota, és nagyon számottevő tényező a regionális köznyelvek jelenléte. A kiejtési norma bevezetésének hívei régebben talán úgy gondolták, hogy a felbomló nyelvjárási rendszer helyét nyomban az egységes köznyelv foglalja el. Ma azt tapasztaljuk, hogy a nyelvjárási állapotot a regionális köznyelviség váltja fel, s ezeknek a vidéki köznyelveknek a megerősödésével a központi (budapesti) beszélt nyelv egyeduralma csökken. Úgy vélem, ma már a művelt közvéleményben sincs meg a feltétlen nyelvi egységesség igénye.

A köznyelvi kiejtés helyességének megítélésével kapcsolatban főleg a nyelvjárások és a regionális köznyelvek szerepét kell újra végiggondolnunk. Ebben a témában már az egri konferencián is elhangzottak türelemre intő, rugalmas szemléletmódot kívánó megjegyzések. Lőrincze Lajos például arról beszélt, hogy vannak olyan nyelvjárási jelenségek, amelyek „még gazdagíthatják a magyar köznyelvet is”, s többek között a zárt *é* ejtését és bizonyos tájnyelvi hangsúly és hanglejtésformákat említett meg. Az iskolában is differenciáltan kell megítélni a tájnyelvi jellegzetességeket, mert a köznyelv használatát tekintve más a mérce a fővárosban, más vidéken. Lőrincze arra is figyelmeztet, hogy a köznyelvi kiejtés tanítását kontrasztív vizsgálatoknak kell megelőzni: „Főként azt kellene tudnunk, hogy egyes vidéki városok értelmiségi rétegének nyelve, a regionális köznyelv hogy viszonylik (kiejtés tekintetében) a környező nyelvjárásokhoz és a köznyelvhez. De természetesen igen nagy szükség volna a vidéki városok pedagógusainak ilyen jellegű pontos megfigyeléseire, jól előkészített, egységes szempontok szerint végrehajtott vizsgálataira is.”³

Az egri kiejtési konferencia határozataiban nincs szó a nyelvjárásokról, és természetesen a hivatalos előterjesztésekben sem szerepel erre vonatkozóan

¹ Az általános iskolai nevelés és oktatás terve² 159.

² Helyes kiejtés, szép magyar beszéd. Az egri kiejtési konferencia anyaga. Szerk. Grétsy László és Szathmári István. Bp., 1967. 259.

³ Uo. 69.

elítélő megjegyzés. Mégis az egységes köznyelvi kiejtés iskolai alkalmazásának az erőteljes szorgalmazása oda vezetett, hogy növekedett azoknak a pedagógusoknak a száma, akik a tájnyelvi ejtést helytelenítették, sőt az így beszélő falusi gyerekeket gyakran meg is szégyenítették. Persze ez a hibás nevelői gyakorlat egyáltalán nincs közvetlen összefüggésben a norma megteremtéséért küzdő nyelvművelők tevékenységével, mert az iskolai kiejtéstani torzulásaiért más a felelős. Nagy része van ebben a sematikus szemléletmódnak, a népnyelv lebecsülésének, s nem utolsó sorban a pedagógusok hiányos anyanyelvi műveltségének.

A józanul és világosan gondolkodó nevelők hamar rájöttek arra, hogy a nyelvjárási területen élő gyerekektől szinte lehetetlen megkívánni a köznyelvi kiejtést, hiszen más a köznyelv és más a nyelvjárás artikulációs bázisa. Rónai Béla a debreceni nyelvészkongresszuson tartott előadásában szemléletesen bizonyítja az ebből eredő problémákat. A köznyelvi normát vidéki környezetben mindenáron megvalósítani kívánó pedagógusok néha bizony „negatív nyelvművelőkké” váltak: „Az ilyenek jobb ügyhöz méltó buzgalommal tették nevetségessé a nyelvjárásban beszélő tanulókat, akik a nyomasztó szégyenélmény hatására gyakran egy életre szólóan megutálták anyanyelvjárásukat.”⁴ Ebben a pedagógiai légkörben a hatás ellenkező előjelűvé válik; *ő-ző* vidéken pl. mindegyik *ő-t*, a szükségeseket is kerülni kezdik („kenyv”, „perkelt”, „belcsek” stb. szavakat mondanak *könyv*, *pörkölt*, *bölcsek* helyett), vagy *í-ző* községekben az *í* tilalma miatt a gyerekek „zséros” kenyeret hoznak „tézórai”-ra stb. Az ilyen körülmények között az írott forma feltétlen tisztelete jegyében virágzik a betűejtés nyelvhelyességi hibája.

A mai nyelvművelői szemlélet a korábbinál rugalmasabb. Lőrincze Lajos az egyetemi Nyelvművelés c. jegyzetben a következőképpen vélekedik a tájnyelv és a nyelvi norma viszonyáról: „Kárral járna az is, ha az iskolákban a tájnyelven beszélő tanulókat egycsapásra le akarnók szoktatni nemcsak táji szavaikról, hanem olyan kiejtési jellegzetességeikről is, amelyet azok szinte képtelenek elhagyni, mert nem is hallják a különbséget a saját kiejtésük és a kívánt, követelt forma között. A nyelvjárás lekicsinylése, gúnyolása vagy pláne üldözése sok tanulóban gátlásosságot fejlesztene ki, vagy — ami ugyanolyan hiba — nyelvérzékük elbizonytalanodására, minden újnak a kritikátlan átvételére vezetne. A pedagógusnak ezt a kérdést szeretettel, tapintattal, messzemenő türelemmel, megértéssel kell kezelnie.”⁵

Kálmán Béla külföldi példák alapján arról ír, hogy a „teljesen egységes köznyelvi kiejtéshez leginkább azoknak a kisebb nemzeteknek egyes rétegei ragaszkodnak, amelyeknek nincsenek elég régi irodalmi hagyományaik. A magyar, a cseh, a román, a szlovák, albán közvéleményben műveletlenségnek számít minden nyelvjárásiasság, vidékiesség, és francia mintára a főváros: Párizs, Budapest, Prága, Bukarest, Pozsony vagy Tirana kiejtése az elérendő eszmény. Mivel a legtöbb közleményt felolvassák, erősen közeledik a betűejtéshez”.⁶

⁴ Rónai Béla: A helyes magyar kiejtés oktatásának néhány kérdése nyelvjárási, illetve kétnyelvű területen. In: A magyar nyelv története és rendszere. A debreceni nyelvészkongresszus előadásai. Szerk. Imre Samu és Szathmári István. 525–6.

⁵ Fábrián Pál—Lőrincze Lajos: Nyelvművelés. Tankönyvkiadó, Bp., 1980. 91–2.

⁶ Kálmán Béla: A nyelvjárástudomány eredményeinek felhasználása az iskolában. Nyr. 106 (1982.): 194–5.

A témánkhöz kapcsolódóan a Köznevelésben nagyon tanulságos beszámoló jelent meg, amelyben Huszár Ágnes az NSZK-ban folyó anyanyelv-oktatás új módszereit írja le. Nyilvánvaló, egy nagyobb nyelvterületen a tájnyelvek szerepe egészen más, mint a kisebb magyar nyelvű közösségben: „Az egyes dialektusok szerepet játszanak az intézményesült kulturális életben. A tájnyelveken íródott gazdag regionális irodalomra gondolunk elsősorban, de a tájnyelv a rádió és a televízió adásaiból sem hiányzik.”⁷ Az iskola sokáig nem vett tudomást a normatív nyelv és a regionális köznyelvek eltéréséről, és ebből több tanítási probléma is adódott. A szociolingvisztikai kutatások azt igazolták, hogy a köznyelvtől erősen eltérő vidékeken „a tájnyelv okozta hátrány még súlyosbítja a kedvezőtlen társadalmi helyzetből adódó tanulmányi szintkülönbségeket”.⁸ Természetesen nem álltak meg a tények megállapításánál, hanem tanári kézikönyvek megjelentetésével segítséget nyújtottak a vidéken dolgozó pedagógusoknak. Kontrasztív vizsgálatokkal rendszereztek és leírták az egyes nyelvjárások és a köznyelv közötti különbségeket. Az NSZK-ban is felismerték, hogy a tájnyelv rendszerét nem ismerő pedagógus hajlamos arra, hogy ezeket a sajátosságokat „hibásnak, helytelennek” bélyegezze, s ezek a normatív minősítések ott is nagy kárt okoztak a tanulók személyiségének fejlődésében. „Az anyanyelvi oktatás célja . . . nem a tájnyelv elfelejtése, hanem a beszédhelyzetnek megfelelő használatára nevelés.”⁹ Ezek a tapasztalatok a mi véleményünkkel is egybevágóak, s úgy gondolom, nálunk is szükséges lenne a helyzet részletesebb vizsgálata. Az ebből eredő tanulságok alkalmazása minden bizonnyal segíteni fogja az anyanyelvi nevelés feladatainak teljesítését.

Kálmán Béla az idézett cikkében hibáztatja azokat, akik a tájjellegű hangszín kiirtására biztatnak. A helyi ízeztől megfosztott kiejtés esztétikailag sem szebb, tehát fölösleges energiát pararolnunk a mindennapi szürkeség, „a kaptafára húzott egyformaság” megvalósítására.¹⁰ Az igazi nagy tudósok, művészek büszkén vállalják anyanyelvjárásuk használatát, s ez személyiségüket vonzóvá, igazán emberivé teszi. Azt hiszem, elég, ha példaként itt csak Bálint Sándor szegedi egyetemi tanár ő-zésére, vagy Kovács Margit keramikusművész győries kiejtésére hivatkozunk. Ez utóbbi nyelvi regionalitásáról Balogh Lajos írt elemző tanulmányt, amelyben a mi számunkra is tanulságosan jegyzi meg: „Valójában rég túl vagyunk már azon a szemléleten, amely hibásnak minősíti a nyelvjárási beszédet, azt, ha valaki táji színezetű hangtani jelenségek kíséretében fejezi ki gondolatait.”¹¹

A nyelvi norma és az iskolai oktatás viszonyának egyik sokat vitatott témája a zárt *ē* használata. Az 1965. évi egeri kiejtési konferencián Kodály Zoltán azt javasolta, hogy a magyar nyelv zeneiségének és a kétféle *e* fonéma jelentésmegkülönböztető szerepének megőrzése érdekében mentsük meg ezt a kipusztulóban levő ősi beszédhangunkat. Szerinte a legalsóbb iskolafoktól kezdődően tanítani kellene az ejtését és írását is: „Ha a tankönyvekben azt

⁷ Huszár Ágnes: Szociolingvisztika és anyanyelvoktatás az NSZK-ban. Köznevelés. XXIX. évf. 6. sz. (1983. febr. 11.) 13.

⁸ Uo.

⁹ Uo.

¹⁰ Kálmán Béla: i. h. 198.

¹¹ Balogh Lajos: Kovács Margit keramikusművész nyelvi regionalitása MNy. 78 (1982.): 477.

látja a gyerek mindig maga előtt, hogy különbség van az *e*-k között, megtanulja végtére.”¹²

A javaslat megvalósíthatóságában már a konferencián is sokan kételkedtek, ám azóta is több szószólója akadt a zárt *ē*-zés valamiféle iskolai oktatásának. A nyelvészek többsége azonban tárgyilagosan szemléli a kérdést, s így nagyon sokan szóltak a zárt *ē*-ző norma megállapításának nehézségeiről is. Legutóbb Imre Samu mondta el gondolatait a zárt *ē* „rehabilitációjáról”, az *ē*-ző kiejtési norma megalkotásának gondjairól. Egyetérthetünk vele, hogy a kétféle *e* megkülönböztetésének megőrzéséről nem mondhatunk le, annak életben tartására jó lehetőség van, hiszen a zárt *ē*-t ma is ejti a fele magyarság. Ez a hang nemcsak nyelvjárási szinten él, de a regionális köznyelveknek is fontos eleme. Javaslatait már csak azért is érdemes felidézni, mert — tudtommal — ezen a téren azóta sem történt semmiféle említésre méltó intézkedés: „a) Az első lépés az lehetne, hogy a pedagógusképzésben — az óvónőképzőktől az egyetemig, de emellett még a Színművészeti Főiskolán is — minél előbb kezdődjék el az *ē* ejtésének és esetleg írásának tanítása, ezen belül elsősorban az *ē*-ző nyelvváltozatot beszélők passzív ismereteinek tudatosítása. b) Fel lehetne hívni hivatalos helyről, minden iskolában a pedagógusok figyelmét arra, hogy a tanulókat bátorítsák az *ē*-ző nyelvváltozat használatában, ne pedig — a köznyelvi kiejtés tanítása ürügyén — leszoktassák róla.”¹³ Még ezeket a mérték tartó javaslatokat sem lesz könnyű iskoláinkban elfogadtatni. Az egységes kiejtést erőltető, betűejtésbe torkolló iskolai gyakorlat a zárt *ē*-zést is visszautasítja, másrészt a pedagógusjelöltek nyelvészeti és anyanyelvi módszertani képzéséből ma még hiányzik az erre irányuló korszerű szemléletmód.

Véleményem szerint a zárt *ē* megmentése ügyében is a regionális sajátosságok figyelembevételével tudnánk hatékonyabban előrelépni. A tanító- és tanárképző főiskolák beszédművelés c. tantárgyában, az ehhez készített tankönyvben a mainál sokkal részletesebben kellene foglalkozni ezzel a problémával. Jelenleg csupán csak utalunk a kétféle *e* jelentésmegkülönböztető és esztétikai szerepére, de a zárt *ē*-ző kiejtés tanítását és jelölését nem tekintjük feladatunknak. A pedagógusképzés gyakorlatát és a nyelvészeti tárgyak helyzetét ismerve erre a jövőben sem lesz több lehetőségünk. De sokat tehetünk, és tennünk is kell a még létező *ē*-zés megőrzéséért és tudatos használatának szorgalmazásáért. Célszerű lenne a beszédművelés tárgyhoz regionális segédkönyveket, munkafüzeteket szerkeszteni, amelyek Győr, Kaposvár, Eger stb. környéke számára, a helyi nyelvben levő *ē*-zésre alapozva, bemutatnák és gyakoroltatnák ezt az ejtészétet. Az országosan egységes *ē*-zési norma kívánalmatlanul irreális célkitűzés, a nyelvjárási *ē*-zés különbségei az *ē*-zés megmentése szempontjából másodlagosak. Természetes dolog, hogy mindenütt vannak ingadozó kiejtésű alakpárok (*versény, vërsény; levegő: levëgő; lelkem: lëlkëm; énekël: ënekël; stb.*), ezeken már csak azért sem érdemes vitatkoznunk, mert a kiejtés más területein sincs teljes egyöntetűség. Ezek a javaslatok azonban csak a kétféle *e* különbségét meghalló vidékeken valósíthatók meg, ahol ez nincs meg, ott nehezen tudom elképzelni az *ē*-zés gyakorlati oktatását.

Reménykedhetnénk még az *ē*-zés spontán terjedésében, jelenleg azonban a keleti nyelvjárásokban éppen az ellenkező tendencia érvényesül.

¹² Kodály Zoltán: Megjegyzések a konferencián elhangzottakhoz In: Helyes kiejtés, szép magyar beszéd. 246.

¹³ Imre Samu: Gondolatok a zárt *ē* „rehabilitációjá”-ról. MNy. 72 (1982.) 296.

A következőket az *ē-ző* területeken az iskolákban az anyanyelvi nevelés feladatává kell tenni az *ē-ző* kiejtés tudatosítását. Ebben nagy szerepe van mindegyik pedagógusnak, főként pedig az első osztályok tanítóinak.

Magam is többször tapasztaltam azt, amit Zongor Ferenc írt le „A zárt *ē* és az olvasástanítás” c. cikkében: „Azok a 6–10 éves kisgyermek, akik az olvasás tanulásakor első látásra a szóban előforduló *ē-t e*-nek ejtve hangoztatják, sokszor nem értik meg a szót . . . A zárt *ē* elhallgatása, mellőzése ilyenkor olvasási-megértési nehézségeket idéz elő. Zavart okoz ugyanis az, hogy egyazon betűvel jelölik tankönyveink mind a két nyelvjárási fonémát, s a gyermek nem érti meg vagy félreérti az olvasott vagy hallott szavakat.”¹⁴ Talán ez a probléma mostanában, a globális olvasástanítás során már nem jelentkezik ilyen súlyosan, de bizonyára még sok helyen előfordul hasonló. Ha az *ē-ző* területeken csak a nyílt *e-t* tanítjuk, akkor pl. a Maci olvas-ból a következő szavakat első olvasásra nem értik meg a gyerekek, mert ezeknek az *ő* kétféle *e-t* megkülönböztető fülükben nincs értelme: *etet, tette, enni, elment, bement* stb. Azt javaslom tehát, hogy az első osztályban hangoztassuk és tanítsuk mind a kétféle *e* hangot, nem árt, ha a tanulók is felfedezik maguknak, hogy sok szó csak zárt *ē-t* ejtve lesz értelmes. Sőt az egyes szavak helyes kiejtése érdekében az olvasástanítás kezdetén a kiemelt szóképekben jelölni is lehetne a zárt *ē-t*. Ha pl. az előbbieken idézett szavakra, azok olvastatása előtt kivetettük volna a zárt *ē* pontjait (*ētet, tētte, ēnni, elmēnt, bemēnt*), valószínűleg az elsősök is mindjárt megértik, hogy mit jelentenek. Érdemes lenne ezt a módszert legalább kísérletképpen kipróbálni. Az egyféle, csak nyílt *e-t* ejtő tanító — akarata ellenére is — a zárt *ē-ző* ejtés pusztulását okozhatja. Nyelvjárásgyűjtő utaimon meglepődve tapasztaltam, hogy a Somogyjád környéki református lakosságú községekben — a somogyi nyelvjárások többségével ellentétben — több idegen eredetű szóban a zárt *ē* helyett nyílt *e-t* ejtenek. Mikor ennek okáról kérdezősködtem, egy eddei néni így válaszolt: „Ity tanútk az iskolába, *ē* bötü nincs is, ezér *e*-vel köll mondani.” Jellemző, hogy az iskolában tanult vereseket, a templomi énekeket is csupa nyílt *e*-vel mondják, pedig mindennapi szavaikban náluk is törvényszerű a zárt *ē* szerepeltetése. Ez azt bizonyítja, hogy az iskolai nevelés befolyásolni tudja a kiejtést. A reformátusoknál nyilván a Debrecen környékéről származó vagy ott tanult lelkészeik, mestereik nyílt *e-ző* beszéde járult hozzá az említett sajátossághoz. A tanító kiejtése tehát példa a gyerekek számára, ezért kívánatos, hogy ez a változatosabb, színesebb zárt *ē-ző* kiejtés megőrzését szolgálja.

Az általános iskolai tanítók és tanárok nagy része nyelvjárási vagy regionális köznyelvi feltételek között végzi munkáját, de sajnos nem mondhatjuk el, hogy a leendő nevelőket erre felkészítenénk. Sőt az egyes dokumentumokból (jegyzetek, tankönyvek) az tűnik ki, mintha a népnyelvi környezet zavaró tényező lenne a pedagógus munkájában. Megütkezéssel tapasztaltam például, hogy a legújabb tanítóképzős anyanyelvi tantárgypedagógia jegyzet a beszédnorma kérdésében mennyire merev felfogást tükröz: „Tudnunk kell, hogy a beszédművelés a nyelv művelés része. A nyelv művelés normatív természetű. Meghatározza, hogy mi a helyes és mi a helytelen a nyelvhasználatban. A norma, így a beszédnorma is a gyermekekkel szemben követelményformát ölt. Olyan jelenségként foghatjuk föl, amely az érvényessel egyenlő, de nem tévesztendő össze az átlaggal, a megszokottal. A kisiskolás akár szöveget reprodukál

¹⁴ Zongor Ferenc: A zárt *ē*- és az olvasástanítás. Nyr. 101: 75.

(olvas, utánmond, felidéz), akár maga hoz létre szöveget, mindenkor igazodnia kell a köznyelvi kiejtés normáihoz.”¹⁵

Zsolnai József a kommunikációs modellra hivatkozik, amikor az általános iskola alsó tagozatosaitól is elvárja a köznyelvi kiejtés normájának teljesítését: „Belátható, hogy a helyesejtés normáihoz a kisiskolásnak a következő módon kell viszonyulnia: el kell sajátítania a normáknak megfelelő artikulációt azért, hogy címzettjét akusztikailag jól érthető közleménnyel tudja informálni.”¹⁶ Tehát a pedagógusok képzésének és továbbképzésének említett két fontos dokumentuma egyaránt azt sugalmazza, hogy a nyelvjárási és regionális köznyelvi ejtismód helytelen, s ebből következően az általános iskolának az a feladata, hogy ezeket a „káros beidegződéseket” lerombolja. Szerintük a „tiszta hangképzés ellen” nemcsak a beszédhibások „vétenek”, hanem a vidékiek is: „a kisebb, zárt nyelvjárási területeken élők azzal, hogy saját nyelvjárásuk hangrendszerének megfelelően beszélnek...”¹⁷ Egyébként nem tartom szerencsésnek, hogy az említett művekben a beszédművelés közismert fogalma helyébe a „helyesejtés” szakszót vezetik be, ez ugyanis az alkalmazók számára a helyes és a helytelen merev szembeállítását tükrözi, s úgy lép fel, mint az egyedül érvényes és követendő norma. Zsolnai József ebben a normában nem engedi meg a köznyelvi fonémák nyelvjárási hangszínváltozatait, ezeket is az ideális köznyelvi kiejtéshez akarja igazítani. Könyvében pl. azt javasolja, hogy már az 1. osztály elején mérjék fel a tanítók, hogy „kik azok a tanulók, akik fonémarealizációs nehézségekkel küzdenek”¹⁸. Úgy tűnik, hogy a szerző a fonémarealizáció fogalmát nem a szakirodalomban megszokott értelemben használja, hanem jelentősen kitágítja terjedelmét: néhol a fonémamegfelelést, esetleg a fonémahallást, másutt az egyes fonémasávokon belüli fonetikai variánsokat, az ún. hangszínrealizációt érti rajta. Az utóbbi értelmezés tekinthető helyesnek. Nem tartom szerencsésnek, hogy a kommunikációkutatás eredményeire épített anyanyelv-tanítási kísérletben felléptek a nyelvjárási és regionális köznyelvi hangszínsajátosságokat mutató fonémaejtés ellen: „Artikulációs hibának minősítettük: *a*) a hangszínrealizációból következő hibákat, pl. amikor a tanuló labialis *a* helyett illabialis színezetű *á* hangot képzett. Vagy az alsó nyelvállású hangokat nagyobb állejtéssel, nyíltabban ejtette.”¹⁹ Magam is részt vettem a kísérleti osztályban olyan bemutató tanításon, ahol a tanító a kaposvári gyerekeket minduntalan figyelmeztette nyíltabb *e* hangjaik miatt. Nagyon gyakoriak voltak az efféle utasítások: „Vigyázz a hangszínre! Mondd az *e* hangot zártabban!” Stb. A nyelvjárási fonémarealizációból eredő „artikulációs hibákat” a teljesítménymérésbe is beépítették, de kénytelenek voltak megállapítani, hogy a kísérlet ilyen jellegű feladatok megoldására, „egyelőre még nem képes”²⁰

A kutatócsoport legújabb publikációiból az derül ki, hogy — örvendetes módon — engedtek a norma merev előírásaiból, és tételesen már nem lépnek fel a nyelvjárási ejtés ellen: „A gyerek beszédét, a kiejtést szüleitől, gyermekko-

¹⁵ Anyanyelvi tantárgypedagógia. Szerk. Nagy J. József. Tankönyvkiadó. Bp., 1982. 101.

¹⁶ Zsolnai József: Beszédművelés kisiskolás korban. Tankönyvkiadó, 1978. 59.

¹⁷ Uo. 73. és Anyanyelvi tantárgypedagógia 108.

¹⁸ Zsolnai József i.m. 51.

¹⁹ Anyanyelv-tanítási kísérlet a kommunikációkutatás eredményei alapján (1971–73) Szerk.: Zsolnai József. Kaposvár, 1976. 106.

²⁰ Uo. 110.

ri környezetéből tanulja... Ha az a környezet, ahol a gyermek felnő, nem kiművelt kiejtésű, esetleg cigány anyanyelvű, ezt a mintát követi és sajátítja el a gyerek is. Ezért az iskola (sőt az óvoda!) feladata, hogy a köznyelv normáihoz közelítse valamennyi gyerek kiejtését. Ez a szándék természetesen nem jelentheti a nyelvjárási ejtés kiküszöbölését, netán üldözését.”²¹

A köznyelvi kiejtési norma óhajta és a nyelvjárási, regionális köznyelvi sajátosságok valóságos jelenléte főként a „Szép magyar beszéd” iskolai versenyein mutatkozik meg igen éles kontraszttal. De a legteljesebb mértékig egyet lehet érteni a verseny útmutatóját író Szende Aladárral, aki ebben a nagyon ellentétes dologban is humánus állásfoglalást vár a pedagógusoktól: „egy tanuló sem szenvedhet hátrányt olyan közösségi érvényű beszédsajátosságok miatt, amelynek az ő környezetében a norma erejével érvényesek, és amelyeknek elsajátításáról nem is tehet... Az iskolai tantervek is türelmet kívánnak a tanároktól a nyelvjárási jelenségek megítélésében, hiszen az »anyanyelv-járás« mélyen beidegzett beszéd, amelyet sokan életük végéig megőriznek, a legtöbben pedig szülőhelyükön, vagy neveltetésük színhelyén a közvetlen és bizalmas érintkezésben egyéni nyelvük »eredeti« változataként használnak.”²²

Nagyon fontosnak tartom, hogy iskoláinkban a beszédnorma kérdésében helyes nevelői szemlélet alakuljon ki. Azt hiszem, az okozza a legnagyobb problémát, hogy az írott és a beszélt nyelvet nem különböztetik meg határozottan, és az irodalmi nyelv egysége nyomán egységes beszélt nyelvet feltételeznek, sőt ennek megvalósítását el is várják az iskolától. A tények ismeretében ez a célkitűzés irreális, ebben a Nyelvművelő Kézikönyv véleménye is megerősít bennünket: „Más népekhez hasonlóan mi is arra törekszünk, hogy irodalmi nyelvünk egységes legyen. Ezt szolgálja mindenekelőtt a helyesírás szabályozása. A beszéddel, a kiejtéssel azonban egy kissé más a helyzet. A beszélt nyelv mindig csak bizonyos távolságban követte az írott nyelvet, és bár annak hatására szintén határozottan az egységesülés irányában fejlődött, még ma sem zárkózott fel — főleg a kiejtés egységessége szempontjából — az irodalmi nyelvhez. Más szóval egységes magyar kiejtés nincsen!”²³ Természetesen más az egységes magyar kiejtés fogalma, és más a köznyelvi kiejtés megléte. A Nyelvművelő Kézikönyv szerint létezik köznyelvi kiejtés, csak még nincs „kellő pontossággal és részletességgel meghatározva”. A köznyelvi kiejtés színtereinek leírását nagyon problematikusnak tartom, hiszen — ha a részleteket sem hanyagoljuk el — mindegyik „köznyelvhordozóra” rengeteg ellenpéldát tudunk felsorolni: „Köznyelvi kiejtés az, amelyen iskoláinkban az oktatás folyik, amelyet általában a rádió, a televízió, a színház és a hangosfilm terjeszt, s amelyet a művelt magyar emberek használnak.”²⁴

Az már közhely, hogy a mai színház és a hangosfilm csak kevésbé tekinthető a tiszta köznyelvi beszéd terjesztőjének, hiszen legalább ilyen mértékben használják a regionális nyelvet, a rétegnyelveket, sőt az argó elemeit is. A rádió és a televízió „az adásidő legnagyobb részében írott szövegeket »mond«, azaz

²¹ Zsolnai Józsefné: Helyesejtés, versmondás. In: Hátrányos helyzetű kisiskolások. Feladatsorok a nyelvi-irodalmi-kommunikációs kísérlet anyagából. Szerk.: Zsolnai József. Tankönyvkiadó, Bp. 1982. 85–6.

²² Szende Aladár: A Kazinczyról elnevezett Szép magyar beszéd verseny az általános iskolákban — úttörőcsapatokban. Útmutató a verseny szervezésére és lebonyolítására. Bp. 1981. 14.

²³ NyKk. 1: 1188.

²⁴ Uo.

a közlő próza hanghatását sugározza”.²⁵ És végtére tudomásul kell vennünk, hogy iskoláinkban sem a normatív köznyelven folyik az oktatás, hanem legnagyobb részben regionális köznyelven. Ez a tény szerintem semmiképpen sem hibáztatható, ellenkezőleg, úgy is felfoghatjuk, hogy az iskola rugalmasan alkalmazkodik a tanulók anyanyelvi környezetéhez. A vidéken dolgozó pedagógusok többsége — bár a helyesírás alapján elképzel valamiféle köznyelvi kiejtési normát — a spontán nyelvhasználatban regionális köznyelven beszél, s véleményem szerint belátható időn belül nem is taníthatók meg a köznyelvi kiejtés automatikus használatára.

Sokan azért szorgalmazzák az általános iskolában a „helyesejtés” megtanulását, mert ezzel meg lehet alapozni és eredményesebbé tudják tenni a helyesírástanítást. Így pl. az *i*, *ú* és *ü* ejtését és írását időtartam-gyakorlatokkal vezetik be. A Dunántúlon, ahol ezek a hangok általában még a városi kiejtésből is hiányoznak, kétséges ennek a módszernek az eredményessége. A jó pedagógus itt is képes megtanítani az *i*, *ú*, *ü* helyesírását, de valószínűleg nem azon az alapon, hogy ezek kiejtését előtte már automatizálták. A nyelvjárás rendszerjellegét, az artikulációs bázis beidegződését nem lehet (és nem is célszerű) néhány tanítói beavatkozással felrobbantani. Egyébként helyesírásunkra nem a kiejtés elve a legjellemzőbb, hanem ha a regionális és nyelvjárási környezetet is beszámítjuk, sokkal jelentősebb a szóelemzés és a hagyomány elve. A felső nyelvválású hosszú magánhangzók helyesírását a dunántúli gyerekek a hagyomány elvén működő szabályként fogják fel. Lényegében a nyelvtankönyvek szabályai eddig is erre épültek, pl.: melléknevek végén mindig hosszú az *í*, *ü*, az *ít* képző *i*-je mindig hosszú, a *t*-je rövid stb. A begyakorlásnak a másoltatás, a szóelemzés jobb lehetőségeket teremt, mint a kiejtés. Természetesen ezek a problémák tájanként eltérőek, pl. Kelet-Magyarországon az említett hangok ejtésében ellenkező sajátosság figyelhető meg, gyakran megnyújtják a rövid köznyelvi hangokat is: „repül”, „ültek”, „pusztúlni”, „bórnýú”, „ökör” stb. Ezeket a sajátosságokat itt nincs mód részletezni, mindenesetre a nyelvjáráskutatók a nyelvatlasz anyagának közreadásával és az ebből leszármazó tanulságok összegezésével részletes képet adtak a mai magyar nyelvjárásokról, tehát megteremtették az alapot a földrajzi eltéréseket is figyelembe vevő anyanyelv-oktatás megvalósításához.²⁶

Rengeteg olyan pedagógus van, aki nem is tud róla, hogy táji hangszín-áryalattal beszél. A köznyelvi fonémák bizonyos nyelvjárási realizációi (pl. a nyitódó diftongusok, a polifonematikus *ā*, *ē* hangok, a palócban a köznyelvi *ā* helyett ejtett hosszú *ā* stb.) spontán módon is közelednek a köznyelvi kiejtéshez, ezekkel az erős nyelvjárási jelenségekkel az iskola nyelvében ma már alig találkozunk. Viszont gyakori a nyíltabb *ę*, a zártabb *ę*, északon az illabiális színezetű *ā* stb. Ezeket az iskolai kiejtéstanításban békében lehetne hagyni, hiszen kiirtásuk nem teszi szebbé a beszédet. A beszédművelésnek a sokat emlegetett egységes köznyelvi kiejtésen kívül van egyéb, sokkal fontosabb feladata is: többek között a modorosságból eredő beszédhibák és az értelmezési zavarokat mutató rossz hangsúlyozás kijavítása.

Természetesen, az iskolának nem kell lemondani a köznyelv terjesztéséről, de ezt nem szabad erőszakos eszközökkel végezni. Az oktatás anyaga, a tan-

²⁵ Deme László: Vitazáró összegezés = Helyes kiejtés . . . 253.

²⁶ Vö. Imre Samu: A mai magyar nyelvjárások rendszere. Akadémiai Kiadó, Bp., 1971. 394; Tanulmányok a regionális köznyelviség köréből. Szerk. Imre Samu. Akad. K. Bp., 1979. 148.

könyvek szövege az egységes nyelvtípust népszerűsíti, és ez spontán módon a köznyelvi kiejtést is közel hozza a tanulókhöz. Annak érdekében, hogy ebben a folyamatban ne legyenek torzulások, a köznyelv és a regionális nyelvek különbségeit részletesen le kellene írni, és az eredményekre alapozva hasznos lenne tanári segédkönyveket megjelentetni. Mivel a pedagógusok többségének nagyon hiányos a dialektológiai képzettsége, ezekből a kézikönyvekből megismerhetnék, hogy a működési területükön levő regionális köznyelv hogyan viszonyul az egységes nyelvtípushoz. Az ilyenféle segédkönyvek tehát nem a helyi nyelvet tanítanák, hanem éppenséggel a köznyelvi rendszer jobb megértését szolgálnák, hiszen csak a két nyelvváltozat rendszerszerűségének (fonémaállomány, kiejtési sajátosságok, ige- és névszóragozás stb.) összevetésével képzelhető el a tudatos anyanyelvi nevelés. A legtöbb gyakorlati haszna a regionális jellegzetességeket figyelembe vevő helyesírástanításnak van.

Ha erőszakosan avatkozunk be az iskolás gyerekek otthonról hozott nyelvi rendszerébe, nagy kárt okozhatunk a nyelvi rendszer funkcionálásának is. Az iskolába lépő gyerekek nyelvérzéke nem a számunkra idegen köznyelv, hanem az ún. „környezetnyelv” szabályai szerint működik, ezért nem okos dolog az, ha az iskola lerombolja a nyelvjárási artikulációs bázist. Az anyanyelvi nevelésben arra kell törekedni, hogy az általános iskolai oktatási folyamat végére — ha ez lehetséges — a tanulók a nyelvjárás (az otthoni nyelv) épségben maradása mellett megismerjék az ún. köznyelvi normát is. „Úgy kell nevelni a köznyelvre a tanulókat, hogy serdült, majd felnőtt korukban a környezethez igazodó nyelvi változatot tudatosan alkalmazzák, tehát a körülményekhez és a helyzethez igazodva tudjanak »nyelvi regisztert« váltani.”²⁷ A tanítóképző főiskolákon a beszédművelés c. tantárgyban a leendő pedagógusoknak mindig elmondjuk Illyés Gyula esetét gimnáziumi mértanatanárával, aki kifogásolta nyíltabb *é* hangjait, s ezzel egy életre szóló sérülést okozott neki.²⁸ Az anyanyelvi nevelés munkájában sohasem felejtethetjük el, hogy a nyelv és a társadalom szoros összefüggésben van, és hogy a népi nyelv megbecsülése része a szülőföld iránti tiszteletnek. Az ellenkező irányú „negatív nyelvművelés” kárt okoz a helyes értelemben vett lokálpatriotizmus érzésének, és egyúttal gátolja a tanulói személyiség harmonikus kibontakozását.

Király Lajos

Mondókatanítás — torzítással

A 3–6 éves korú gyermekeink társadalmi nevelése az óvodákban folyik. A hazát, a népet szerető, a szocializmust igenlő, sokoldalú és művelt magyar ember kialakítása már itt elkezdődik. Mivel ez a kisgyerek-korosztály elsősorban az érzelmeivel közeledik a felnőtt világhoz, oktatásában és nevelésében döntő szerepet kap a népi hagyomány. Az énekfoglalkozáson rengeteg népdalt, mondókát tanulnak a kicsik, dalos népi játékokat játszanak. Az irodalomfoglalkozásokon sok a népmese, és itt is gyakori a népi gyermekvers, a mondóka. Sőt népünk szokásaihoz is elvezetjük az óvodásokat, ezért húsvét előtt locsolóversekre, -mondókákra tanítjuk őket.

²⁷ Szende Aladár i. m. 15.

²⁸ Illyés Gyula: Puszta népe. Szépirodalmi Kiadó, Bp. 1970. 314–6.

Ebben a nemes munkában én is részt vehetek. Kilenc harmadikos óvónő-képzőssel járok hetenként egyszer egy Pest-környéki óvodába gyakorlatra. A képzőben magyart is tanítok, ezen belül heti egy órában gyermekirodalmat (népmeséket és sok-sok mondókát is). Az óvodában pedig az a feladatam, hogy oktató-segítő módon bíráljam a jelölt gyakorlatát, dicsérjem értékeit, javítsak hibáin. Árgus szemmel, „lokálförüllet” figyelek hát a gyakorlatokon.

Húsvét előtt az egyik kislánynak az irodalomfoglalkozáson locsoló-verseket kellett tanítania. Az anyagot mindig a gyakorló óvónő adja a munkatervéből, a technikai fölkészítés is az ő munkája.

S hallom, az én jelöltem evvel a szöveggel tanít egy népi mondókát:

Ma jöttem egy tojásért,
holnap jövök leányért.
Ha nem adnak tojáskát,
most viszem a leánykát.

Az utolsó sor hallatán meghökkentem. „Most viszem a leánykát”? Hiszen a mondóka utolsó sora így hangzik: „Ülü vigye tyúkocskát!”

Gondosan följegyeztem az elferdített sort, nehogy elfelejtsem a hamisítást a jelölt fejére olvasni a foglalkozást követő megbeszélésen. Nem is mulasztottam el ezt, s olyan sikerrel sikerült, hogy a kislány elpityeredve védekezett: „Ezt a V. . . néni kívánta így, tanár úr.” Kérdőn néztem az óvónőkolleginára, aki nyomban magára vállalta a dolgot, s meg is magyarázta. Ő főiskolát járt, s ott a gyermekirodalom tanára javíttatta át velük ezt a sort ugyanabban a szöveggyűjteményben, amelyet mi is használunk a szakközépiskolában. „Mert mi értelme van annak, hogy ülü vigye tyúkocskát?” Még felelni sem volt időm, mikor újabb tromfként hozzátette: „És mi az az *ülü*, minek kerüljön egy ilyen semmitmondó szó a locsolóversbe?”

A népi hagyományt kétféleképpen lehet használni. A József Attila-i, Nagy László-i, a Bartók- és Kodály-féle módon, tehát az értékeit alkotó kézzel továbbfejlesztteni, vagy úgy, hogy változtatás nélkül átvesszük a műalkotást. Az óvodákban ez utóbbi módszer járja. Ez helyes is, mivel nem hihetjük, hogy óvónőink — bármennyire szakképzettek és műveltek is — rendelkeznek Bartók, Kodály, József Attila és Nagy László alkotótehetségével. Az idézett locsolódóvers átalakítása fényes bizonyítéka ennek, mivel a szakszerűtlen átalakítás tette értelmetlenné, giccsessé ezt a tökéletes, egységes népi szerzeményt.

A mondókák egyik ősi táplálója a mágia volt. A varázslás ténye vagy az azt utánzó szándék számos mondókánk lényege. Ez a vers is példa erre: itt a mágia varázserőt idéző átkozódássá változott: „Ülü vigye tyúkocskát!” Az *ülü* a libapásztorok, a tanyai udvarok réme: az ölyv. S miért került az ölyv ebbe a négy sorba? Tartalmi logika következtében.

Az első sor tojást kér, ez hazánkban a locsolódásnak a kötelező díja. Maga a locsolás szokása régen nemcsak gyerekszórakozás volt, hanem komoly társadalmi funkcióval bírt. A farsangi bálokon kialakult szerelmek nyílt bevallása, a szerelmes legény s a szeretett leány színvallása volt. Ezért folytatódik így: „holnap jövök leányért”. A harmadik sor költői eufemizmusnak is beillik; ezt jelenti: 'ha visszautasítanak, ha kikoszarznak' —; erre vág a záró-sor. A burkolt vallomás, a rejtett lánykérés tehát átkokkal fejeződik be, ha visszautasítják a kérőt. A tojást a tyúk tojja, tehát vigye kánya — azaz ülü —, ha

nincsen haszon belőle, ha az igent jelentő tojás nem jut tőle a locsolkodónak. Tartalmi és szerkezeti egység, remek magasodó hangulatépítés, ősi szokás, költői gazdagság és profán kifakadás, szemérmes vallomás és mágia vált nyelvi egységgé, műalkotássá a mondókában.

Ezt a logikus egységet csapja agyon az átalakítás. Mert értelmetlenné teszi. A harmadik sor lánykérésében fölsejlik a félelem: hátha nem adják a lányt. De nemcsak ez, hanem az is: hátha n e m k e l l e k a választottamnak. Hogyan következhet erre az a fenyegetés, hogy „most viszem a leánykát” —, ha szeret, ha nem? És feltörik a szerkezet egysége is, amely az első sorban a tojással, az utolsóban a tojást tojó tyúkocskával keretet alkot a lánykérés köré. S az sem közömbös, hogy a *tyúkocska* becéző formája is fontos, költői metafora ez: a kétszeres becézés figyelmeztet arra, hogy a szeretett lányt idézi, akit ördög — pardon, ülü — vigyen, ha kikoszarazza a kérőt. A mágikus eredetű, ősi, paraszti átok költőietlen fenyegetődzéssé válik így, nemcsak magyarázattalan tehát, nemcsak tartalmatlan, hanem csúnya is, ejti az egész vers fölfelé ívelő hangulatát: a nemes indulat giccses szitkozódássá válik. A lényeg is módosul: mintha így a lánynak már nem is volna szerepe. Lényegtelen, hogy ő hogyan dönt, — viszik. És elvész az irodalomfoglalkozás egyik fontos oktatási feladata is, az anyanyelv fejlesztése. Ilyen alapon ne meséljünk a vajás pánkóról se, mert hátha az óvónő nem tudja, hogy a *pánkó* a fánk népi névvariációját!

Nem követ el az óvónő ilyen botlást, ha utánanézi a szótárban, mit jelent az *ülü* szó. Vigyen a foglalkoztatóba egy könyvet, amelyből az ölyv megmutatható! Megérteni a népi szerzeményeket, tisztelni őket, csodálni izes szépségüket és fölhasználni logikájukat, esztétikai értékeiket alázattal, nem pedig elferdíteni, elrontani őket — ez a nevelő hivatásbeli feladata.

F. Kovács Ferenc

„. . . az a művészet, ami él van tűnve. . .”

(Hímestojás-festés Vésén)

A következőkben Németh Rozália — aki 70 éves, a népművészet mestere — mondja el, miképpen készíti a húsvéti tojásokat. Ragadványneve *Borzók ~ Tojáshímző*. (L. Bertók István: Vése ragadványnevei. Magyar személynévi adattárak, 35. sz. Budapest, 1980. 25, 39, 49. A szerző által említett irodalomhoz, amely Vésére vonatkozik l. még Szabó Lilla: Vése község földrajzi jellemzése. Pécs, 1970. A Tanárképző Főiskola Földrajzi Tanszéke. Lelt. sz. 641.) — A hangfelvételt az adatközlő tudtával Szabó Lilla készítette 1980. április 4-én Vésén, Somogy megyében.

Németh Rozália hímes tojásaiból hetven darabot őriz a Rippl-Rónai Múzeum Kaposvárrott (lelt. sz. 75.8.1—55., 78.46.1—15.). — A mellékelt fényképek Szabó Lilla magángyűjteményében készültek.

A napisajtó nemegyszer bemutatta Németh Rozália munkásságát, így: Gerencsér Miklós: Mustrás tojások (Népszabadság 1976. április 18. 10; G. M.: A vései hímes tojás. I. h. 1981. április 18. 8. Sajnálatos, hogy az e cikkekhez készült rajz és az egyik fénykép nem tárgyi hitelű.

A Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata 1981-ben olyan húsvéti képeslapokat bocsátott forgalomban, amelyen — megnevezés nélkül! — Németh Rozália hímes tojásai láthatók — keresetten népies képkörnyezetben (foto: Máté Imre; 541/804 és 544/823).

Németh Rozáliának a hímes tojásaival is foglalkozik egyebek közt A hímes tojás című dolgozatában Balalik Ágnes, fényképet is közöl: Rajztanítás 23 [1981.], 6. sz. 14—7.

Végezetül megemlíteném, hogy dr. Györffy István Hímes tojások (Magyar Népművészet VIII. Budapest, 1925. Kézirat [gyanánt]) című munkájában a 26. táblán — közelebbi ismertetés nélkül — vései hímes tojásokat is bemutat.

*

— Rozi néni, mondja el, hogyan készíti a hímes tojást!

— *A nyers tojásokat először készbe vöszöm, | akkor nekiállok, | a virágot mögrajzollom. Az egész alapot megcsinálom a tojáson, | amikor a virág késszen van, | utána | zöldet beecsetlém. | Hát nem avvá a zecsetté, | ami van a bótba. | haném ciroksóprübá, | mer keményebb, | és avvá sokká könnyeb ráfösteni a zódet, | jobban tapad. | Ecçtté van vegyíDve a zód, | mer máskéB nem köt a tojásra. | Na, mikor ez kész, | akkor lérakom a tojást, | mēkszárad. | Amikor mēkszárad a zód, | újra a viasszá lēkötöm, | mer a viasz alat marad még a zód. | Amikor eszt lēkötöttem, | akkor már fő van főzve a piros fēsték, | akkor kicsit lēhül, | akkor langyosan belerakom eszt, | ami lē van ködvē zóddél, | a pirosfēstégbe. | Abba bem van jé nap, | a pirosfēstégbe, | akkor kiszédém | a pirosfēstégbá, | mēkszárad, | akkor szépēn mēgtörölgetem. | Mikor mēgtörölgettem, | azután rajzol'om rá a pirosvirágot, | amit akarom, hogy virág lēgyēn, piros lēgyēn. | Akkor az mikor már [olyan, hogy] rárajzoltam a pirosz*

virágot is, / azután még a vaspor, / és a vass alatt mög van tüzesídvé a / sporhelébe, tűzbe, / aszt kivészem, / belerakom a vasporba, / középre, / az a káposztalé vagy paprikalé bár akár-mijjen, / avvá lőöntöm forrón, de főforralom a zecőtöt, / akkor ráöntöm erre ja tüzes és a porra, / akkor kiviszem az udvarra, / jó összekeverem. / Akkor azután, mikor az kívül, annyira, hogy a tojást bele lehet rakni, hogy a viasz leol' dóggyon, / akkor behozom, / de arra má a hagyma héjja, a sáfrán-, az a csoproshagyma héjja, / már arra főöl, / jó, jó sárgára kifőzöm, hogy a leve kössön rá róktón a tojásra, de forrón, / abba forrón rakom. / Mikor abba mőkjött jó / má, / akkó eszinésődik ijen szépre, mer abbú gyjñ ki ijen szépön, / akkor megnézöm, / akkor, hogy még nē fog'gya, annyira a virágot [érted: a hímes tojást], forrāni nēm szabad, / akkor lővészem, / és akkor ij'en kóccā, de mos má kifotytam a kócbū [nevet]. . .

– Nincsen?

– . . . avvā, avvā törölgetem még, és után'a ruhāvā. / Hát ez az első alap, a sárga.

– Igen.

– A második a zód, / harmadik a piros.

– És az mi, az az eszköz, amivel a viaszt tetszik rávinni?

– Éty. . . / A röpül'ő mikor it léesett, onnant hoztam be azt a bádogat, / és abbú csinátam éty kis. . . / gicának mongyák / régiék.

– Nem a cipőfűzőnek a . . . [Közbevág:]

– Nēm, / nincs ojjan.

– Nincs olyan?

– Nincs ojjan [ti. fémcsovecskébe zárt végű cipőfűző, amelyből gicát lehetett készíteni].

– És milyen repülő esett itt le?

– Hát röpül'ő / léesett itt a Csokmánba¹, / asztán annak a lemezzébū hoztak, mer darabokra mēnt, / annak a lemezzébū hoztung be.

– Most esett le?

– Nēm, má régen.

– Háború alatt?

– A háború alatt.

– Igen, akkor abból készül a gica most?

– Igen, abbú készút a gica.

– Szóval: akkor csak gica, meg viasz, meg festék. . . [Közben mondja:]

– Igēn. / Még fěsték.

– Bolti festék? Ezek, a piros, meg. . .

– Az, az bótí, / de ez a fekéte, ez nēm. / Ehhē most mégin köllött kevernēm eszt a bótí ruhaféstéket is, mer magába kevézs vót a vasporom, / asztán aszt is tēttem hozzá, / hát vēttem észre, hogy valamit hasznát azért, / azér jó vót.

– És a zöld?

– A zöld az tinta, de most hoztak krep'apirt, / hát majd megpróbálom aszt is jövőre ha él'ek. / Mer most má még zöld tintát sē kapni.

– Azt se kapni?

– Má nēm! / Tustinta van, de hát az nēm jó, / mer az mēkfut.

– Az nem ugyanolyan?

– Az nēm, az nēm, a zírótinta jó. A tustinta / az nēm jó.

– Rozi néni, mindezt úgy tanulta valakitől?

– Az iskolába én jó rajzolló vótam. / Na most eszt a fekéte, eszt a fekéte falat, / esztet Galambokrú² hozták, esztet a fekéte föstést. / Na most az csak piros virág vót még

¹ Csokmánra l. Somogy megye földrajzi nevei. Budapest, 1974. 331; 109/141.

² Galambok: Zala megyei község a nagykanizsai járásban.

sárga, | hát ugyé nekém valahogyan nem tetszett, | akkor én kialakítottam rá eszt a zöd | levelet, | hát mondom, | mégis természetesebb, hogyha van rajt ez a zöd levél. | Asztán hát így alakult ki ilyen szépre a virág.

- De ez az egész [eljárás], hogy hagymalé meg minden, ezt Rozi néni találta ki?
- Eszt má én, eszt má én, ezéket.
- Meg hogy vaspor kell?
- Vasport nem, azt Galambokrú, az Galambokon, a vasport Galambokon. | Aszt asztán. . . | Azután én má itt utánosztam, | de hát azok nem vótak szépök, | hanem azuta szépök, | mióta én ezéket újraformáltam.
- És milyen hagymát tetszett mondani?
- Az a csopros hagyma, sáfránhagyma. | Mer ugyé ez jobban fog, mint a vöröshagyma. | A vöröshagymának nincs ojjan | füstéke, | mind a sáfránhagymának.
- És ez külön van itt valahol?
- Külön, külön szokom ültetni, | amit üvegbe is szoknak eténnyei, | savanyítottóba is. | Adok én egy marokká, | asztán othon jó léssz a kerdbé az még | énnyi Jis.

– Sáfránhagymát?

– Ja, | elütetik ott a kerdbé.

*

[A hímes tojások mintájáról beszél:]

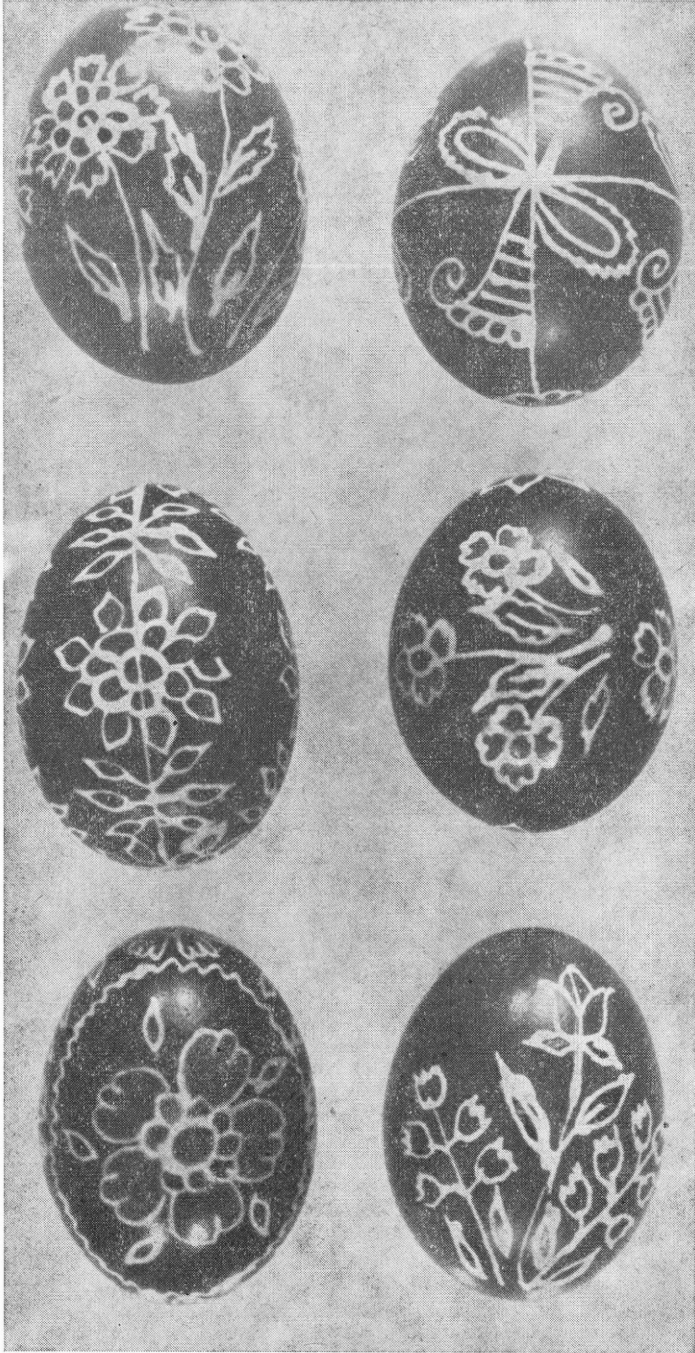
– Hát ez | ojan kis rózsá, | kis rózsá. | Másik szennygyörgyvirág, | az ilyen tavaszi szennygyörgyvirág. | Ez a másik | mégind mindha csokor vóna | melléje téve, egy másik virág, | másik fajta kis mezéji virág így a teteje. | Ez is éty kis csokros apró rózsá, | ez még csillagos, | ez még | ij'en körü himés, de levéllel van, | kis apró rózsá. | E még régi dobköteles, | ez régi himzés, nagyon régi himzés.

- És mért mondják annak?
- Hát ez ilyen katymaringós, | azér.
- Mint a kötél?
- Igën. | Hát töpféle minták vannak ugyé. . .
- Ez a piros?
- Ez a piros, | hát ez is ilyen csillagos.
- Csillag?
- Igën, | mai csillag, | ötágu csillag.
- És azért?
- Mai ötágu csillag.
- És a széle?
- A széle kis rózsá, kis levél, | kis apró rózsá. | Ez még tulipán, | ez még tavaszi tulipán.

– Itt is van egy másfajta!

– Mikor miíjen eszémbe jut, akkor. . . | Nem is tudom, | ilyen | rózsalevélllel van, ilyen kis apró rózsá ez is. | Sokszor rajzolok ollanokat, nem tudom, mit rajzolok. . . [nevet] van sokfélét, | de az biztos, hogy már a külföld is tuggya, hányfélét rajzolok, | mer má sokat vittek. | Sokat vittek külfödre is. | Mos má magnón izz van ott is, mindénhun, | most má csak rajzollanak!

- Á, nem tudják!
- Nem tuggyák.
- Volt taval meggyes [ti. mintájú tojás]. . .
- Mast is, mast is vót ám, | madaras, | méggyes, | csak most ezék közöd má nincs, mer mind kieszették.

1. ábra

— Ezekre a mintákra Rozi néni magától [jött rá]? Szóval teljesen maga találta ki?

— *Igen, hát énnékem nincs előttem semmi, / vagy, a, ha ránézék esetleg valamire, akkor na hát mekteccik, akkor lőrajzoló, / különben nem kö nekem minta. / Ijen ter v kis rajzok ezek, / ter v rajzok. / Valami műkszületik a zagyba, / azt akko csak rajzoló. / Sokszor rátészem a / gicát a tojásra, még nem is tudom mi lőssz, / ecčő kialakul.*

— És a galamboki tojások is ugyanilyen mintájúak voltak?

— *Á, nem voltak ijen mintája.*

— Nem?

— *Nem voltak ijen, / körü himés az volt neki, / de a kis levelek [nem], / kis, / szóval kis régi minták, / gerebje, villá, ijen sokféle apró, régi minták vótak csak. / Régén a gerebjét be köllöt küdenem hagymahéjává mikö csinátam, / asztán a múzeumnak, hogy a régi himzés mijen. / Ecš csomóba kötöttem ics csokorba gerebjét, villát, / akko mēg még nem is tudom, mit töttem még oda a [nevet] három mintához. . . / javilla, vazsvilla, zásó, / mindēnjéle [nevet]. . .*

— Máshol is festenek ilyet?³

— *Nem, / monták is már, / már vótak it már sokfelő, de aszonták, ijgt nem láttak. / Főstének, ugyē a tojás héjára ugy ecčtē, de hát azér az nem mindēgy, / mer az a művészt, ami ēl van tünve, / ugye [máshol ilyen], nincs. / Például ugyē ben van a tojáshéjba a / fős-ték, / hát az nem mindēgy, hogy, hogy a tojáshéjjon kívü van vagy bellü van, / mer ez sima, eszt hjába tūrűli, / ez nem gyűn lē, / de azokat, ha meätürűlik, lēgyűn.*

Büky László

Hol tart a finn dialektológia?

I. A finn nyelvtudományak a nyelvjárastan közismerten mindig egészséges, izmos ága volt. Nem került soha periferikus helyzetbe, szerves része, fontos tényezője volt nemcsak a finn nyelvészetnek, de az ottani nyelvészeti gondolkodásnak is. Sajnálatos, hogy a magyar dialektológia nem kísérte és ma sem kíséri kellő figyelemmel azt, ami északi rokonainknál történik. Van mit tanulnunk tőlük. Nemesak szervezésben, módszerben, hanem — nyelvjárásaink, illetőleg általában nyelvi helyzetünk többrendbeli hasonlósága miatt — a vizsgálat részleteiben is.

Az alkalmat, hogy bepillantsunk a finn nyelvjárastan műhelyébe, most egy tanulmánykötet kínálja, amely a Finn Irodalmi Társaság sorozatában jelent meg e címen: *Heutige Wege der finnischen Dialektologie* (Szerk. H. Leskinen. *Studia Fennica* 24. Helsinki, 1980.). A 189 oldalas kötet tíz tanulmányt tartalmaz, s bár természetesen nem adhat átfogó képet a mai finn dialektológiáról, arra alkalmas, hogy megismerjük a finn kollégáinkat leginkább foglalkoztató kérdéseket, módszereket, témákat. Rendhagyó módon úgy mutatom be a szóban forgó kötetet, hogy — a magyar dialektológus szemével — erősen válogatok: csak azokról a tanulmányokról s csak azokról a kérdésekről szólok, amelyek — megítélésem szerint — a magyar nyelvjárásutatókat elsősorban foglalkoztatják, illetőleg amelyek joggal tarthatnak igényt érdeklődésükre.

2. Heikki Leskinen egyik tanulmánya a finn dialektológia jelen állapotáról és feladatairól ad rövid, ám valóban informatív képet (*Gegenwärtiger Stand und Aufgaben der finnischen Dialektologie*: 7–10). A történeti visszapillantást olvasva azonnal szembe-

³ Vö.: Knézy Judit: Somogyi tojáshímzések. Somogyi honismereti híradó [Kaposvár], 1971. 1. sz. 60–7.

ötlük a finn és a magyar nyelvjáráskutatás számos közös vonása: az újgrammatikus iskola nagy hatásától a hangtani leírások uralkodó műfaján keresztül a szókészletteni gyűjtések népszerű, s több formában is gyakorolt voltáig. De szemet szúrnak a különbségek is. Legjobban az a — azt hiszem, jogos büszkeséggel leírt — mondat, hogy nyelvjárási anyagból Finnországban nincs már hiány: „An Material ist kein Mangel mehr” (7)! Az elmúlt két évtized folyamán több mint 14 000 óra nyelvjárási szöveget vettek föl hangszalagra (l. még alább, Virtaranta cikkének ismertetését). Imponáló teljesítmény! Még időben véghezvitték a nagy vállalkozást: mindegyik finn nyelvjárást megőrkítettek élőszavas formában s olyan állapotban, amikor még lehetett „tisztá” nyelvjárást beszélő adatközlőket találni (a magyar nyelvjárási hangarchívumról l. Balogh Lajos: MNy. 58: 112 és Balogh—Végh: MNyAElm. 257).

A finn nyelvjáráások szókészletének tervszerű gyűjtését, szótárszerű feldolgozását Setälä sürgette 1896-ban. Ma ez a nagyszabású terv is közel áll a megvalósuláshoz. Alapja az az archívum, amelynek adatait szakemberek, egyetemisták és laikusok gyűjtötték, s amely ma mintegy 7 millió szót tartalmaz (vö. még Végh: MNyTK. 109. sz. 9—11). Északi rokonaink úgy tekintenek erre az óriási anyagra, mint a finn népnyelv és a népi kultúra kutatásának kimeríthetetlen forrására (8). Igazuk van.

A hangtani és a szókészletteni gyűjtések és feldolgozások mellett az alaktannak és a mondattannak — akárcsak nálunk — sanyarú sors jutott. Ennek elsősorban tudománytörténeti okai vannak, illetőleg az, hogy a más célú, rendeltetésű nyelvjárási anyag nem vagy csak részben volt alkalmas morfológiai és szintaktikai vizsgálatok elvégzésére. Ezért a hatvanas évek elejétől új gyűjtéseket indítottak, s létrehozták — a Finn Akadémia hathatós anyagi támogatásával — a morfológiai és szintaktikai archívumot. De nem marad el a folytatás sem: hozzáláttak a már összegyűlt anyag feldolgozásához, s eddig húsz alaktani tanulmány készült el.

Bővül Finnországban a dialektológia módszertani fegyvertára és a nyelvjárástani vizsgálatok köre is. Leskinen szerint egyre inkább kezdenek tért hódítani a strukturális szempontok és a kvantitatív módszerek. Új impulzusokat kap a dialektológia a fonetikától és a fonológiától is. Míg korábban a helyi nyelvjáráások vizsgálata állt a kutatások középpontjában, manapság egyre nagyobb figyelmet szentelnek általában a nyelvi változások vizsgálatának, illetőleg a szociolektusok elemzésének. A társadalmi-szociális változások következtében a finn lakosság nagy része ma már egyfajta keveréknyelvet (is) beszél, amely valamely nyelvjáráson alapul, s amely a finn köznyelvből és irodalmi nyelvből kap erős impulzusokat. A beszélt nyelvnek ez a gyors változása sok új feladatot ad a dialektológusoknak, például a következő kérdések megválaszolásának a feladatát is: a régi nyelvjáráások mely sajátosságai maradnak meg leginkább, s melyek tűnnek el leggyorsabban? Milyen új jelenségeket s milyen forrásokból vesznek át a nyelvjáráások? Mely okok gyorsítják és késleltetik a nyelvi változást? Mi a szerepe e tekintetben az életkornak és valamely társadalmi csoportba tartozásnak, a beszélő környezetének és a mindenkori beszédhelyzetnek?

Leskinen azzal a megjegyzéssel zárja tanulmányát: a finn dialektológia sosem élt abban a tévhitben, hogy módszerei teljesek, és hogy nem kell más diszciplínákra figyelnie; ezért képes ma is a megújulásra.

Leskinen másik tanulmányát ama kérdés elemzésének szenteli, hogyan is szorul vissza, tűnik el egy nyelvjárást (Wie verschwindet ein Dialekt? 67—91). E kérdést mi, magyar dialektológusok is boncolgatjuk már egy ideje. Lássuk, Leskinen milyen eredményre jutott! Ő az 1940 óta Finnországban élő, oda áttelepült karjalaiak egy részének (3 falucsoport) a nyelvét elemezte, tehát — a mi szóhasználatunk szerint — belső nyelvjárásszigeteket vizsgált. Az elemzés alapja az a mintegy 100 órás magnetofonfölvétel, illetőleg annak lejegyzése, amelyet az 1970-es években készítettek a jyväs kyläi egyetem

szervezésében. Az adatközlők kiválasztásában a nálunk is szokásos szempontokat követék. A vizsgálattal a telepések nyelvi beolvadási folyamatát kívánták leírni, s főként a következő kérdésekre kerestek választ: hogyan hat az új környezet a nyelvjárásra? Milyen stádiumban van a nyelvjárás visszaszorulása generációk szerint? Mennyire függ a változás az adatközlők nemétől? Milyen nyelvjárási vonások őrződnek meg legjobban, melyek legkevésbé, milyen nyelvi okok határozzák meg az egyes jelenségek változásának a tempóját és sorrendjét? Az elemzést úgy végezték, hogy a vizsgált nyelvjárások pillanatnyi állapotát viszonyították az eredeti nyelvjáráshoz (a karjalaihoz) és a vizsgálat idején beszélt finn köznyelvhez. (Íme a változásvizsgálat módszertani alaptétele: hogy egzakt, megbízható eredményre jussunk, két fix pontra van szükségünk. Egyre, amelyből vagy amely felől jön, s egyre, amely felé megy a változás.) Nem vizsgálták azonban valamennyi nyelvi szintet, csak a hangtant, mivel statisztikai módszerükhöz csupán a hangtani jelenségek nyújtottak megnyugtatóan nagy mennyiségű (gyakoriságú) anyagot. Kiválasztottak 15 hangtani jegyet, amelyek a karéliei nyelvjárásokat jellemzik, s ezek állapotát vizsgálták. Milyen eredményekre jutottak? A leginkább archaikus falucsoport 87%-ban megőrizte eredeti nyelvjárását (a nyelvjárási alaprétteget), a másik kettő 70%-ban. (Ez a vizsgálat is megerősíti a nálunk végzett elemzések eredményeit: a nyelvjárások visszaszorulása nem elsősorban jellemző jegyeik gyors feladásában mutatkozik meg.) Vizsgálták a generációs eltéréseket (a 70 évesektől a 10 évesekig 7 korosztályt különítve el), s elemzésük nagyrészt igazolja az általánosnak mondható tapasztalatokat: az életkor és a nyelvjárások használata egyenes arányban áll egymással. A két kivételnek (hogy ti. nem a legidősebbek, hanem a középgeneráció a leginkább hagyományörző) megvan a maga magyarázata. Néhány faluban a karjalai nyelvjárás megtartása becületbeli kérdés (78): íme nyelvjárási bizonyíték arra, hogy nemcsak a nem tudatos nyelvi tudat (= a követendőnek tartott önkéntelen követése vagy utánzása, illetőleg a követésre nem méltónak a spontán kerülése) dolgozik a nyelvjárásokban, hanem a tudatos nyelvi tudat is, éspedig nemcsak a nyelvjárást visszaszorító, hanem megtartó nyelvi aktusokban is. Leskinen egyik megállapítása egybevág azokkal a honi megfigyelésekkel, amelyek szerint a nyelvjárási beszélők köznyelvis (táji vagy regionális köznyelvi) beszédében a köznyelvi vonások következetlenül, rendszertelenül mutatkoznak („ohne nennenswerte Konsequenz”: 81). Ami pedig a nemek szerinti különbségeket illeti, Leskinen elemzése szerint a 60–65 éves nők archaikusabbak nyelvileg, mint az azonos korú férfiak. De változóban van a helyzet, mert a 40 évesek között nincs különbség, a fiatalabbak körében viszont már a férfiak archaikusabbak nyelvileg (85; mihályi megfigyeléseim nagyrészt egybevágna Leskinen megállapításaival). A nyelvjárási hangtani jelenségek visszaszorulásának sorrendjét, tempóját az szabja meg, hogy a kérdéses nyelvjárási jelenség megvan-e a környező nyelvjárásokban, illetőleg a köznyelvben. Ha nincs, akkor előbb s gyorsabban visszaszorul. Azok a nyelvjárási jelenségek maradnak meg legtovább, amelyeknek nyelvjárási jellege nem (eléggő) tudatos a beszélők számára (megint a nyelvi tudat fontosságára kell utalnunk). Ezt a vonatkozó magyar vizsgálatok is igazolják.

Heikki Paunonen tanulmánya azok számára különösen fontos lehet, akik nálunk a regionális köznyelveket vizsgálják, illetőleg akik a nyelvi változásvizsgálatot jobban szociológiai alapokra kívánják helyezni (Anmerkungen zur Erforschung der Stadtdialekte in Finnland: 119–138; megjegyzések a finn városok nyelvének [szó szerint: városnyelvjárásoknak] a vizsgálatához). Mi jellemezte korábban a nyelvjárásokat? Az, hogy beszélőik nyelvi és szociális homogenitásban éltek, s minden helyzetben ugyanazt a nyelvet („a” nyelvjárást) beszélték. Az utóbbi évtizedek nagy változásai Suomiban is új nyelvi helyzetet teremtettek. A nyelvi változások legfőbb előidézői: a tömegkommunikációs eszközök óriási hatása s az iskolák szerepe; a nagy tömegeket érintő migráció,

a lakosság egyre nagyobb mobilitása; az iparosodás és az urbanizáció. Fölmerül a kérdés: eltűnnek a finn nyelvjárások? Paunonen szerint nem lehet erre egyszerű igennel válaszolni. A nyelvjárások visszaszorulása ugyanis új típusú nyelvváltozatok létrejöttét eredményezi (finn kollégáinknak is vannak terminológiai nehézségeik a tekintetben, hogy nevezzék az új típusú nyelvváltozatokat, amelyeket mi táji vagy regionális köznyelveknek nevezünk). A beszélt nyelv új formái városi közösségekben, heterogén elemekből alakulnak ki elsősorban. Két fő jellemzőjük a nagy nyelvi változatosság és beszélők szociális differenciáltsága. Ez pedig kitűnő táptalaj új típusú szociolektusok létrejöttére.

Paunonen a Labov-féle kérdésekre (*The Social Stratification of English in New York City*. 1966.) keres választ többek között: 1. hogyan beszél az adatközlő különböző helyzetekben? 2. Mit gondol, hogyan beszél ő maga ezekben a helyzetekben? 3. Hogyan vélekedik arról, miképpen kellene beszélni a különböző helyzetekben? Megállapítja, hogy a városi nyelv sok változatú heterogén egység, amelyben a szociális helyzetnek (illetőleg az abból következő nyelvi tudatnak) meghatározó szerepe van. A városi nyelv vizsgálatában az első fontos feladat Paunonen szerint azoknak a tényezőknek a leírása és rendszerezése, amelyek a nyelvi változatok használatát megszabják. Véleménye szerint elegendő a fontosabb megkülönböztető jegyekre koncentrálni. A városi nyelv szociálisan különböző nyelvi jegyei csekély számúak is lehetnek (fonetikai-fonológiai, morfológiai és lexikális jegyek). Szociális jelentőségük abban van, hogy meghatározott társadalmi csoportokat szimbolizálnak. E megkülönböztető jegyeknek kettős feladatuk van a beszélő szempontjából: 1. a közösségre jellemző szociális differenciáltságot hordozzák, mutatják és 2. erősítik az egyes csoportok belső összetartozását. Addig, amíg saját közösségében van a beszélő, a nyelvi megkülönböztető jegyek pozitívak az ő szempontjából. Ha viszont (területileg vagy szociálisan) vált, akkor azok a jegyek, amelyek az identitást erősítették, negatívvá válnak: elváltatják az egyént az új közösség tagjaitól. A presztízsjegyeknek (ezeket a szociális hovatartozás szabja meg) nagy szerepe van a nyelvi változásokban, elsősorban a középosztály tagjai körében. A nyelvi értékrend is változhat azonban, valami idő után túl finomnak tűnhet, s akkor kerülni kezdik.

A másik fontos feladat a városi nyelvek vizsgálatában a következő: tisztázni kell, mekkora a nyelvjárási alap a városi nyelv szociolektusaiban. A szociolektusok ugyanis nem a semmiből keletkeztek, hanem a nyelvjárások és a köznyelv sajátos ötvözőződéséből. A regionális és a szociális nyelvjárások (tehát „a” nyelvjárások és a szociolektusok) közötti viszony változó. Angliában például a nyelvjárások csak a szociolektusok alsó rétegében találhatók meg. Norvégiában és a német nyelvű Svájcban viszont egyetemet végzett emberek nyilvános használatra szánt megnyilatkozásai is lehetnek nyelvjárási értelemben erősen színezettek. Tisztázandók továbbá a következő kérdések is: mi a viszony a nyelvi változatok és a szociális differenciáltság között? Miért van több megkülönböztető érteke az egyik nyelvi jegynek, mint a másinak? Annál inkább elfogadható egy jegy, minél elterjedtebb (ezek szerint azok a nyelvjárási jellegzetességek tűnnek el legelőbb, amelyek szűk területre korlátozódnak); s annál jobban elutasítják, minél inkább eltér a köz- és irodalmi nyelvtől (s így a legnyilvánvalóbb provincializmusok tűnnek el elsőként)? Paunonen megfigyelése szerint egy-egy nyelvi jegy a szociolektusok részeként inkább negatívnak hat, mint valamely helyi nyelvjárás jellegzetességként. A szociolektusok közötti határok még kevésbé élesek, mint a nyelvjárások közöttiek. Nem minőségi (rendszerbeli), hanem mennyiségi különbségek jellemzik a szociolektusokat, amelyek definiálhatók egy fajta „variánsköteg”-ként (124) is.

Finnszágban a városi nyelvek vizsgálata 1972-ben, Helsinkiben a nyelvnek az elemzésével kezdődött. A finn főváros sok érdekességet ígért: svéd nyelvű település volt, 1870-ben a lakosságnak még csak 26%-a volt finn, 1900-ban viszont már 51%-a. A vá-

rosba költözők több nyelvjárássterületről jöttek, de a legnagyobb, a város nyelvi képét leginkább meghatározó szerep a nyugati nyelvjárásoké. Több olyan jelenség is van Helsinki nyelvében, amelynek pontos eredete nem tisztázható, mivel több nyelvjárásból is származhat. Más jellegű anyagot kínált a tamperei nyelv. Tampere ugyanis tipikus provinciaközpont, ahol a regionális jegyeknek a helyi identitást kiemelő szerepük és jelentőségük van.

A vizsgálatok többek között a következő megállapításokra vezettek: Helsinki nyelvében a provincializmusok visszaszorulóban vannak, de néhány új jelenség most nyer polgárjogot. A két szélső réteg: az irodalmi nyelvet beszélő idősebb, egyetemet végzett nők és az idős munkásemberek. Ami a korosztályokat illeti: az irodalmi nyelvhez az idősebb generáció nyelve áll közelebb. A fiatalok körében — szociális helyzetre való tekintet nélkül — irodalmi nyelv ellenes tendencia figyelhető meg (elsősorban a fiatal nők körében!). Megállapítható tehát, hogy e tekintetben az életkor döntő tényező (ezt tanítja a hagyományos nyelvjáráskutatás is). Tamperére is jellemzőek e „szabályok” azzal a megszorítással, hogy ott a nyelvjárási elemeknek, jelenségeknek nagyobb a szerepük. Paunonen szerint a szociolektusok nemcsak kapnak, adnak is a nyelvjárásoknak. Ezt azonban még senki sem vizsgálta.

És mit hoz a jövő nyelvi szempontból? — teszi föl a kérdést a szerző. Más nyelvek példájának ismeretében két lehetőséggel számol: 1. a köz- és irodalmi nyelv egyeduralomra tör; 2. „két nyelvjárás” koegzisztenciája” (138) valósul meg: a regionális változat lesz a nem hivatalos, a köznyelvi változat pedig a hivatalos érintkezési forma. Azaz: a mindenkor beszédhelyzettől függ, hogy a beszélő melyiket használja. De vajon mitől függ, hogy egy nyelv melyik utat járja? A nyelvközösség tagjainak a hozzáállásától. Ez pedig attól, milyen fokú a nyelvközösség toleranciája a nyelvjárási különbözőségekkel, sajátosságokkal szemben általában: rásütik-e a nyelvjárási színekkel beszélőre az (ebben az összefüggésben pejoratív) „vidéki” bélyeget, vagy ellenkezőleg: tisztelik, becsülik azt, hogy a gyökerek nyelvileg is láthatók.

A nálunk is jól ismert Pertti Virtaranta, Finnország régóta vezető dialektológus egyénisége a finn hangszalagarchívumot mutatja be (Das Finnische Tonbandarchiv — Geschichte und Gegenwart: 175—189). Az archívum (finn neve: nauhoitearkisto) létrehozását a következő okok magyarázták: 1. A hangszalag nagy előrelépést jelentett a fölvevési és rögzítési technikában. 2. Az 50-es években a terepen dolgozó finn dialektológusok megfigyelték, hogy a (rég) nyelvjárásokat még mindenütt beszélnek ugyan Finnországban, de gyors változás van terjedőben. A majdnem fél millió áttelepült (zömmel karjalaiak) ugyanúgy beszélt még, ahogy eredeti lakóhelyén a 30-as években. Azokat a finn nyelvjárásokat, amelyeknek a területei az ún. téli háború (1939—40) előtt Finnországhoz tartoztak, ily módon még följegyezhetők — gyors, intenzív munkával. 3. 1955-ben egyezmény született a Szovjetunióval, s finn kutatók is ellátogathattak a karjalaikhoz (és a zürjénekhez). 4. Mindeneset beszélt nyelvi változat vizsgálatához elengedhetetlenül hozzátartozik, hogy rögzítsük azokat a nyelvi eszközöket, amelyek a beszélt nyelvet általában jellemzik (hangsúly, hanglejtés, szövegépítés, stílus stb.). 5. A külföldi (elsősorban svéd) példák is buzdítottak — figyelmeztettek: ott már hozzáfogtak a nyelvjárások élőszavas rögzítéséhez.

A munkát egy kis csoport kezdte, azonnal megkapták a szükséges erkölcsi és anyagi támogatást, és 1959-ben létrehozták a hangszalagarchívumot Helsinkiben. Az illetékes minisztérium, az egyetem és a helyi hatóságok (ahol a gyűjtéseket végezték) egyaránt részt vállalt a támogatásból. Fényes bizonyítéka ez annak, hogy az anyanyelvvel való foglalkozást, a nyelvjárások gyűjtését nemzeti ügynek érzik Finnországban. Mi volt e gyűjtések célja? Az, hogy megörökítsék valamennyi nyelvjárásukat. Éspedig egyrészt a mai Finnország területén levőket (minden egyházközségben — 475-ben — gyűjtöttek

körülbelül 30 órás anyagot a „régii” nyelvjárásból; ez átírva mintegy 700–800 oldalt jelent. A gyűjtés már lezártnak tekinthető, hiszen csupán néhány kiegészítő gyűjtés van hátra). Másrészt a Finnországon kívül élő finn nyelvjárásokat is (Norvégia, Svédország, Szovjetunió, USA; csak az amerikai finn nyelvjárásokból 621 óra főlvetelük van, Norvégiából 377, Svédországból 342; hozzáfogtak az anyag feldolgozásához: 9 szakdolgozat és 2 disszertáció készült el eddig). A nagy vállalkozás másik fontos célja az volt, hogy rögzítsék azt is, hogyan közelednek a nyelvjárások a köznyelvhez, hogy tehát megragadják a valamennyi finn nyelvjárásra jellemző, felgyorsult változást. Ez okból különböző korú, foglalkozású, falusi és városi adatközlők beszédét vették magánra, többek között választékos nyelvi megnyilatkozásokat is (egyetemi előadásokat például). Fontos része az archívumnak a finnen kívüli uráli nyelvek anyaga is: magyar szövegek például 132 óra terjedelemben vannak főlvéve. Folytatnak gyűjtéseket a Finnországban beszélt svéd, cigány, tatár, jiddis és orosz nyelvből-nyelvjárásokból is.

Úgy vélem, minden szónál ékeesebben beszélnek a számszerű tények, azért most számadatokat idézek Virtaranta cikkéből. Az archívum a finn nyelvjárásokból 14 233 óra, a különböző szociolektusokból 531 óra, a finn köznyelvből 1988 óra terjedelmű szöveget őriz. Nem is akarhogy: hogy a szalagok technikai minősége is megmaradjon, légkondicionált termekben tárolják őket! Ezen kívül (zömmel negatívokon) 6400 fényképfelvételt is tartanak, amelyek az adatközlőket és az adatközlők életkörülményeit mutatják.

Virtarantának a gyűjtést nagyon alaposan előkészítették, s kitűnően megszervezték. Gyűjteni csak egy, maximum két kutató ment, mivel több idegen gyűjtő jelenléte nagyon zavarta volna az adatközlőket. A gyűjtők kiválasztásának egyik szempontja az volt, hogy jól kellett ismerniük s beszélniük is a nyelvjárást, ahol gyűjtöttek, s ismerniük kellett az ott élők életkörülményeit, hogy tudjanak az adatközlőket foglalkoztató témákról értelmesen, érdemben beszélgetni. Nem használtak kérdőívet. De a gyűjtők felkészülésük során haszonnal forgatták azokat az összeállításokat, amelyeket a Finn Irodalmi Társaság és a Szótáralapítvány készített 1 fő témakörből. Ezek a következők voltak: ipar; közlekedés és szállítás; háztartás; kézimunkák; ruházat; épület; természet; az emberi élet szakaszai; ünnepek, jeles napok, időszámítás, időjárás; népköltészet; társadalom, egykori és mai életformák.

Az archívumban őrzött óriási mennyiségű és fölbecsülhetetlen értékű anyag feldolgozásához már hozzáálltak a finn kutatók. Eddig körülbelül 150 szakdolgozat, 20 licenciátusi munka és egy tucat disszertáció készült el. S ami még nagyon fontos: ennek az anyagnak egy részét közzé is tették, s fokozatosan publikálnak belőle. Semmi kétségünk nem lehet Virtaranta megállapításával kapcsolatban: Suomiban nagyra értékelik s meg is becsülik ezt az óriási ismeretanyag-gyűjteményt. Joggal büszkék rá!

3. A tanulmánykötet azon dolgozatai, amelyeket nem ismertetek: Terho Itkonen nyelvjárástörténeti tanulmánya a nyugati finn nyelvjárások *ts*-hangkapcsolatáról szól (11–28). Eero Kiviniemi a finn helynév kutatás perspektíváiról ír (29–46). Tapani Lehtinen az **-aida*, **-äidä* képzővel alakult balti-tengeri finn igék történetét tárgyalja (47–65). Aila Mielikäinen a keleti finn nyelvjárások geminációs jelenségeiről értekezik (93–117). Alpo Räsänen az alapszó és a származék viszonyát boncolgatja (139–56), Ilkka Savijärvi pedig a tagadóige finn nyelvjárásokbeli redundanciájáról és ellipsziséről ír (157–74).

Állandósult szókapcsolataink egy csoportjának grammatikájához

1.1. Dolgozatom frazeológiai egységeink egy csoportjának, a szitkoknak — ezen belül a betegségnevet tartalmazó szitkozódó kifejezéseknek — grammatikai viselkedését kíséri figyelemmel. A téma már hosszabb ideje foglalkoztat; s szitokszóvá vált betegségneveink vizsgálatának első eredményeit a Szitokszóvá vált betegségneveink (MNY. 77: 188—96), Fene (MNY. megjelenés előtt), és Szitokszóvá vált betegségneveink: Nyavalya (JGYTF Tudományos Közleményei 1981. — megjelenés előtt) című tanulmányaim foglalták össze. Ezekben betegségneveink azon csoportjának utóéletét vizsgáltam, amelynek tagjai átokformulaként való gyakori használatuk következtében szitokszóvá váltak. Szitokszóvá válásukat elősegítette jelentéstartalmuk elhomályosodása. Ma már ezek a nyelvi egységek szövegformulák, klisék; állandóságukat eredetük mellett zárt nyelvtani szerkezetük biztosítja.

Az általános kérdések vizsgálata során, csoportosítva a tárgyalandó betegségneveket — (*csúz*), *fene*, *franc*, *frász*, *görcs*, *guta*, *íz*, *kórság*, *nehézség*, *nyavalya*, *rossz*, *rossz*, *su* *~ süly*, *tályog* — megállapítható volt, hogy egyesek közülük az ellatinosodott, s nem a hagyományos terminológia alapján visszamagyarosított orvosi nyelvből kikaptak, és csak szitokszóként használatosak; mások megőrződtek az orvosi nyelvben is, bár alig valódi terminus technikusként.

A szitokszóvá válás általános útjának — konkrét betegség neve → átokformula része → szitokszó ~ nyomatékosító elem — felvázolása után a *fene* és a *nyavalya* történeti-jelentéstani vizsgálata igazolta a szitokszóvá válás ismertetett útját. A szótörténeti kérdésekre adott válaszokból az is kiderült, hogy a szitokszóvá válás időszaka a XVIII—XIX. századra tehető.

1.2. E dolgozatom címe más jellegű vizsgálatokat ígér. Az elmúlt években szótörténeti szempontból dolgoztam fel az anyagot, mintegy az állományi szintű kutatásokat végezve el. Most a nyelvhasználat oldaláról veszem szemügyre szitkozódó kifejezéseink betegségnevet tartalmazó csoportját. Úgy vélem, a nyelvhasználat, a beszéd oldaláról meg lehet határozni, hol van a szitkozódó nyelvi formák helye a nyelvi rendszerben, hisz a nyelv „... a társadalomban élő emberek beszédtevékenységét szolgáló eszközöknek rendszert alkotó állománya” (Deme: A beszéd és a nyelv. Bp., 1976. 29). Így megközelítve az anyagot, figyelmünket a beszéd elemi, láncszemnyi egységére: a mondatra (Deme: i.m. 61), esetünkben a szitkozódó mondatra irányítjuk, s a mondategységként álló szitkozódó mondategységeket vizsgáljuk.

2.1. (1) „Ő Bogár Julival végzett. Ő többet vele egy fedél alatt meg nem hál. *!A fene egye meg a kend hasát!*» Ilyet mert neki mondani. Neki, hatvanhat esztendő után?” (Móricz: Tyúkleves. Elbeszélések 1935—36., 377).

(2) „Egy-egy szavukat hozzámig kapja a szél. . . »*A nehézség üsse meg őket!*«. . .” (Móra: Kincésás halottal. Véreim, parasztjaim. Bp., 1958. 347).

(3) „Fogja a botját és ballag, amerre a kutyája futott. A kutya azonban lefut messze a legelőn a falu felé. — *A nyavalya törje ki azt a sündisznót!* — káromkodik Szűcs András” (Gárdonyi: András meg a kutyája. Az én falum. I. Bp., é.n., 75).

(4) „Képtelen vagyok gondolkodni. *A fene enne meg!* Csak lennék már túl ezen a gyűlöleten” (Nagy István: Nincs megállás. Bp., é. n. 144).

Az idézett példák közül kiemelt szitkozódó mondatok egyetlen mondategységből állnak (egyetlen predikatív mozzanatot tartalmazó konstrukcionális egység, l. Deme: i.m. 89).

A szitkozódó mondategészek konstrukciója:

1. $A \setminus \bar{A} / xT \rightarrow xT = jb \setminus T$
2. $A \setminus \bar{A} / T$
3. $A \setminus \bar{A} / xT \rightarrow xT = jm \setminus T$
4. $A \setminus \bar{A}$

(A mondattani szakkifejezések és jelölések itt is és a továbbiakban is a Deme László által használt jelentésükben szerepelnek: l. i. m. és Mondatszerkezeti sajátságok gyakorisági vizsgálata. Bp., 1971.).

Az első mondatban négy glosszémát találunk, közülük három mondatfunkciós részként áll. Az állítmány felszólító módú, jelen idejű, egyes szám harmadik személyű ige; az alany ragtalan főnév. Mondatfunkciós részként áll a tárgy is, ez esetünkben szerkezetes, tehát szintagmát alkot a szerkezettagi szinten álló jelzővel. A tárgy — a szintagma alaptagja — *-t* viszonyragos főnév, alárendelt szerkezettagja birtokos jelző, $\emptyset$ viszonyragos főnévi névmás.

A második mondatot három mondatfunkciós szintű glosszéma alkotja; állítmánya felszólító módú, jelen idejű, egyes szám harmadik személyű ige; alanya ragtalan főnév, tárgya *-t* viszonyragos főnévi névmás.

Harmadik mondategészünkben négy glosszémát találunk, hármát mondatfunkciós szinten. Részletezve: $\bar{A}$: felszólító módú, jelen idejű, egyes szám harmadik személyű ige; A : ragtalan főnév; T : *-t* viszonyragos főnév. A szerkezettagként álló jelző — főnévi névmás — szintagmát alkot a mondatfunkciós tárccal.

Szerkezetüket tekintve: funkcionálisan tagolt szerkesztett mondatok, nyelvileg jelvisesek.

A negyedik kiemelt szitkozódó mondatunk tagolt, szerkesztett, de csak alany és állítmány van benne. A kötelező kiegészítő tárgy hiányzik. Így a mondat csak két mondatfunkciós glosszémát tartalmaz: állítmánya feltételes módú, jelen idejű egyes szám harmadik személyű ige; alanya ragtalan főnév.

A szitkozódó mondategészek kommunikációs szempontból felkiáltások (felkiáltó mondatok), céljuk nem a közlés, hanem a kifejezés: a beszélőnek a valósághoz való érzelmi viszonyát jelzik.

Az eddigiekből levonhatjuk a következtetést: a szitkozódó mondategészek szerkezeti felépítése és kommunikációs tartalma állandó. Szerkezetüket tekintve minimálisan annyi glosszémát kell tartalmazniuk a nyelvileg teljes szitkozódó mondatoknak, amennyit az alapformula igéje előír. Az állítmány felszólító vagy feltételes módú, jelen vagy múlt idejű, egyes (ritkán többes) számú ige. Ez az igei állítmány „mondatszervező” képessége következtében kijelöli a maga kötelező bővítményeit. A szitkozódó alapformulák *egye meg a(z) . . . !, üssön belé a . . . !, üsse meg a . . . !, törje ki a . . . !, essen belé a . . . !* igéi valenciájuknak megfelelően az alany — ez ragtalan főnév — mellett meghatározzák a maguk kötelező kiegészítőit: tárgyat és/vagy határozót. E mondatfunkciós részek glosszematikus felépítése: főnév + relatívum.

Ha a mondategésznyi mondategységből valamelyik kötelező bővítmény elmarad, akkor mondatunk hiányossá válik. Ez akkor következhet be, ha az elmaradt bővítményre a beszédhelyzet utal, vagy a tárgyas ragozású ige jelzi az elhagyott, a tárgyra utaló személyes névmást. A szitkozódó mondatban a kötelező bővítmények mellett mondatfunkciós részként állhatnak egyéb bővítmények is: határozók — hol?, hogyan?, mikor?, miért? stb. —, illetve a mondat szerkezettagi szinten egyéb részekkel is bővíthet. De ezek már nem elengedhetetlen részei mondatainknak, sőt sokszor az A\Á/T és/vagy H felépítésű formula jelentésének intenzitását csökkentik: „Egyen meg a fene kenyér nélkül!” (CzF).

Az állandó szerkezeti felépítésű szitkozódó mondatokat leíró nyelvtani szakirodalmunk a „hagyományos, bármikor újra felhasználható kész mondatok” (MMNyR. 1: 10) közé sorolja be, megállapítva, hogy „előregyártott, kész mondatként kerülnek a beszédbe a . . . szitkok, átkozódásfélék” (uo.). O. Nagy Gábor (MNYTK. 87. sz. 4) a „teljes szemantikai egységet alkotó állandó szókapcsolatok” között említve őket megjegyzi, hogy jelentésük erősen színtelen, tartalmatlan volta miatt ezek nem szólások. Ugyanő egyik későbbi munkájában megállapítja: „Néhány szókapcsolat gyakori használata azon szavak információs értékének csökkenéséhez vezet, amelyek ilyen szókapcsolatokban is előfordulnak. Ha ez a folyamat egy szókapcsolat specializálódásával jár együtt, olyan frazeológiai egységek keletkeznek, amelyeket kliséknek vagy sablonoknak nevezünk. Hozzájuk sorolandó számos üdvözlési forma, udvariassági formula, parancsszavak, szitkok, káromkodások, amennyiben azok nem a beszélő által alkotott szókapcsolatok, és ha azok mindig ugyanebben a formában szerepelnek” (Abriss einer funktionellen Semantik. Bp., 1973. 85 — az én fordításom: G. L.).

A klisékre vagy sablonokra mint állandósult szókapcsolatokra tehát jellemző, hogy formájuk többé-kevésbé zárt és kötött (esetünkben l. a mondategészként álló szitkozódó egységek vizsgálati eredményeit), mint előregyártott elemek bukkannak fel a beszédünkben (ennek miéértjére a történeti vizsgálatok adtak választ), így mai nyelvünkben állandóságukat nem pusztán megmerevedett s gyakran elhomályosult jelentésük, hanem nyelvtani szerkezetük, meghatározott formájú glosszémákból való felépítettségük biztosítja. Csak így és ilyen szerkezettel válnak indulatjelző részévé a beszédnek.

Ha a szitkozódó mondat igéje nem feltételes vagy felszólító módú, hanem kijelentő módban van, akkor nem szitokkal van dolgunk, hanem átlép a szólások tartományába: „A fene csakhogy meg nem reszelte érte” (O. Nagy: MSzól. 210.); „. . . a csikósokat rajta érni nehéz. Jó szemük van, s ha nem alszanak, észreveszik, *kit esz már megint erre a fene*, és leszállnak a gazdák lováról . . .” (Veres P.: A Balogh család története⁶. Bp., é.n. 1: 393).

Ugyanígy szólással van dolgunk akkor is, ha a szitkozódó formula alapigéje helyett más igét találunk a *fene*, *nyavalya*, *rosszeb* stb. szitokszó mellett: „Ti azonban nem láttátok a függőnyt, a sűgőlyukat. És nem láttátok a rendezőt, akit *a frász kerülgetett*, hogy a végsőóra a darabban megint jó szöveg következik-e” (Berkesi A.: Siratófal. Bp., é. n. 582).

2.2. (5) „— Nézze csak Vad Imre fiam, én nem bánna, akármit dalolgtat maga a kocsmában, csak éppen azt ne dalolja, azt a zagyvaságot. Hogy fel, fel ti rabjai a földnek. Meg hogy te éhes proletár. *A fészkes fene!* Nem tud maga más nótát?” (Szabó P.: Talpalatnyi föld. Bp., 1957. 2: 192).

(6) „— Űgy lössz — mondta a gulyás az öregbéresnek — hogy a nyáron neked köll őket az óledbe hordanak. — *Hát a kórság!* — káromkodta el magát az öregbéres” (Móra F.: Véreim, parasztjaim. Bp., 1958. 98).

(7) „— Há a fenébe még egy gyerek? — rikácsolt tovább a napa. — ki győzné vaj? A Józsikára se jut annyi vagyon, hogy befélülna. Osztan mast még egy? *A rosszeb!* Csak akkéne!” (Kodolányi J.: Sötétség: Pünkösdi dáridó. Bp. 1973. 6).

Az 5–7. idézetben szereplő szitkozódó mondategészek nyelvileg hiányos, tagolt mondatok. Nem a kötelező kiegészítők hiányoznak belőle, hanem maga az állítmány. A mondatok kiegészíthetők: (5) *A fészkes fene (egye meg)!*; (6) *Hát a kórság (törje ki)!*; (7) *A rossz (egye meg)!* A kiegészítést azonban nem a beszédelőzmény teszi lehetővé, hanem sokkal inkább a „tudati tartalék”-ként jelen lévő szitkozódó formula, a *fene egye meg!* stb. típusú állandósult szókapcsolat. Így tulajdonképpen nem is fontos, hogy nyelvileg teljes mondat legyen, mert az állítmány elmaradása az indulat nagyobb fokát jelöli. Az állítmány elmaradása másra is figyelmeztet: ha a beszélő és a hallgató viszonylatában a kiegészítés nem következik be, akkor a nyelvileg hiányos mondat a tagolatlan szómondattá válás útjára lép.

2.3. (8) „Sokan talán azt gondolják, hogy vadonatúj iskola, kacsalábon forgó tornaterem vár rám. *Egy fenét. . .!* Az iskola körülbelül tizenöt éves épület, a tornaterem pedig?” (Népsport. 1980. jan. 6. 4).

(9) „Mit akar itt ez a fiú, gondolta Vince, amikor ismét rátekintett. Romantikus szakma, azt mondta. *Egy frászt!* Nehéz, nagy erőt igénylő” (Népszabadság. 1981. febr. 4., 7.).

(10) „Mit használt, hogy odavótál nyóc esztendeig? Mit használt a forradalom? Mit használt, hogy vereskatona voltál? Több kenyér van? Nagyobb a napszám? *Rossznyavalyát!* Még rosszabb, mint azelőtt vót. Se főd, se házhely, se kenyér, semmi — csatározott Erzsi” (Veres P.: A Balogh cs. 3; 166–7).

A kiemelt szitkozódó mondatok egyetlen glosszémából állnak, így szerkesztettek, de nem predikatívok, mert a mondatfunkciós részek közül csak a tárgyat tartalmazzák. Kommunikációs szempontból ezek felkiáltások (hasonlóan az előző csoporthoz): érzelimkifejező mondatok.

A példákban szereplő *Egy fenét!*; *Egy frászt!*; *Rossznyavalyát!*-féle szitkozódó mondatról Kelemen József (Mondatszók a magyar nyelvben. Bp., 1970. 82) a következőket állapítja meg: „Némelyek másodlagos indulatszónak tartják az érzelmileg színezett tagadást kifejező ilyen tárgyragos alakokat: *Fenét!* vagy *A fenét!*, *Fittyfenét!*, *Frászt!*, *Frászkarikát!*. Ez jelentéstanilag védhető, alaktanilag vitatható.” Később (i.m. 104) a belső keletkezésű mondatzók közé sorolja őket mint érzelimkifejező tárgyragos alakokat. A bosszankodás, a bosszúság, a méltatlankodás, a harag, a dühkitörés indulatszavainak felsorolása után így ír: „Ezeket kívül gyakoriak a határozott névelős és személyragos tárgyragos alakból alakult felkiáltások (. . .) *az ántiját!*, *az árgyélusát!*, *az istenfáját!*, *az atyaistenit!*, *az istenit!*” (i.m. 50).

Deák István (Magyar indulatszók. Pécs, 1936. 11) ezeket, és az ehhez hasonló kifejezéseket a másodlagos indulatszók közé sorolja, megállapítva, hogy „A másodlagos indulatszók már nem eredeti természeti hangokból, hanem más szavakból és szócsoportokból keletkeztek, tehát fogalmat jelölő nyelvi alakból fokozódtak le fogalmakat nem jelölő indulatszókká. Pl. *istenem, sajna* (. . .), és a különféle káromkodások, eufemizmusok”. Wundt szerint (Völkpsychologie⁹. Leipzig, 1911., Bd. I. Die Sprache I. 321) másodlagos indulatszóvá lehetnek a különféle felkiáltások, mint például „*mein Gott!*”, „*Donnerwetter!*”, „*Blitz!*” stb., s alakulhatnak másodlagos indulatszók a megszólításból, ha a vocativus elhomályosul, illetve felszólító formából, de ez ritka.

Nyelvtani hagyományunk az indulatszók (interjekciók, indulatjelek, közbevetők) között említi meg a fent említett típusú érzelimkifejező alakokat. Johannes Farkas (UngGram. 206) a „panaszló” *Istenem!* és az *Oh egek!* felkiáltást közli. Versegly (MGram. 322) az indulatjelek között sorolja fel a *boldog Isten!*-t a szájalom nyelvi jeleként, az *Istenem!*-et pedig „segítségül hívó”-nak jelzi. Szalay (MNYTud. 92) a közbevetők között említi az *oh egek!* felkiáltást. A magyar nyelv rendszere (263) az indulatszók + felkiáltás szerkezetű *jaj istenem!*, *oh istenem!* kapcsolatot a fájdalmat kifejezők között, a *boldog*

isten! felkiáltást a sajnálkozók között, az *isten neki!*-t a „ráhagyás”-t kifejezők között közli. Galgóczi (MNyt. 192) a *jaj istenem!*, az *istenem!* és a *boldog isten!* indulatszókat említi. Ihász (MNyt¹⁸ 97) a fájdalmat kifejező *oh Istenem!*-et, Szvorényi (MNyt² 226) az *isten neki!*-t említi meg többek között. Balassa (MNYelv. 134) megjegyzi, hogy az indulatszók gyakran „nem jelentős szók, melyek egy-egy érzelem vagy indulat állandó kísérvé válhatnak: *sajnos!*, *fájdalom!*, *be kár!*, *istenem!*, *rajta!*”. (Régi nyelvtanaink természetesen közölnek még másodlagosnak vehető indulatszókat, én csak a felkiáltásból alakultak egy részét idézem.)

Klemm Imre (A mai magyar nyelv. Szeged, 1952. Kézirat. 60) az érzelmet, indulatot, akarati élményt jelölő indulatszóknál ezt írja: „Bosszankodás, harag, átkozódás káromkodás, nem-tetszés, rosszallás, tagadás. Szitokszók enyhítő eufemisztikus elcsavarása: *Teremburáját!, Teringettel!, Az istállóját!*”.

A MMNYR. (1: 29) az indulatszókról írva megállapítja: „Az indulatszók közé sorolhatjuk a szépítő, enyhítő szándékkal elferdített, immár értelmetlen szóalakú szitkozódásokat is, mint: *Teringettét!, Basszerkányos!, Istók ugyse!*”.

A példánkban említett érzelmkifejező tárgyragos alakok a fentiekhez hasonló, felkiáltásból alakult szitkozódó mondatok, amelyek ma a nyelvben már nem predikatívak, és nem is egészíthetők ki azzá.

Történetileg tekintve ezek a tagolatlan — ma már tagolhatatlan — mondatok hiányos szerkezetű mondatokból alakultak ki. Hogyan lehet tárgyragos alak érzelmkifejező? Az ilyen típusú felkiáltások, mint *Az iskoláját neki!*, *Azt a jó mindenségét!*, *Az anyját!*, *A teremburáját!* tagolatlan mondatok; s ilyenféle mondatokból önállósultak: *A teremburáját [*< teremtő urát*] egye meg a fene, vigye el az ördög stb.]!* (vö. Klemm: TörtM. 271).

Az általunk vizsgált egyetlen glosszémából álló szitkozódó mondat is hiányos mondatból keletkezhetett, ilyen formából: *Egy frászt, egy fenét, rossznyavalyát stb. (kívánok neki)* vagy *A fenét, a nyavalyát stb. (kívánom neki)!* Majd az állítmány elmaradásával állandósult a tárgyi glosszémából álló mondat, s a *fene, frász, nyavalya stb.* szó jelentésének elhomályosulásával új szerepet kapott: kiemelt helyzetű, módosító értékű szó lett 'hogyne, dehogy' jelentéssel, de érzelmileg nyomatékosabb, indulatot jelző szerepben. E szerepének kialakulását szemléltesse a következő példa!

„— Nézze csak, izé, bakterné, hozzon nekem egy féldeci barackot, olyan nem jól érzem magam!

A bakterné úgy nézett rá, mint a vasvilla.

— *Egy nagy frászt, nem barackot!*” (Szabó P.: Békalencse: Emberek. Bp., 1962. 333).

A két utolsó mondat egység — egy szitkozódó és egy tagadó mondat — kapcsolatából a szitkozódás az érzelmi nyomaték hatására átvette a tagadás funkcióját. Így a beszédhelyzetben az őt követő tagadó forma elmaradhatott.

A *dehogy* szinonima is bizonyítja, hogy az ún. kihagyásos mondatból mondatyszó alakul. Kelemen József szerint (i.m. 194—5) a *dehogy* a *de* kötőszó és a *hogy* kérdő-felkiáltó határozószó összekapcsolásával keletkezett: Simonyi Zs. . . és az Etsz. szerkesztői . . . szerint a *dehogy* tagadó értéke a *de hogy tudtam volna róla?*-féle mondatokban fejlődött ki. A tagadó mondatyszóvá válással a *hogy* szó elvesztette erős kiemelő hangsúlyát; az érzelmi hangsúly a *de* szóra került.

Összefoglalva az eddigi tanulságokat bátran mondhatjuk, hogy a *Fenét!*, *A fenét!*, *Egy fenét!* stb. típusú szitkozódó mondatokat a mondatyszók kategóriájába sorolhatjuk be, mert olyan nyelvi jelek ezek — Kelemen Józseffel szólva — amelyekre jellemző, hogy meghatározott hangalak és meghatározott jelentés együtteseként szociális érvény-nyel élnek a beszédben. Továbbá: jellemző formájuk, hogy csak így — egyetlen tárgyi

glosszémaként (szerkezettagi szinten persze bővíthet) — használatosak a beszédben. Funkcionálisan tagolatlanak bizonyulnak azért is, mert érzelemkifejező felkiáltások, szerepük pedig hasonló a kiemelt helyzetű módosító szókhoz. Ezek pedig tagolatlan mondatok (l. Deme i.m. 68—9).

2.4. Ezek után kevesebb gondot okoznak a következő szitkozódó mondatok:

(11) „— Krausz kisasszonyról, aki szintén elkerülte a rendőrség figyelmét, természetesen szintén nem tett említést! — *Affenét!* — mondta Péter, és megzavart csodálkozó tekintetét Lőrinc arcára szegezte” (Déry T.: A befejezetlen mondat⁵. Bp., é.n., 2: 5).

(12) „... megfogta a fazekat mind a két kezével, s egyenesen a szájához vitte. S addig el nem vette onnét, amíg ki nem itta az utolsó cseppig. Akkor aztán nagyot szusszant, s letette a kongó fazekat, buzbanva szólván:

— *Nofene!*” (Tamási Á.: Ábel a rengetegben. Bp., 1957. 130).

Az idézett szitkozódó mondatok tagolatlan felkiáltó mondatok. Az érzelmi hangsúly hatására a szitokszó (*fene*) összetapadt határozott névelőjével (11.), illetve bevezető indulatszójával (12.).

2.5. Igen gyakran előfordul, hogy az összetett mondatok főmondata indulatos beszédhelyzetben elmarad; ekkor a *hogy* kötőszós mondat egység lesz mondat egésszé.

(13) „Aj, ki ere-ara — mongya a csizmadia — elmenny annét, ki vagy? Henem e, csak bámul ríjá, mind Makszi a hódra. — *Hagy a fene ett vóna meg, hagy egyen meg* — ékezdí a csizmadia — avval veszi a kaptafát, elki az ablakhaz, s ugy csapja fülteoven, hogy a barát csak lefardul annét.” (Nyr. 33: 300).

(14) „... a kutya is előkerül a szín alól. A fogát vicserítja a tyúkokra, és elzavarja őket. Mire Erzsí néni visszatér ki van nyalva a vályú.

— *Hogy a nyavalya törjön ki!* — támad a kutyára, és hozzávágja a seprűnyelet” (Veres P.: Szombat. Gyepsor. Bp., é.n. 42).

Már Verseghy (MGramm. 479, § 254.) is megjegyzi, hogy „A fölkiáltások előtt az első mondás elhallgattatik, mint . . . *Hogy a tatár vigyen el!* azaz *kívánom, hogy elvigyen*”. Simonyi (Mkötsz. 2: 154) szerint indulatos szidás, átkozódás alkalmával marad el a főmondat. Klemm (TörtM. 10) megállapítja, hogy a „... *ha*-val, *hogy*-gyal bevezetett óhajító mondatok a főmondat elhallgatásából keletkeztek, mely ilyenkor érzelem alakjában él a beszélő lelkében”. Az ilyen típusú felkiáltó-óhajító mondatok mondat egységből léptek elő mondat egésszé. A főmondat hiányát a szituáció pótolja.

3. A mondat egységként álló szitkozódó mondat egységek vizsgálatából levont tanulságokat így összegezhethetjük: Ezek a mondatok kommunikációs fajtájukat tekintve felkiáltások (felkiáltó mondatok). Az A\Á/T és/vagy H szerkezetű nyelvi teljes, valamint az A\Á szerkezetű hiányos mondatok célja nem a tette ösztönzés, hanem a beszélő érzelmi állapotáról való tudósítás. A fő mondatfunkciós rész elmaradásával létrejött A—T vagy A szerkezetű felkiáltó mondatok bár kiegészíthetők, de ez a hallgató — ha van egyáltalán hallgató — számára már nem fontos. Így az ilyen típusú mondatok a tagolatlaná válás útjára léptek. Ha a szitkozódó mondatból az állítmány és az alany is elmarad, akkor egyetlen tárgyi glosszémából (ennek természetesen lehetnek nem mondatfunkciós alárendeltjei) álló tagolatlan felkiáltó mondat van dolgunk, s ez a beszédfunkciók mindhármát magán hordja.

A szitkozódó mondatok belső glosszematikus felépítése is állandó, meghatározott; mondatrészi szerepének megfelelő szófajú és meghatározott relativummal álló glosszéma tölthet be mondatrészi szerepet. Lényeges az állítmány alakja: ez feltételes vagy felszólító módú, jelen vagy múlt idejű, egyes (ritkán többes) számú, harmadik személyű ige.

Az így és ilyen meghatározott tulajdonságú szitkozódó mondatainkat nyelvtanaink az állandó(sult) szókapcsolatok között tartják számon.

4.1. A továbbiakban az összetett mondatban álló szitkozódó nyelvi eszközöket vizsgálom. Előljáróban meg lehet állapítani, hogy a mondategésként álló szitkozódó mondategységekre jellemző sajátosságok — szerkesztettség, kommunikációs fajta, felépítettség — továbbra is megmaradnak a mondategységben.

4.2. (1) „Az hiszed, egy prolinak van ideje azon gondolkodni, hogy jól vagy rosszul aludt-e az éjjel? *A nyavalya essen az ilyen ideges emberekbe, egy értelmes feleletet nem lehet tőlük kapni!*” (Déry: A befejezetlen mondat. 5. kiad., 2: 365). $F \rightarrow F$.

(2) „Mondom, ötezer-kétszáz . . . izé . . . ötezer-ötszázhuszon . . . *No, hogy a nyavalya üssön bele, mán egészen belezavarodok ebbe a dinárba!*” (Cziráky: Fékva drák főd. Föld és mag., 291). $F \rightarrow F$.

(3) „*Volt olyan bátor asszony is, aki egyenesen az osztályba rontott be, és szemébe kiabálta a tanító úrnak, hogy a fene a hús körmit egye le, nem arra neveltem én a gyereket, hogy maga agyonverje!*” (Veres: Szolgaság. Három nemzedék. Bp., é.n. 151). $F/h_1 + h_1/t_2 \rightarrow t_2/h_3$.

A példákban szereplő szitkozódó mondategységek abszolút, illetve relatív főmondatok, s azonos szinten mellérendelő viszonyban vannak mellékmondatokkal. A két azonos szinten álló mondategység viszonya grammatikalizálódott logikai viszony: okadó magyarázó mellérendelés.

4.3. (4) „*A frász törje ki ezt a Schmidtnét is, hogy eljog a dógomból!*” (Veres: Szombat. Gyepsor. Bp., é.n. 43). F/h_1 .

(5) „*Hogy a fene egye is meg ezt a büdös Lóhere Gépgyárat, hogy nem tud várni a parasztokra!*” (Szabó: Bogarász Nagy Jóska igazsága. Kánikula. Bp., 1970. 14). F/h_1 .

(6) „— Jól van Péter, jól van — szólt vállát veregetve az orvos —, no ugye, rendben van minden?

— *Hát ami igaz, az igaz, hogy hálá a jó Istennek, a térgyem mán nem hasogati, de a nyavalya üssön bele mégis, mer az új báránybőr ducim vargát rántott, meg a sípkám is elhagyíthatom mán!*” (Cziráky: Az orvosi rendelet. Föld és mag. Novi Sad, é.n. 260).

□

$$a_1 \setminus F / a_1 \neq F/h_1 + h_1.$$

(□) = a „. . . hogy hálá a jó Istennek” beékelődő mondategység. A továbbiakban a □ a beékelődés jele).

A szitkozódó mondategység és a neki alárendelt, mondegység(ek) viszonya okhatározói alárendelés.

4.4. Az eddigiekből láthattuk, hogy a szitkozódó mondategységek és az őket követő, velük kapcsolatban álló mondategységek viszonya kétféle lehet: vagy mellérendelő, és ekkor viszonyuk okadó magyarázó, vagy alárendelő a kapcsolat, mégpedig okhatározói. E tulajdonságuk miatt hasonlítanak a mondategységként álló indulatszókhoz, hisz a velük logikai, illetve grammatikai viszonyban álló mondategységekben a szitkozódó mondatban kifejezett érzelem tárgyi alapja, okozója van elmondva (vö. MMNyR. 2: 62).

S még egy dologra felfigyelhetünk: a 6. példa jól mutatja, hogy bár a szitkozódó mondat kapcsolata szorosabb az öt követő mondategységgel, tulajdonképp csak érzelmi színezésre szolgál. Elhagyásával a mondat a mondat szerkezete csak annyiban változik, hogy az egymással kapcsolatos viszonyban álló h_1 tagmondatok főmondati szintre kerülnek. Így (és elhagyva a beékelődő mondatot is, mert az is csak érzelmet jelöl) ezt kapjuk:

Hát umi igaz, az igaz, . . . , a térgyem mán nem hasogati, de . . . az új bárnnybőr ducim vargát rántott, meg a sipkám is elhagyíthatom mán.

$$a_1 \setminus F/a_1 \neq F + F$$

A szitkozódó mondat elhagyásával a mondat érzelmi töltése szűnt meg, tehát szitkozódó mondatunk a közbevetett szerkezetekre jellemző helyzetben van. E tulajdonsága is rokonítja az indulatszókkal (vö. Kelemen József: Mszók. 114).

S még valami: így a jellemzett szitkozódó mondat egység és az összetett mondat egység viszonya hasonló, mint a szövegben felelőszóként álló szitkozódó mondat és a szöveg viszonya (de erről később részletesebben szövegek).

4.5. (7) „— Ez felségsértés, érti? — *Igenis értem, akarom mondani, hogy nem értem* — tört fel a szó az öregből —, *mert én nem őfelségét emlegettem a nótában, hanem magamat, hogy a nyovola csapott vóna belém is, amikor betettem a lábamat (a kocsmába)!* (Cziráky: Haragszik a király. Föld és mag. 365)

$$F \vdash F/t_1/h_2 \neq h_2 + F/h_1$$

(8) „*Hogy a fekete fene egye le a csontodat, hogy zeregjen!*” (Nyr. 27: 477) F/h_1 . A példákban látott alárendelő viszonyok a szitkozódó állandósult szókapcsolat mondat-természetéből következnek: az alárendelt mondatok a főmondat valamelyik mondatrészét fejtik ki. Példáinkban a viszonyuk időhatározói, illetve következményes jelentésárnyalatú módhatározói alárendelés.

A szitkozódó mondat egység és a vele kapcsolatban álló mondat egység(ek) magyarázó mellérendelő, illetve okhatározói alárendelő viszonya, valamint grammatikai kapcsolataik esetleg következményes jelentésárnyalata a szitkozódó mondat egység indulatkifejező tulajdonságának következménye. Az előbb említett sajátosága viszont abból ered, hogy ezt az indulatot tagolt, szerkesztett mondatként fejezi ki.

4.6. (9) „*Akkurát én is úgy vótam a menyemmel mint Örszi. De nem kellett se orvos, se kórház, se operáció, üsse meg a kórság!* Füstí Juli füvet rakott rá, útifüvet zacskóba” (Kiss: Szegény emberek élete. Bp., 1955. 477). $F \sim F$.

(10) „*A mosóház ajtajába kiállt Örzse néni, onnét hallgatja a haszontalan szószátyárkodást. Csak hallgatja, és rázza a fejét. Végre megharagszik:*

— *Gyuri, mán megen a szádat tátod ott a kútnál, nehésség gyűjjön rád!*” (Kodolányi: József, az ács. Pünkösdi dáridó. Bp., 1973. 115). $F \leftarrow F$.

(11) „*Parancsolj még szivart az útra, ha ízlik ez a vacak. Sajnálom, hogy most nem tudok jobbal szolgálni, de az este elszívták a vendégeim a havannáimat, fene beléjük!*” (Móra: Hannibál feltámadása. Bp., é.n. 61). $F/t_1 \neq F \leftarrow F$.

(12) „*Hiába írta ki szembeötölő vastag betűkkel, hogy vasárnap nincs hivatal, rá se néz, csak benyit, a nyavalya törje ki!*” (Szabó: Békalencse. Emberek. Bp., 1962. 258). $F/t_1 \neq (F \neq F) \leftarrow F$.

A 10–12. példákban grammatikalizálódott logikai viszonyt fedezhetünk fel: a záró helyzetű szitkozódó mondat egység következtető mellérendelő viszonyban van megelőző mondat egységgel(i)vel, ez pedig érzelmkifejező szerepével van összefüggésben: a megelőző mondat egységek az ábrázolt érzelem okáról tudósítanak. Így a szitkozódó mondat egység nem az ábrázolt valóságot bővíti, hanem a beszélő viszonyát jelzi a mondatba foglalt valósághoz.

A 9. példában szereplő szitkozódó mondat egység esetében már ezt is nehéz felfedezni, szerepe inkább módosító értékű: érzelmi állásfoglalás. Szerepe tehát hasonló a csak tárgyi glosszémából álló szitkozódó mondatéhoz:

„Csak az S betűre kell nagyon vigyázni. Meg a T-re. Mert erre jönnek rá leg hamarabb az írásszakértők. *De hiszen értenek is azok hozzá, a nyavalyát!* (Szabó: Talpalatnyi föld. Bp., 1957. 2: 214).

4.7. (13) „Mikor levette a hámat az egyik lóról, hát az kidúlt. Megdöglött.

— Megdöglött ez még Újhelyben. Mit gondol maga, azért igyekeztem én olyan nagyon hazafelé. *Gondoltam, hogy a fene egye meg, csak eljövünk valahogy vele*” (Balassa: Lápok, falvak, emberek. Bp., 1975. 94). $F/\boxed{m_1} \sim m_1$.

(14) „A legjobban haragszik azonban az ezerédesre, amit cukor helyett használnak. Azt mondja, fáj tőle a gyomra. *Azon erősködik, hogy amit én mondok az csak olyan beszéd, macskázás, ő inkább hisz az uraknak, egye meg a fene, azok tudják, mi a jó, meg mi az ártalmas*” (Veres: Hazajött a húgom. Gyepsor. 7).

$$F/m_1/m_2 + m_1/\boxed{m_2} \sim m_2/m_3 + m_3$$

(15) „Balogh János zord és keseredett szívű. A feleségére veszekszik. . . *Ígéri nekik többet, a fene egye meg, hisz úgyis az a bajuk*” (Veres: Szolgaság. 25).

$\boxed{F}$

$F \leftarrow F$

A szitkozódó mondategység beékelődött az összetett mondategészbbe — ezt mutatják példáink. Ebben a szerepében a mondatban lévő módosító szókra, illetve indulatszókra hasonlít, értelmét nem az őt magában foglaló mondategész valamelyik mondategysége magyarázza belülről, hanem a szövegtörvényzet kívülről. Kifelé mutat a mondategészből: a beszélőnek a valósággal szemben elfoglalt érzelmi állásfoglalását fejezi ki. Jól szemlélteti ezt a tényt a következő példa:

„— Sanyi, add ide az ostort, hadd csergessek — támad neki egy hét éves fiúcska, és addig nyafog, amíg oda nem adja. Mert ha nem adja, megyen az anyjához: — Anyám, Sanyi nem aggya ide az ostort — és addig nyüglődik, amíg azt nem mondja: — *Add mán oda neki, a fene egye meg azt az ostort, hisz nem eszi tán meg . . .*” (Veres: A kis kondás. Gyepsor. 55).

4.8. (16) „Vince hallotta a veszekedést, de nem törődött vele. A felvonó előtt megállt, eldobta, eltaposta a cigarettáját. Szemügyre vette a fiút, aki nem tudta, hogy mit csináljon a kezével. Hol zsebre dugta, hol hátra tette, s az egyik lábáról a másikra nehezedett. *A fene egye meg, szólni kellene valamit, gondolta*” (Bába: Lebegő háztető. Népszab. 1981. febr. 14. 7). $m_1 \sim \boxed{m_1} \setminus F$

A bevezető mondatként álló szitkozódó mondategység szintén szerzetlen elemként áll mondategészbbe, kifelé mutat, az előzmények felé, s a beszélő érzelmi állapotáról tudósít.

5. A mondategészbbe álló mondategységnyi szitkozódó kifejeések legfontosabb nyelvi sajátosságait áttekintettük. Az összetett mondategész mondategységeként álló szitkozódó mondat a mondategységként álló módosító szókkal, illetve indulatszókkal mutat hasonlóságot. Egy másik mondategységgel vagy okadó magyarázó vagy következtető mellérendelő viszonyban állhat; szerepelhet relatív vagy abszolút főmondatként, s legtöbbször okhatározói viszonyban van vele a neki alárendelt mondat. E tulajdonsága érzelmkifejező mivoltának következménye.

Az összetett mondategészbbe szereplő tagolatlan mondatzókkal szemben épp tagolt és szerkesztett jellege miatt a szitkozódó mondategységnek lehet más alárendeltje is: tárgyi vagy határozói.

Környezetével való viszonya is hasonlít a mondatzókéhez, tulajdonképpen nem válik szerves részévé az őt magában foglaló mondategésznek — bár egyik-másik tagmondatdal a kapcsolata szorosabb lehet —: kifelé mutat belőle, a beszélőnek a valósággal kapcsolatos érzelmi viszonyára utal; így nem az ábrázolás síkján áll. Ezért szitkozódó mondataink a beékelődő természetű, szupraszegmentális mondatféleségek közé sorolhatók be (l. Deme: MszerkSaj. 387).

6. A mondat a beszédfolyamatba ágyazódva jelenik meg, a szituáció és az előzmények függvényében. A mondatok a beszédben egymáshoz kapcsolódnak; a szövegben a szomszédos mondategészek általában mellérendelő logikai viszonyban vannak egymással, de nem ritka a burkolt alá-fölé rendeltség sem (l. Deme: Nyr. 89: 292—302, MszerkSaj. 382—3).

A következőkben a szitkozódást kifejező mondategészek és a szöveggörnyezet (beszédmű) viszonyára tekintek ki.

(17) „*Segíteni szívesen segíték, de cselédnek állni? Kutyájának lenni? Egy frászt! Elég, ha az édesapjuk eladta magát!*” (Szabó: Talpalatnyi föld. 2: 239). Ha a kapcsolásra utaló kötőszókat kiteszük, így alakul a szöveg: *Segíteni szívesen segíték, de cselédnek állni? (Vagyis) Kutyájának lenni? (—) Egy frászt! (Hisz) Elég, ha az édesapjuk eladta magát.*

Az idézett példa első és második mondategésze között helyreigazító magyarázó viszony van, s magyarázó — okadó magyarázó — viszonyt találunk a harmadik és a negyedik mondat között. A második és a harmadik mondat között nem találunk kapcsoló elemet. Ennek hiánya két, egymástól független tömbre osztja a bekezdést. Összetartozásukat a szituáció biztosítja.

Ábrázolva:

$$\{(1 \vdash 2) (3 \rightarrow 4)\}$$

(18) „*Mit használt, hogy odavótál nyóc esztendeig? Mit használt a forradalom? Mit használt, hogy vereskatona voltál? Több kenyér van? Nagyobb a napszám? Rossznyavalyát! Még rosszabb, mint azelőtt volt. Se főd, se házhely, semmi . . .*” (Veres: A Balogh család története⁶ Bp., é.n. 2: 166—7). Kiegészítve: *Mit használt, hogy odavótál nyóc esztendeig? (Sőt) Mit használt a forradalom? (Sőt) Mit használt, hogy vereskatona voltál? (Ezért; Tehát) Több kenyér van? (És) Nagyobb a napszám? (—) Rossznyavalyát! (Hisz) Még rosszabb, mint azelőtt volt. (Mert) Se főd, se házhely, semmi . . .*

$$\{[(1 + 2 + 3) \leftarrow (4 + 5)] [6 \rightarrow 7/8]\}$$

A jelenség hasonló az előzőhöz: a felelőszóként álló tagolatlan szitkozódó mondategész nem kapcsolódik szorosan az előző mondatokhoz, mert felkiáltás, s így módosító elem értékű: a beszélő beleszólása az ábrázolt valósággrészletbe. A mögötte álló mondategész viszont kapcsolódik hozzá, mert benne a szitkozódó mondatban megnyilatkozott érzelem oka rejlik.

(19) „*Majd gyűlés után csinálunk még egy pártit. Most ideges vagyok. Képtelen vagyok gondolkodni. A fene enné meg! Csak lennénk már túl ezen a gyűlésen! Nem tudom felfogni, mi a nyavalyáért engedélyezték ezt a gyűlést!*” (Nagy: Nincs megállás. Bp., é.n. 144). Kiegészítve: *Majd gyűlés után csinálunk még egy pártit. (Ugyanis) Most ideges vagyok. (Ennélfogva) Képtelen vagyok gondolkodni. (—) A fene enné meg! (—) Csak lennénk már túl ezen a gyűlésen! (—) (És) Nem tudom felfogni, mi a nyavalyáért engedélyezték ezt a gyűlést.*

$$\left\{ \begin{array}{cc} \boxed{4} & \boxed{5} \\ 1 + 2 + 3 & + 6 \end{array} \right\}$$

A negyedik és az ötödik mondategészünk nem szerves része a szövegnek, a közlést nem előre viszik, hanem megszakítják: a beszélőnek az ábrázolt valósághoz való érzelmi viszonyát fejezik ki. A negyedik mondategészünk felkiáltás, az ötödik óhaj — ezért nem válnak ezek a beszédmű előre vivő részeivé, tehát szupraszegmentális mondatfeleségek.

7. A szitkozódó mondatok vizsgálatának eredményeit így összegezhethetjük:

A szitkozódó mondatok — eredetük következtében is — zárt szerkezetet mutatnak; grammatikai felépítettségük szigorúan meghatározott. Ebből következően az állandósult szókapcsolatok egyik csoportjaként, állandó nyelvi eszközként vesznek részt a beszédben. Mint állandósult szókapcsolatok vagy tagolt, funkcionálisan szerkesztett mondatok, vagy tagolatlan mondatok; kommunikatív értéküket tekintve felkiáltások.

A szitkozódó mondat mondategésként állva nem válik szerves részévé a bekezdésnek. Bár a környező mondatok közül egyik-másikkal szorosabb lehet a kapcsolata — közöttük főleg grammatikalizálódott logikai viszonyt, többnyire okadó magyarázó vagy következtető mellérendelést találunk —, értelmét kívülről kapja: tulajdonképpen beszédmű a beszédművön belül. A beszélő és az ábrázolt valóság közötti érzelmi viszonyt jelzi, a beszélő szubjektív belenyilatkozása a szövegbe: felkiáltás. Így a szitkozódó mondatokat, mondategéseket — legyenek bár tagolt szerkesztett vagy éppen tagolatlanok — Deme László szavaival élve szupraszegmentális beszédműfélének tarthatjuk.

Az összetett mondategészben állva ugyanezek a tulajdonságok jellemzik: beékelődik mondategészébe, de nem válik annak szerves részévé. „Szélső helyzetű” tagmondatként viselkedik, mint a mondatok és a szeretlen beszédelemek: az indulatszók és a módosító szók; kifelé mutat mondategészéből. Az indulatszóval való rokonságára mutat az is, hogy szorosabb kapcsolatba léphet az összetett mondategész valamelyik mondategységével, ekkor a szitkozódásban kifejtett érzelm tárgy aliját, okát kapjuk: okadó magyarázó, vagy következtető mellérendelt viszonyban vannak. E tényt a szitkozódó mondat érzelmkifejező mivolta magyarázza.

A tagolt szerkesztett szitkozódó mondategység abszolút vagy relatív főmondatként is állhat, s érzelmkifejező jellege miatt alárendelt mondata okhatározói viszonyban van vele. Mint tagolt szerkesztett mondatnak kifejezheti valamelyik mondatrészét is tagmondat, de ez mondat mivoltából, s nem érzelmkifejező szerepéből következik. Alárendelt mondatával egy tömböt alkotva ékelődik be a szitkozódó mondat az összetett mondategészbe.

Ha viszont a szitkozódó mondat az összetett mondat egyik mondategységével sem kerül szorosabb kapcsolatba — hasonlóan a bekezdésben is — akkor szerepe módosító értékű, a beszélő szubjektív viszonyát jelzi a mondatba foglalt valósághoz. (Az indulatszók és a módosító szók ilyen kapcsolatára és jellegére l. H. Molnár Ilona: MNy. 55: 357—61, 470—80; NyTudÉrt. 60. sz.)

A fentiek alapján levonhatjuk a következtetést: szitkozódó mondataink szeretlen beszédelemek a mondatban és a szövegben. Tagolatlan szitkozódó mondataink a mondatok kategóriájába sorolhatók be; a tagolt szerkesztettek pedig „indulatmondatok”, s funkciójukat, valamint grammatikai viselkedésüket tekintve nevük lehetne — a mondat-szó elnevezés mintájára — b e s z é d m ű m o n d a t.

Galgóczi László

A Saussure-filológia utóbbi negyedszázadának történetéből III.

Az „előfutárok”. Saussure és Durkheim

1. Az elmúlt negyedszázad a Saussure-filológia területén nemcsak olyan kimagasló anyagfeltáró vállalkozások kora volt, mint Godel könyve a CLG kéziratok forrásairól és Engler kritikai kiadása. Nagy fellendülést ért meg a kutatásnak az az ága is, amely Saussure elméletének előfutáraival foglalkozik. Sőt, a Saussure-i eszméknek ezen az „eredetkutatásá”-n belül ma már irányzatokat különböztethetünk meg.

Mindenekelőtt azokat kell megemlítenünk, akik Saussure gondolatainak és elképzeléseinek a forrásait a nyelvészetben belül keresik, akik tehát az olyan fontos saussure-i fogalmaknak, mint nyelv és beszéd, szinkrónia és diakrónia, szintagmatikus és asszociatív viszonyok stb. az eredetét valamely korábbi vagy kortárs nyelvész munkásságában vélik felfedezhetőnek.

Ezzel szemben sokan vannak, akik inkább a nyelvészetben kívüli források jelentőségét hangsúlyozzák, a társadalomtudományok olyan jelentős képviselőit, mint Durkheim, Tarde és Walras. S természetesen lehetséges, hogy valaki mindkét hatást (a nyelvészetben belülit és a nyelvészetben kívülit) egyaránt jelentősnek tartja, míg mások — arra való hivatkozással, hogy a XIX. és XX. század fordulóján már aligha lehetett a nyelvről olyasmit mondani, aminek ne lett volna valamiféle előzménye — a saussure-i nyelvelméletet annak minden lehetséges előfutára, előzménye, „ősformája”, „csirája” stb. ellenére lényegében eredetinek, újnak, autonómnak tekintik.

A saussure-i előzmények kutatása területén messze kimagaslík Koerner Saussure-monográfiája. A munka könyvészeti adatai ezek:

E. F. K. Koerner: Ferdinand de Saussure. Origin and Development of his Linguistic Thought in Western Studies of Language (Ferdinand de Saussure. Nyelvészeti gondolkodásának eredete és fejlődése a nyelv nyugati tanulmányaiban), Vieweg, Braunschweig, 1973. XL + 428 oldal.

E munkában Koerner részletesen megvizsgálja Saussure lehetséges előfutárait mind a nyelvészetben belül, mind a számításba jövő többi társadalomtudományban. Előre kell bocsájtanunk, hogy Koerner az említett két fő irányzat közül annak a határozott híve, amely szerint Saussure lényegében csak nyelvészetben belüli ösztönzéseket kapott. Ez a meggyőződése olyan erős, hogy — mint alább látni fogjuk — egy lényeges kérdés, a Saussure-re gyakorolt Durkheim-hatás tekintetében ítéletét messzemenően elfogulttá és tévéssé teszi. Ettől az egyetlen — bár kétségtelenül nagyon fontos — témakörtől eltekintve Koerner hatalmas anyagra támaszkodó monográfiája a Saussure-filológia egyik legkiemelkedőbb vállalkozása, amely jelentőség tekintetében nemigen marad el Godel SM-je vagy Engler kritikai kiadása mögött, noha a jellege természetesen egészen más.

Koerner munkájának bámulatosan gazdag anyagát a maga teljességében aligha ismertethetnénk, ezért kiválasztottunk három szerzőt, s röviden azt mutatjuk be, hogy Koerner szerint ezek munkássága miként viszonylik Saussure-höz. Egyébként mindhárom kiválasztott nyelvész sajátos helyet foglal el Saussure vonatkozásában. Hermann Paul úgy él a köztudatban, mint Saussure tökéletes ellentéte. Az orosz Krusevszkij esetleges hatása Saussure-re Koerner fellépése előtt messzemenően ismeretlen volt. Végül Gabelentzről többen is határozottan állították, hogy Saussure előfutárának tekinthető. Mint látni fogjuk, Paul és Gabelentz esetében Koerner a köztudattal éppen ellenkező eredményre jut, mert több tekintetben is Paul hatását tételezi fel Saussure bizonyos nézeteire, míg a leghatározottabban tagadja, hogy Gabelentz bármiféle módon befolyásolta volna a genfi mester gondolatait. De nézzük kicsit részletesebben.

2. Paul és Saussure viszonyát általában jellemezve Koerner azt mondja, hogy Paul sok mindent előre megsejtett abból, amit ma a saussure-i elmélettel kapcsolunk össze, de felismeréseit sohasem vitte olyan következetesen végig, mint Saussure.

Paul úgy él a köztudatban, mint aki a leíró nyelvészet tudományos voltát, sőt a lehetőségét is eleve tagadja. Ennek az a „hírhedt” megállapítása a forrása, amely a *Prinzipien der Sprachgeschichte* (A nyelvtörténet elvei) második, 1886-os kiadásában található (mégpedig mint reakció az 1880-as első kiadást ért kritikákra). Holott — mutat rá Koerner — Paul tökéletesen tisztában volt a szinkronikus és diakronikus módszer közötti különbséggel, amikor kijelentette, hogy a történeti nyelvtan forrása a sokkal régebb leíró nyelvtan, s hogy a történeti nyelvtan „csupán egy sor leíró nyelvtant illesztett egymás után párhuzamos formában” (*Prinzipien*, 1909. 23; németül). Paul mégis elutasítja a leíró nyelvtant, mégpedig azzal a megokolással, hogy az eredményeit nem a tényekre, hanem „csak a megfigyelt tények absztrakciójára” (uo. 24) alapítja. Még azt is elismeri, hogy egy adott nyelv ily módon leírt különböző korszakainak az összehasonlítása feltárná, hogy változások mentek végbe köztük és egy bizonyos szabályosságot is mutatna, de — állítja — nem lehetne oksági összefüggést kimutatni ezen absztrakciók és a nyelvi változás konkrét tényei között. Úgy tűnik — jegyzi meg Koerner —, hogy empirizmusa és általános adatrairányultsága megakadályozza Pault abban, hogy elszakadjon az adataitól és megfogalmazza a nyelvi változás általános szabályait.

Ismerte Paul a nyelvállapot fogalmát is. Koerner rámutat, hogy a *Prinzipien* előszavában (1909: vi) szerepel a „Betrachtung von Sprachzuständen” („a nyelvállapotok szemlélete”) kifejezés. S Paul azt is elismerte, hogy a nyelvtörténetész feladata az egyes nyelvállapotok egymásutánjainak a megállapítása. De az empirikus megközelítés (amelynek tárgya csak az egyéni beszélő lehet) túlzott hangoztatása egy nyelvállapot leírását Paul számára egészen elérhetetlenné teszi, és a kutatót arra kényszeríti, hogy egy tökéletlen képpel elégedjen meg. Paul remélta, hogy egy adott kor sok egyéni beszélőjének a tanulmányozásából le lehet vonni egy bizonyos átlagot, s itt Koerner lát némi — tegyük hozzá, elég homályos — hasonlóságot Paul és Saussure felfogása között, mivel Saussure így nyilatkozott: „... a nyelvhasználat számára normákat adni csak úgy lehet, hogy egy bizonyos állapoton belül helyezkedünk el” (Bevezetés, 108).

Paul Saussure-re gyakorolt hatását, illetve egy ilyen hatás forrását véli felfedezni Koerner abban a megkülönböztetésben, amelyet Paul „nyelvi úzus” és „egyéni beszédtevékenység” között tett. Nevezetesen nyelv (*langue*) és beszéd (*parole*) saussure-i dichotómiájának az alapját szeretné itt megtalálni. Persze a nehézségeket Koerner is látja. Hisz Paul, aki csak az egyéni nyelvek létét ismerte el, mégpedig annyi nyelvet, ahány beszélő van, nem tulajdonított valóságos létet a „nyelvi úzus”-nak, azt csak absztrakciónak tekintette. Ezzel szemben a nyelv, a *langue*, Saussure-nél egyénen kívüli, egyénen feletti jelenség, amely nem létezik teljesen egyetlen egyénben sem, csak azok összességében. Ezért Koerner fordít egyet a dolgon. Lehetségesnek mondja, hogy Paul túlzott individualizmusa mint elrettentő példa hatott Saussure-re, s éppen ezért próbálta meg a *langue*-ot mindentől megtisztítani, ami egyéni.

Végül Paul esetleges hatását tartja elképzelhetőnek Koerner a szavak közti asszociatív viszonyokról vallott saussure-i nézetek vonatkozásában. Paul valóban ír a szavak közti formai és anyagi kapcsolatokról, és e kapcsolatok többféle típusát (formai, anyagi, formai-anyagi) különbözteti meg. De azt már Koerner is kénytelen elismerni, hogy a Saussure által hangsúlyozott másik összefüggéstípus — a szintagmatikus — aligha eredhet Paultól. Ezért Koerner tovább megy az elődkutatásban, s eljut az orosz Krusev-szkijhez.

3. Mikolaj Krusevskij Baudouin de Courtenay tanítványa volt, s nyugaton a legutóbbi időkgig szinte ismeretlen maradt. Pedig a múlt században több munkája is megjelent németül. Főműve, a Prinzipien der Sprachentwicklung („A nyelvi fejlődés elvei”) Techmer nagyhírű általános nyelvészeti folyóiratában jelent meg, mégpedig magának Techmernek a fordításában.

Krusevskij a múlt században ritka elméleti igényvel közeledett a nyelvészet kérdéseihez. Erről, valamint az uralkodó — újgrammatikus — irányzatról vallott felfogásáról sokat árul el egy Baudouin de Courtenay-hez írott levele, amely 1882. május 3.-áról van keltezte:

„Valami hasonló lesz a munkám témája. Az általános érvelés így halad: 1. A ténylegesen létező, azaz történeti-összehasonlító nyelvtudomány mellett szükséges egy sokkal általánosabb tudomány, valami, ami a nyelv fenomenológiájához hasonló. 2. Egy ilyen tudomány bizonyos (nem tudatos) megsejtései állapíthatók meg részlegesen az újgrammatikusok néhány írásában. Elveik azonban vagy alkalmatlanok egy ilyen tudomány felépítésére, vagy nem kielégítőek. 3. Egy ilyen tudomány megbízható elemeit meglehet találni magában a nyelvben.”

Krusevskijről egyébként tudnunk kell, hogy a varsói egyetemen logikát és pszichológiát tanult, s itt M. M. Troickij volt a tanára. Troickij pedig — mint arra Jakobson hívta fel a figyelmet — fanatikus híve volt az angol filozófiának. Mindez azért nem mellékes, mert mestere hatására Krusevskij művei tele vannak hivatkozásokkal olyan angol filozófusokra, akik Locke és Hume empirikus hagyományát folytatják. S a Techmer által szerkesztett folyóiratban közzétett fő műve első részében J. St. Millre hivatkozva a következő megállapítást teszi:

„Meg vagyunk győződve róla, hogy a nyelv elsajátítása és használata lehetetlen lenne, ha az elszigetelt szavak tömegét képeznék. A szavak összekapcsolódnak egymással 1. hasonlósági asszociációk által, és 2. érintkezési asszociációk által. Ennek következtében a szavak családjai vagy rendszerei és sorai jönnek létre.” (IZAS, 1884. 304; németül).

Mármost Koerner nagyon valószínűnek tartja, hogy a saussure-i szintagmatikus viszonyok alapja a Krusevskijnél található érintkezési asszociáció, az a viszony tehát, amely a mondatban egymás mellé kerülő szavak között jön létre.

Azt láttuk korábban (N 21), hogy Saussure ismerte Krusevskijt, és sokkal többre tartotta, mint az általános nyelvészet nyugati képviselőit Humboldtól Paulig és Wundtig. Nem tarthatjuk tehát kizártnak, hogy kapott ösztönzést Krusevskijtól.

4. Egész sor nyelvész — Reichling, Michels, Coseriu, Zwirner, Rensch — juttatta kifejezésre azt a meggyőződését, hogy Georg von der Gabelentz Die Sprachwissenschaft: Ihre Aufgaben, Methoden und bisherigen Ergebnisse („A nyelvtudomány: feladatai, módszerei és eddigi eredményei”) című munkája (1. kiadás: 1891; 2. kiadás: 1901) tekinthető a legfontosabb saussure-i fogalmak forrásának. Konkrétan a következő állítások hangzottak el: 1. a nyelv (langue) és a beszéd (parole), valamint a beszélőképesség (faculté du langage) megkülönböztetése megtalálható Gabelentz-nél „Einzelsprache” (egyes nyelv), „Rede” (beszéd) és „Sprachvermögen” (beszélőképesség) hármasságában, amely egyúttal teszi ki a „Sprache” (nyelv) jelenségét. 2. Gabelentz különbséget tesz „történeti-genealógiai nyelvi kutatás” és „egyes nyelvi kutatás” között, s ez meglepően hasonlít diakrónia és szinkrónia saussure-i megkülönböztetésére. 3. A „rendszer” gabelentz-i fogalma szintén előzménynek tűnik a nyelvi rendszer saussure-i felfogása tekintetében.

Nézzük az első állítást. Kétségtelen, hogy első pillantásra meglepő hasonlóság mutatkozik a saussure-i kifejezések és a gabelentzi kifejezések között. Nézzük csak:

SAUSSURE	GABELENTZ
<i>langage</i>	<i>Sprache</i>
{	{
<i>parole</i> <i>langue</i> <i>faculté du langage</i>	<i>Rede</i> <i>Einzelnsprache</i> <i>Sprachvermögen</i>

De amint túlléptünk a pusztán nyelvi-lexikai egyezésen, olyan alapvető tartalmi különbségekre bukkanunk, amelyek minden összevetést lehetetlenné tesznek Saussure és Gabelentz között. Gabelentznél a beszéd, az egyes nyelv és a beszélőképesség mint három egyenrangú összetevő képezi az emberi nyelvet. Saussure-nél ilyen hármasság nincsen, a nyelvezet nála csak a nyelvet és a beszédet fogja át, a beszédképesség elméleti státussal soha nem bír. Még nagyobb különbségek tárnak fel, ha azt vizsgáljuk, hogy milyen tartalmi definíciót kaptak ezek a szótári értelemben azonos kifejezések az egyik tudósnál, és milyet a másiknál. Saussure-nél nyelv és beszéd meghatározása esetében hiányzik minden hivatkozás a gondolkodásra vagy a gondolatra. Ezzel szemben Gabelentz a régi humboldti nótát fújja: „A nyelv célja a gondolat kifejezése. A gondolatnak és részeinek elégséges fokú energiával kell a tudatba lépniök, hogy nyelvi kifejezésre törjenek” (i.m. 1901. 6). Aki így ír, az mérhetetlen messzességben van Saussure-től. Azonban van valami, ami ennél is fontosabb. Nyelv és beszéd különbsége Saussure-nél alapvetően és elsődlegesen egyéni és társadalmi különbsége.

Kitűnő munkájában, amelyről alább majd részletesen szólnunk, Christine Bierbach egy kis táblázatot állított össze a nyelv gabelentzi koncepciójának tagolódásáról, amelyet itt kissé leegyszerűsítve megismételünk:

Tudományág	Tárgy	Módszer	Cél
(1) Egyes nyelvi kutatás	BESZÉD	leíró szinkronikus	a beszéd magyarázata az egyes nyelvből
(2) Genealógiai-történeti kutatás	EGYES NYELV	történeti-összehasonlító	miért és hogyan lett a beszédképesség és a nyelv érzék olyan, amilyen
(3) általános nyelvtudomány	BESZÉLŐ-KÉPESSÉG	a kérdésfeltevéstől től függően	a beszédképesség „eredetének” magyarázata

Ha ezt a táblázatot összehasonlítjuk a saussure-i koncepcióval, akkor nyilvánvalóvá lesz, hogy nyelv és beszéd saussure-i ellentétének Gabelentz elképzeléseihez vajmi kevés köze van.

És mit mondhatunk a rendszer gabelentzi fogalmáról? Nos, azt is világok választják el a rendszer saussure-i koncepciójától. Gabelentz számára a rendszer teljes egészében az *organikus* hagyományos XIX. századi fogalmával azonos, ami kiténik ebből a megállapításból: „Mísem hasonlít jobban egy organizmushoz, mint az emberi nyelv. A nyelv megbetegszik, előregszik, sőt meg is hal; ezért beszélhetünk a nyelv fiziológiájáról, biológiájáról, patológiájáról . . . és ki tudja, hogy nem tulajdoníthatunk-e még neki természetes kiválasztást, mimikrit és más hasonlókat?” (1901. 17). Saussure már első, 1891-es genfi előadásában szembefordult ezzel (vö. CLG₁E). IV. 3–8), és még azellen is tiltakozott, hogy természettudományos kifejezéseket akárcsak metaforák gyanát is alkalmazzanak a nyelvre. De menjünk tovább. Ha a fentebbiekhez még hozzátesszük, hogy Gabelentz szerint egy nyelv organikus összefüggése a nyelv szellemében (*Sprachgeist*) összegződik, amely a maga részéről a nép szellemének (*Volksggeist*) a megnyilvánulása, továbbá, hogy a nyelv közvetlen kifejezése egy nemzet „világlátásának” (uo., 76), nos akkor egészen nyilvánvaló, hogy Gabelentz egész gondolatvilága az idealista—humboldti hagyomány szellemében fogant, amelyről Saussure-nek olyan lesújtó véleménye volt.

5. S ezzel ejutottunk sorozatunk eme utolsó részének fő témájához, Saussure és Durkheim viszonyához.

Minden jel szerint Witold Doroszewski vetette fel először azt a gondolatot, hogy a saussure-i nyelvelmélet a szociológus E. Durkheim nagyon erős hatását mutatja. Ez az elképzelés először Genfben kapott nyilvánosságot, 1931-ben, a második nemzetközi nyelvészkongresszuson. Azóta többé-kevésbé általánosan elfogadott lett, belekerült számos kézikönyvbe stb. Koerner, a saussure-i előzmények bizonyára legszorgalmasabb kutatója, nagy monográfiájában meglepő módon szembehelyezkedett ezzel a felfogással. Véleménye így összegezhető: Igaz ugyan, hogy Saussure-nél számos durkheimi kifejezés található, azonban ezek (pl. a „fait social” társadalmi tény) Koerner szerint nem szak-kifejezések, hanem mint köznyelvi kifejezések, sőt közhelyek [sic!] fordulnak elő Saussure-nél. Koerner természetesen minden adatot megpróbál felhasználni, ami szokatlan feltevését támogatni látszik. Nevezetesen az alábbi mozzanatokat hangsúlyozza:

1. Közvetlenül azután, hogy 1931-ben Doroszewski előterjesztette elképzelését Durkheim és Saussure viszonyáról, illetve Durkheim állítólag nagyon erős befolyásáról, felszólalt a jelenlevő A. Meillet, aki korábban Saussure tanítványa és egy időben Durkheim munkatársa volt, s Doroszewski feltevését visszautasította.

2. Ha Durkheim valóban ennyire hatott volna Saussure-re, akkor az utóbbi, közismert alaposságának és lelkiismeretességének megfelelően ezt feltétlenül megemlítené volna. De sem a hátramaradt kéziratokban, sem az előadások lejegyzett szövegében Durkheim neve seholsem fordul elő.

3. Saussure nem lehetett Durkheim követője, mert a saussure-i elmélet nem szociológiai, hanem pszichológiai jellegű.

Durkheim helyett Koerner részint az amerikai Whitney-ben, részint pedig Meilletben látja azoknak a saussure-i megállapításoknak a forrását, amelyek társadalmi és egyéni ellentétével meg a nyelv társadalmi jellegével kapcsolatosak. Whitney könyveiben valóban igen erős hangsúlyt kap két olyan mozzanat, amelyet Saussure is erőteljesen kiemel: részint az, hogy a nyelv társadalmi intézmény, részint pedig az, hogy ez a társadalmi intézmény konvencionális jelekből áll. Meillet-vel kapcsolatban Koerner voltaképp Meillet egyetlen cikkére hivatkozik, az utóbbinak egy 1906-os székfoglalójára. Még szembe is állítja a Meillet-cikk bizonyos megállapításait a Bevezetés hasonló kitételeivel:

Meillet, 1906.

Saussure, Bevezetés

„a nyelv eminens módon társadalmi tény”

„... a nyelvezet társadalmi tény” (23; a magyar fordító az eredetiben szereplő *fait social*-t mint „társadalmi jelenség”-et adja vissza).

„... egy nyelv kifejezési eszközök komplex rendszerét képezi”

„A nyelv ... jelek rendszere” (33).

„a nyelv olyan rendszer, amelyben minden összefügg”

„... a nyelv homogén természetű ... jelek rendszere” (32)

„A nyelv olyan intézmény, amelynek autonómiája van”

„a nyelv társadalmi intézmény” (33).

Ami engem Koerner állításában — a fenti egyezések ellenére — különösen zavar, az a következő: Hogyan lehet a saussure-i nyelvszemlélet olyan döntő összetevőit, mint a nyelv társadalmi tény jellege és rendszer volta, egyetlen cikkekre visszavezetni? Még akkor is, ha e cikk szerzője Meillet volt, Saussure egykori tanítványa és utóda (Párizsban), akivel, mint a fennmaradt levelek tanúsítják, azután is fenntartotta a kapcsot

latot, hogy visszatért Genf-be. Mindenesetre: Koerner, aki először határozottan elutasítja a durkheimi hatás gondolatát, mégis csak elismeri azt közvetve, Meillet-n keresztül. Mint látni fogjuk, ez a magyarázat nem lehet kielégítő.

Hasonló erőfeszítéseket tesz Koerner Tarde esetében is. Mivel alapfeltevését — Saussure csak „belső”, nyelvészeti hatásokat mutat — mindenáron fenn akarja tartani, mindent elkövet, hogy a fetűnő lexikai és tsrtalmi egyezéseket Tarde bizonyos megállapításai és a CLG egyes szakaszai között jelentékteleneknek, mellékeseknek, sőt véletleneknek tüntesse fel. Esetenként ez egészen kirívó eredményre vezet. Így idézi Tarde megállapításait a cseréről, amelyek során az utóbbi kijelenti: „Egy pénznemnek egy (hasonló értékű) másik pénznemre való elcserélése ugyanarról-ugyanarra való átmenet, mivel a két dolog azonos annyiban, hogy lényegében azonos az értékük. De egy asztalnak egy zongorára, vagy egy ökörnek egy fegyverre való elcserélése valójában egy használati tárgynak egy olyan másikkal való helyettesítése, amely tökéletesen és lényegesen különböző” (idézte Koerner alapján, 61). Majd e szövegrésszel szembeállítja a Bevezetés ismert szakaszát:

„1. valamely eltérő dolog, amely kicserélhető azzal, amelynek értékét meg kell határozni;

2. hasonló dolgok, amelyek összehasonlíthatók azzal, amelynek az értékéről szó van” (Bevezetés, 148). S ezután a következőket „állapítja meg”: „E két szöveg összehasonlítása az első pillantásra meglepő hasonlóságokat mutat, de alaposabb vizsgálat esetén egészen felületeseknek bizonyulnak. . . Röviden: a két szöveg összehasonlítása nem engedi meg, hogy tagadjuk, miszerint Saussure bizonyos kifejezéseket a politikai gazdaságtanból vett át; a két idézet közti lexikai hasonlóság akár azt is sugallhatja, hogy Saussure valóban Tarde-től vette őket, de határozottan állítjuk, hogy Saussure nyelvelmélete nem köszönhet fontosabb felismeréseket a közgazdaságtannak. Érdekes azt látni, hogy bizonyos mítoszok miként maradnak fenn a kritikátlan elfogadás következtében” (i.m. 61). Nos, hogy nem csak mítoszról van szó, azt a feltűnő szöveg-egyezések egyértelműen bizonyítják.

6. Míg Koerner a saussure-i előzmények nyomozása során messzemenően lexikológiai-terminológiai egyezésekre vadászik, és ha ilyeneket talál, akkor — mint épp az imént láttuk — azokat igencsak önkényesen kezeli, főleg akkor, ha nem egyeznek meg előzetes elképzeléseivel, addig az a munka, amelyet sorozatunk e részének második felében akarunk bemutatni, egészen más, minőségileg magasabb szinten érvel, s éppen ezért sokkal mélyebb és meggyőzőbb megállapításokhoz jut el. De nézzük a munka könyvészeti adatait:

Christine Bierbach: Sprache als »Fait social«. Die linguistische Theorie F. de Saussure's und ihr Verhältnis zu den positivistischen Sozialwissenschaften (A nyelv mint „fait social”. F. de Saussure nyelvelmélete és viszonya a pozitivista társadalomtudományokhoz), Max Niemeyer Verlag, Tübingen, 1978. 192 oldal.

Bierbach könyve, mint a címe is mutatja, alapvetően abban különbözik Koerner munkájától, hogy nem a hagyományos filológia szöveginterpretációs módszerére korlátozódik, hanem filozófiai-eszmetörténeti igényvel közeledik tárgyához. Abból indul ki, hogy Saussure elméleti rendszerében a Durkheim által bevezetett *fait social* (társadalmi tény) fogalma döntő szerepet játszik a tudomány tárgyának, a *langue*-nak az elhatárolásánál, ezen kívül szerepe van a jel természetének, azaz az érték, a jel és az önkényes fogalmának meghatározásában.

Egy társadalmi vonatkozású nyelvelmélet számára — folytatja Bierbach — nem közömbös az, hogy a „társadalmi-nak” mely meghatározása képezi az alapját. „A nyelv-elmélet — jelenti ki továbbá — kivételes terület az ideológia számára. Mert ha elfogadjuk

Saussure-rel, hogy a nyelv társadalmi tény, úgy ez azt is maga után vonja, hogy a nyelv a társadalmi ellentmondások ideológiai kifejezésében is résztvesz” (i.m. 3). Ezután szögezi le kettős kiinduló tételét:

(1) A *fait social* kategóriája döntő ismeretelméleti szerepet játszik a nyelvészet tárgyának megkonstruálásában és alapfogalmainak rendszeres kialakításában.

(2) A *langue*-nak mint *fait social*-nak a sajátos koncepciója Saussure nyelvészetét a durkheimi veretű pozitivizmussal köti össze, és annak ideológiai mozzanatait vezeti be a nyelvtudományba.

Ellenétében Koernerrel Bierbach kijelenti, hogy a *fait social* és a vele rokon kifejezések Saussure-nél mindig fontos kontextusokban jelennek meg. A Bevezetés bevezetésében (17–57), tehát abban a részben, amely a nyelvészet tárgyát határozza meg, a „társadalmi” kifejezés 15 helyen fordul elő. S a nyelv társadalmi jellege a következőkre nyer felhasználást:

1. a nyelvtudomány tárgyának a *langue*-nak a jellemzésére;
2. a nyelvészetnek a szomszéd tudományoktól való elhatárolására;
3. a szemiológia jellemzésére;
4. a nyelvészet belső differenciálására.

A második nagyobb összefüggés, amelyben a nyelv társadalmi jellege kimagasló szerepet játszik, a jellel kapcsolatos, továbbá a jel változhatatlanságával és változandóságával, a szinkroniával és az érték fogalmával. Témakörök:

- (1) A jel tulajdonságai: konvencionális, önkényes, kötelező;
- (2) Változhatatlanság, változékonyság, szinkronia;
- (3) Törvény;
- (4) Érték.

Saussure elsődleges célja Bierbach szerint nem a nyelvtudományi megismerés, hanem egy tudományos módszer. Ezért törekvése a természettudományos idealizálásra emlékeztet, a matematizálásra. Az empiria nem adhat ilyet, ezért azt meg kell tisztítani; anyagtalanná és történetietlenné kell tenni. Ebből persze összeütközés lesz a nyelv deklarált társadalmi jellegével — ez Saussure egyik ellentmondása.

Nem lehet addig a részről beszélni, amíg nem tudjuk, hogy mi az egész. Minden művelet egy sajátos nézőpont eredménye, sőt a tárgy a nézőpont szerint nem ugyanaz. „A tárgy nemcsak hogy nem jár előtte a nézőpontnak, hanem — mondhatni — a nézőpont teremti meg a tárgyat” (Bevezetés, 25). Innét a definíciók jelentősége. A tárgy nincs előzetesen adva, azt konstruálni kell. S egy létrehozandó tudomány fő feladata az összefüggő tudományos terminológia megalkotása.

Mármost kérdi Bierbach, milyen a tudomány tárgyának és a valóságnak a viszonya Saussure-nél? Úgy látja, hogy Saussure itt nem fogalmaz világosan. Vagyis nem tudni biztosan, hogy a *langue* konstruktum az empirikus valóságot képezi-e le, s így ahhoz kell tartania magát, vagy pedig ez csak egy, a matematikához hasonló gondolati modell (Denkmodell), amelynek csak a belső ellentmondásmentesség törvényeit kell kielégíteni. „Az olyan megállapítások, hogy »a langue zárt rendszer« stb. a tudomány meghatározott szempontok szerint konstruált tárgyára vonatkoznak-e, vagy egy attól függetlenül létező valóságra (amilyen más kijelentések szerint nincsen)?” (Uo. 24.) S miután sor került a tudomány tárgyának megkonstruálására, és alapvető különbség jött létre a nyelv empirikus valósága és annak tudományos rekonstrukciója között, többé nincs mód e két sík összekapcsolására vagy akárcsak a viszonyuk kérdésének a felvetésére. Ez ismét a módszertan szerepét húzza alá. Ezzel kapcsolatban Bierbach idézi az ismert gondolkodó, Habermas megállapítását: „Ténynek számít minden, ami szigorú tudomány tárgyává lehet. A pozitivizmus által egyedül megengedett síkon a tudományt csak azoknak a módszertani szabályoknak az alapján lehet definiálni, amelyek szerint eljár” (Habermas:

Erkenntnis und Interesse [„Megismerés és érdek”], 1968. 96). Pontosan ebben a szellemben nyilatkozott Saussure, amikor kijelentette: „Sohasem foglalkozott (a régi nyelvtudomány) tüzetesen azzal, hogy kutatási tárgyának természetét tisztázza. Márpedig enélkül az alapművelet nélkül egy tudomány képtelen a maga számára módszert kidolgozni” (Bevezetés, 20).

Ezután Bierbach egy nagyon jelentős problémát vet fel. Tudjuk, hogy Saussure mindig milyen fontosnak tartotta a nyelvtudomány elhatárolását más tudományoktól. Mármost a pszichológiához fűződő viszony meglehetősen problematikus. Hisz Saussure egész nyelvészeti gondolkozásán végigvonul a pszichológiai, különösen az individuálpszichológiai szempont visszautasítása, másfelől ott van a közismert állítás, hogy ti. „a nyelvben minden pszichológiai” (Bevezetés 24). Ugyancsak ellentmondás húzódik meg a mögött az állítás mögött, hogy a nyelvtudomány (a pszichológiával szemben) autonóm, másfelől viszont a szemiológiának van alárendelve, holott az utóbbi „a társaslélektan és következésképpen az általános lélektan része lenne” (Bevezetés, 33).

Ezeknek az ellentmondásoknak a magyarázatát Bierbach több irányból is megkísérli. Rendkívül figyelemreméltó és elgondolkoztató az, amit nyelv és beszéd ellentétének a tárgyalása elején mond pszichikai és társadalmi viszonyáról Saussure-nél: „Pszichikai és társadalmi kategóriájának a viszonya azért tűnik problematikusnak, mert a forrásokban fluktuáció van: mindig, amikor »pszichikai« az individuálpszichológiai síkra vonatkozik, ellentétben áll »társadalmi«-val, ha viszont a »szellemi« (mentális) síkot érti rajta (ellentétben az anyagi, az organikus síkkal), akkor »pszichikai« kiegészítő módon viszonylik »társadalmi«-hoz” (i. m. 50). Ez egyben messzemenő cáfolata Koerner azon érvének is, hogy Saussure nem állhatott Durkheim hatása alatt, mert a langue-ot pszichikainak minősítette. Mint épp most láttuk, pszichikai és társadalmi nem okvetlenül kizáró Saussure-nél, hanem kiegészítő, komplementáris, és — mint később majd rátérünk — a „társadalmi” végső fokon Durkheimnél is „pszichikai”, ami megint csak az erős durkheimi hatás mellett szól.

Egyébként közvetlenül megjegyezzük, hogy tudomásunk szerint senki olyan teljességgel nem gyűjtötte össze nyelv és beszéd Saussure-nál található ellentétes tulajdonságait, mint Bierbach. Íme a könyve 53. oldalán található szembeállítás:

LANGUE	PAROLE
társadalmi	egyéni
lényeges	esetleges
termék	aktivitás
passzív	aktív
nem tudatos	tudatos
befogadó (receptív)	végrehajtási (exekutív)
kötelező	szabad
pszichikai realitás („tárgy”)	fiziopszichikai realitás („folyamat”)
független (az egyéntől)	függő (az egyéntől)
rendszer	realizáció

De térjünk vissza gondolatmenetünkhöz. Saussure tehát — legalább is Bierbach szerint — idealizálta a nyelvet, a langue-ot, amely nála a nyelvtudomány konstruált, „szempontteremtette” tárgya, méghozzá egy olyan tárgy, amely ugyan társadalminak nyilvánított, de amely ettől a társadalomtól olyannyira el van szakítva, hogy az empirikus valóság és a tudomány tárgya közti viszony kérdését, mint fentebb láttuk, többé fel sem lehet vetni. Ez utóbbi megállapítás ellen azért berzenkedik valami bennünk. Hisz tudjuk, hogy Saussure minden nyelvi változás „születési helyé”-nek a beszédet tartotta,

megjegyezve, hogy a beszédben előforduló sok potenciális változásból csak kevés válik általánossá, tehát csak kevés kerül bele a *langue*-ba. Ez esetben viszont mégsem lehet „áthághatatlan” válaszfal *empíria* és *langue* között, s így talán a *langue* még sincs — Saussure szerint — hermetikusan elzárva a társadalomtól.

Az azonban kétségtelen, hogy érvényesül Saussure-nél egy általános törekvés a *langue* tisztán tartására. Talán mindennél világosabban látható ez annak alapján, ahogyan Saussure a nyelvi variációt szemléli. Tudjuk, hogy Saussure a nyelvjárások leírását a külső nyelvtudományba sorolta, holott „Elvileg egy nyelv és egy nyelvjárás egyaránt tárgya lehet a nyelvészetnek, mert egy falu nyelvének a nyelvtana formálisan nem különbözik semmiben egy nemzeti nyelv nyelvtanától, mindkettő hasonló módon absztrahál az empirikus helyzettel szemben. A nyelvjárások leírását Saussure mégis a külső nyelvészet részének tekinti, a nyelvföldrajz feladatának, amely nem tartozik a szinkronikus nyelvészethez” (Bierbach, i. m. 72). Vajon mi az oka ennek? Az, hogy Saussure a variációnak nem ismeri el a rendszerszerű jellegét. „Hogy nyelvjárások, amennyiben azokat a nyelvi variáció kifejezésének tekintjük, nem lehetnek a nyelvészet tárgyai, az végső fokon a rendszer saussure-i fogalmával függ össze, amely a variációt nem tudja szabályos és szinkron tényként kezelni. A saussure-i rendszer egyidejűleg létező „tagok” (értékek) kölcsönös viszonyain alapszik, amelyeknek egyértelműen meghatározottaknak kell lenniök; ez egyneműséget tételez fel Saussure koncepciójában. Saussure a változatot nem úgy értelmezi mint módosított rendszerbeli viszonyt, hanem mint kitörést a rendszerből, mint rendszertől idegen elemet, amely nem értelmezhető úgy, mint *oppozíció* a rendszer többi elemével szemben” (uo. 75). Ez ismét egy olyan szempont Bierbach könyvében, amelyre tudomásunk szerint eddig még nem mutattak rá.

7. De mostmár itt az ideje, hogy Durkheimről is szóljunk, illetve, hogy összefoglaljuk Bierbach legfontosabb mondanivalóját Durkheimről és Durkheim meg Saussure viszonyáról. Először is néhány életrajzi „hasonlóság”. Durkheim (1858—1917) Saussure-nak (1857—1913) a szó legszorosabb értelmében kortársa volt. Első nagyobb írása, a társadalmi munkamegosztásról írt disszertációja 1893-ban jelent meg, de igazán népszerűvé és ismertté a szociológia módszerének szabályairól írt 1895-ös könyve tette (*Les règles de la méthode sociologique*). 1897-ben jelenik meg az öngyilkosságról szóló monográfiája. Az egyéni és kollektív képzetekről szóló, s elmélete jellegének megértése szempontjából kimagaslóan fontos tanulmánya 1908-ból való. Egyébként legtöbb írása magyarul is olvasható. Nármost Bierbach Saussure és Durkheim viszonyára vonatkozóan a következő tételket mondja ki:

(1) Megegyezik a tudományfogalmuk, amely a tudomány tárgyának megkonstruálásában csúcsosodik ki, beleértve az *empíriaellenes* és *történelemellenes* összetevőket.

(2) Egyezés van a *langue* és a *fait social* között, különösen

- a) rendszer és elem ellentéte tekintetében (a *fait social* és a *langue* nem csökkenthető, nem vezethető vissza anyagi és individuálpszichológiai alkotóelemeire);
- b) a szinkronia rendszerelméleti következményei tekintetében;
- c) a *langue* és a *fait social* pszichikai valósága, valamint egyéni és társadalmi viszonya tekintetében.

S ezután Bierbach ezeket az egyezéseket részletesen, gazdag dokumentációval bizonyítja. Nézzük először, hogy mit mond Durkheim tudományelméleti beállítottságáról.

Durkheim is, Saussure is, kezdettől fogva hasonló helyzetben találta magát. Mindkettőjüknek az volt a célja, hogy egy tudományát megújítsanak. Mindketten

úgy látták, hogy tudományuk adott történeti szakaszában a terület elméleti tisztázása elengedhetetlen feltétele a továbbhaladásnak. Ezért nem véletlen, mutat rá Bierbach, hogy a disszertációja után Durkheim elsőnek egy kézikönyvet (*Règles*, 1895.) jelentet meg. Saussure ezt a lépést elmulasztotta, de már 1894-ben azt írta Meillet-nek, hogy egy általános nyelvészeti kézikönyv kiadása — amelyhez jegyzetei vannak — lenne a feltétele további publikációinak.

Durkheim számára minden tudományosság alapfeltétele a tudomány tárgyának meghatározása. Eközben a francia szociológus ugyanúgy érvel, mint Saussure, nevezetesen, hogy a rendszeres definíció előtt a vizsgálati tárgy egyáltalán nem is létezik. Definíció nélkül minden emberi tevékenység válogatás nélkül *fait social* lehetne. S felvetődik Durkheimnél a szakszerű, tudományos nyelvhasználat — a terminológia — kérdése is, pontosan úgy, mint Saussure-nél. Tehát a tudománytalan, köznyelvi, nem definiált, felszínes és átlagos fogalmak (*prénotions*) eltávolítása után fogjunk csak hozzá a vizsgálathoz, de csak olyan tárgyakat vizsgáljunk, amelyeket előzőleg bizonyos külsőleges jellegzetességek alapján definiáltunk. S ami a legfontosabb, a társadalmi tényeket úgy tekintjük, mint dolgokat. Később pedig ezt azzal egészíti ki, hogy a társadalmi jelenségeket önmagukban, az azokat képviselő alanyoktól elszakítva, mint *külsőleges dolgokat* kell szemlélnünk. Ilyen feltételek mellett látja Durkheim elképzelhetőnek céljai megvalósulását. Ezek az alábbiak:

a) A szociológia autonómiája, módszerének és tárgyának sajátossága következtében.

b) A társadalom „mitológiai” (azaz történetfilozófiai) fogalmának felváltása egy „pozitív”, azaz formálisan meghatározott társadalomfogalommal.

c) A szociológia hegemoniája a tudományokon belül, módszere objektivitása következtében.

Nos, mindezek a célok Saussure esetében is világosan kimutathatók.

A *fait social* elméletének egy lényeges újdonsága Durkheimnél — a régebbi szociológiával szemben — a „rendszerelméleti” érvelés, mely szerint a társadalmi tény, mint egész, olyan tulajdonságokkal rendelkezik, amelyek nem vezethetők vissza a részeire. Ez egész pontosan azt jelenti Durkheimnél, hogy a *fait social* nem redukálható a konkrét megjelenési formáira, a társadalmi egész pedig az individuumok egyéni pszichéjére. Mindkét mozzanat megtalálható Saussure-nél is nyelv (*langue*) és beszéd (*parole*) megkülönböztetésében (mikor is a nyelv úgy áll szemben a beszéddel, mint a rendszer a megjelenési formával), valamint abban, hogy a *langue*-ot nem hajlandó az egyén képességeiből és tulajdonságaiból magyarázni.

Az a formális („külső”) kritérium, amellyel Durkheim, módszertani követelményének megfelelően a *fait social*-t, a társadalmi tényt definiálja, nos az a *külsőlegesség* és a *kényszer*. Tudjuk, hogy mindkét kritérium Saussure-nél is megtalálható.

Ezután jutunk el ahhoz a nagyon fontos fejezethez, amelynek ez a címe: „A *fait social* mint pszichikai realitás”. A Saussure-i *langue* megértéséhez ez különösen fontos. „A Durkheim-i *fait social* és a saussure-i *langue* egy további közös jegye — írja Bierbach — az, hogy mindkettő pszichikai területen helyezkedik el. Az individuálszociológiai területtel szembeni minden elhatárolás és a *fait social* sajátos jellegének — amely az egyének szintéziséből, az asszociáció tényéből adódik — minden hangoztatása ellenére Durkheim abban látja a társadalmi tények igazi lényegét, hogy képzetek, a pszichikainak sajátos kollektív formái” (uo. 172). Mármost Durkheim maga is érezte, hogy nehéz egy olyan jelenséget elfogadtatni, amely nem vezethető vissza, nem redukálható a pszichére, de mégis pszichikai természetű, ezért aztán mindig új meg új magyarázatokkal próbálkozott. Mindenesetre ennek a durkheimi koncepciónak a fényében érthető meg, hogy miért

állítja Saussure a langue-ról egyfelől azt, hogy az egyéntől független, ahhoz képest külsőleges, másfelől pedig azt, hogy „a nyelvben minden pszichológiai”.

8. Bierbach is foglalkozik Meillet szerepével. Láttuk, hogy Koerner mindazt, ami Saussure-ben szociológiai, Meillet-re, mégpedig Meillet-nek egyetlen cikkére próbálta visszavezetni. Bierbach ellenben így vélekedik: „... nem tételezem fel, hogy Saussure a *fait social* elméletét Meillet közvetítésével kapta volna. Ha összehasonlítjuk Meillet munkáit Saussure nyelvészetének alapvonásaival, akkor megmutatkozik, hogy a *fait social* közös modelljéből mindketten egészen más következtetéseket vontak le” (uo. 177). S a továbbiakban rámutat, hogy Meillet, aki a nyelv rendszerjellegének hangoztatása ellenére sohasem vonta kétségbe a történeti nyelvészet kategóriáit, azon fáradozott, hogy nyelvi és szociológiai változókat vonatkoztasson egymásra. S Bierbach idézi Meillet megállapításait a jelentésváltozásról, amelyeknek az a lényegük, hogy a változás okai a társadalomban keresendők, amely a nyelvet használja. Majd rámutat, hogy Saussure-nél éppen fordítva van: Saussure szerint a társadalom az egységesítő tényező, míg az egyén a változások előidézője. Ezen felül Saussure-t a változás mechanizmusa kevésbé érdekli, mert azt véletlennek és rendszertelennek tartja. Ugyanakkor Meillet arra törekszik, hogy a változásokat külső okokra vonatkoztatva rendszeresítse. S a CLG-ről írt 1916-os ismertetésében az alábbiakat jelentette ki Saussure nyelvészetének erről a vonásáról:

„Amikor F. de Saussure a nyelvi változást elkülöníti azoktól a külső feltételektől, amelyekről függ, megfosztja azt a valóságtól. Olyan absztrakcióra redukálja, amely szükségtelenül megmagyarázhatatlan” (BSL XX. 1916, 35).

Meillet és Saussure viszonyára vonatkozó észrevételeit Bierbach így foglalja össze: „Ugyanaz a kiindulópont — a nyelv *fait social* — Saussure-nél és Meillet-nél ellentétes elméleti kontextusban áll; Meillet úgy interpretálja ezt a tételt, hogy megpróbál szociológiai tartalmakat behozni a nyelvészetbe, s próbál szociológiai leírásokat lingvisztikai leírásokra vonatkoztatni. Ezzel szemben Saussure a nyelvi struktúrákat úgy interpretálja, ahogy a durkheimi szociológia a társadalmi struktúrákat interpretálja, ezért a homológia (= a megfelelés) elsősorban a forma-ban van és azt a tárgynak, a *fait social*-nak az azonossága igazolja. A *fait social*-ról szóló tétel jelentőségének eltérő interpretációja, amelyet Saussure és Meillet árul el, mutatja, hogy Meillet nem tekinthető a nyelv mint *fait social* saussure-i koncepciója forrásának, hanem nagy valószínűséggel csak ösztönzést adott Saussure-nek ahhoz, hogy maga is foglalkozzon Durkheimmel. Amikor tehát Koerner minden Saussure-re gyakorolt Durkheim-hatást először szenvedélyesen tagad, majd kijelenti, hogy Meillet döntő és feltáró jellegű szerepet játszott a nyelv szociális természetével kapcsolatos kérdésekben, akkor nemcsak önmagának mond ellent, elvégre Meillet bevallottan Durkheim-tanítvány volt, hanem azt is elárulja, hogy nem vette elég alaposan szemügyre azokat az elméleti következtetéseket, amelyeket Meillet a nyelv szociális természetéből vont le, mert különben látta volna, hogy azok nem voltak feltáró jellegűek Saussure számára” (uo. 179).

9. Felveti Bierbach azt a kérdést is, vajon nem a két kiadó, Bally és Secheyaye adott-e — az indokoltnál erősebb — durkheimi veretet Saussure gondolatainak. Ma, a kritikai kiadás birtokában erre a kérdésre már meggyőző és határozott választ lehet adni. A két kiadó egyéni hajlamainak az ismeretében elsősorban Ballyról lenne gyanítható, hogy a nyelv szociális aspektusának esetleg túlzott jelentőséget tulajdonított, tehát a saussure-i szándékot a kelleténél jobban hangsúlyozta. Mert Secheyaye általában pszichológiai érdeklődésű volt, s Wundt erős hatását mutatta. Csakhogy — emeli ki Bierbach — Ballynak azok a munkái, amelyek kitapinthatóan szociológiai érdeklődést

és Durkheim-hatást mutatnak, a CLG megjelenése után jöttek létre, tehát a Saussure-szöveg szociológizmusa hatott Ballyra, s nem megfordítva.

A kritikai kiadás tanulsága szerint jelentősebb „torzítás” a társadalmi javára csak a törvény tárgyalása esetében fordul elő. Ott a kiadók a „társadalmi”-jelzőt toldották be („Márpedig minden társadalmi törvénynek. . .”, Bevezetés, 118), mégpedig tévesen, mert Saussure itt a tudományos törvényre gondolt, a forrásokban nincs nyoma „társadalmi”-nak. Ezen kívül még egy hasonló eset fordul elő. Mindezek eltörpülnek a mellett a tény mellett, mondja Bierbach, hogy 27 szöveghely, amely a nyelv szociális természetével kapcsolatos, nyilvánvaló alappal bír a forrásokban, tehát Saussure saját elképzeléseit tükrözi. Megállapításait Bierbach a következőkben összegzi: A két szerkesztő nemhogy nem túlozta el, hanem inkább tompította a Durkheim-hatást. Éppen ezért annak, aki ezzel a kérdéskörrel részletesebben akar foglalkozni, vissza kell mennie a forrásokra. Különösen C II és C III mutatja a szociológia és a politikai gazdaságtan pozitívista tudománymodelljének határozott beépülését Saussure nyelvészeti koncepciójába.

10. Saussure és Durkheim *fait social*-jának legfeltűnőbb közös sajátossága az „autonómia”, az önállóság, nemcsak az egyénnel szemben, hanem a társadalommal szemben is. A szociológia Saussure számára nem tartalom, amelyet a nyelvészetbe kellene emelni, hanem egy ismeretelméleti modell: abban a tekintetben ad támpontokat, hogyan kell egy elméleti nyelvészetet elgondolni.

Durkheim egyidejűleg történelemellenes, „rendszerelméleti” és mentalista elmélete kifejezetten „kapóra jött” Saussure-nek. Ugyanis lehetővé tette a nyelvnek mint lényegében társadalminak a meghatározását anélkül, hogy annak pszichikai konstitúcióját meg kellett volna tagadnia. Noha pszichológiai természetű, mégsem redukálható pszichológiai magyarázatokra. Ezáltal sikerült a különösen problematikus elhatárolás Wundt befolyásos nyelvpszichológiai irányzatával szemben. A következő lépés — folytatja Bierbach — az volt, hogy a nyelvet, amely *fait social*-nak lett minősítve, nem kellett speciális társadalmi meghatározásokra visszavezetni, hanem „önmagában és önmagáért” lehetett vizsgálni. Ez is a Durkheim-i *fait social* szellemének felel meg, amely szerint a *fait social* olyan sajátosság, „sui generis” valóság, amely önállóság azokkal a feltételekkel szemben, amelyek létrehozták.

S Bierbach figyelemre méltó munkájának a végén a következő megjegyzéseket olvashatjuk:

„Saussure múlhatatlan érdeme marad, hogy (újra) felfedezte a nyelv és általában a jelrendszerek formális természetét és megszabadította a skolasztikus logika bilincseitől. Mint már említettük, a felfedezés kétségtelenül csak egy sor „kizárás” és „redukció” által volt lehetséges, amelyet a *fait social* speciális, durkheimi interpretációja igazolni segített. Azonban a nyelvnek mint *fait social*-nak egy olyan nyelvészete, amely azt mint társadalmilag meghatározottat és meghatározót ismeri el, s amely számot ad a nyelvrendszereknek mind az autonóm, mind a társadalmilag kötött tulajdonságairól, nos egy ilyen nyelvészet mindenesetre még kíváncsi marad” (uo. 187).

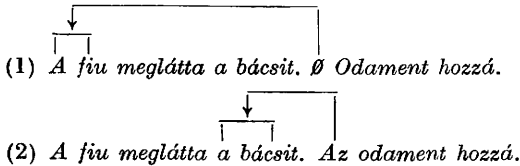
11. Christine Bierbach munkája az általam ismert legmélyenszántóbb Saussure értékelés, legalábbis eszmetörténeti-filozófiai tekintetben. Megállapításaival, amennyire én ezt egyáltalán meg tudom ítélni, lényegében egyet kell értenünk. S itt bizvást abba is hagyhatnánk a dolgot, ha. . . Ha nem okvetetlenkedne bennünk valami Bierbachnak azzal a tételével kapcsolatban, amely szerint elmélete minden lényeges módszertani ismeretelméleti mozzanatát Saussure Durkheimnek köszönheti. Mint már utaltunk rá, Bierbach foglalkozik azzal a — szerinte tipikusan a századforduló szociológiai pozitívizmusában és Durkheim írásaiiban megjelenő — nézettel, amely szerint az egésznek a ré-

szeivel szemben minőségi többlete van, tulajdonságai nem redukálhatók a részeire stb. Mármost anélkül, hogy bármit is ki mernék jelenteni az esetleges hatás tekintetében, szeretném megemlíteni, hogy igencsak „durkheimi” és „saussurei” gondolatok találhatók például Lazarusnál és Steinthalnál — mégpedig az 1860-as évek elején, tehát csaknem fél évszázaddal a századforduló előtt, akkor, amikor Saussure és Durkheim éppen hogy iskolaköteles korba jutott. Íme egy idézet a Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft 1860-as első évfolyamának első számából, Steinthal és Lazarus közös programadó cikkéből: „A pszichológia[!] azt tanítja, hogy az ember lényegére nézve teljesen társadalmi; azaz társadalmi életre van rendelve, mert csak a hozzá hasonlókkal összefüggésben lehet az, ami lenni akar, és teljesítheti azt, amit teljesíteni akar. . . Valóban egyetlen ember sem lett az, ami, tisztán önmagából, hanem csak a társadalomnak, amelyben él, a meghatározó befolyásai alatt. A szellem az emberi társadalom közös alkotása.” De megtaláljuk ennek az időszaknak az írásaiban azt a gondolatot is, hogy a nyelv külsőleg az egyénnel szemben. Az előbb idézett folyóirat harmadik évfolyamában, 1865-ben írja Lazarus: „. . . a beszéd szubjektív tevékenységéből, amennyiben azt több egyén hasonló indíttatások és feltételek közepette végzi és ezáltal a megértést is magába foglalja, egy objektív nyelv áll elő. Ez a nyelv aztán mint objektív tartalom áll az egyénnel szemben. . . ; egyidejűleg azonban norma is lesz, a gondolat adott, törvényszerű formája. . .” S ugyanebben a cikkben valamivel később ezt olvashatjuk: „Az objektív szellem, mint láttuk, az egyének személyes (szubjektív) tevékenységéből jön létre... és mint ilyen a személyekkel ténylegesen szemben álló szellemi tartály, amely mint a szellemi élet tartalma és formája nyilatkozik meg.” S végezetül — de ígérjük, hogy tovább azután már nem élünk vissza olvasónk türelmével — itt van néhány sor, amely megint a társadalom és az egész elsőbbségét hangoztatja az egyénnel, a résszel szemben: „. . . nem az egyénekből mint olyanokból áll a társadalom, hanem a társadalomban és a társadalomból állnak az egyének. Absztrakt metafizikai módon tekintve vagy a valóságos eredetre visszanyúlva a viszony mindkét tagját, az egészet és a részeit, úgy kell elgondolnunk, mint amelyek egyidejűleg hatnak. De ha valamely történelmi pillanatra vagyunk tekintettel, akkor azt kell állítanunk, hogy logikailag, időben és pszichológiailag az összesség megelőzi az egyént.” Lazarusnak ez a megállapítása ugyanannak a folyóiratnak az 1862-es második évfolyamában található.

Mármost tévedés ne essék, korántsem akarjuk azt állítani, hogy a fentebbi gondolatok ebben a formában Durkheim vagy Saussure gondolatai lehetnének. Az objektív szellem hangoztatása nyilván Hegel, más mozzanatok — mint pl. a nyelv mint objektívvé vált tartalom — Humboldt hatását mutatják, s ezeket sem Durkheim, sem Saussure nem vállalta volna. De a társadalom fontosságának, az egész elsőbbségének, valamint az egyénnel szembeni függetlenségnek a gondolatát mégis csak megtaláljuk itt, mégpedig igen határozott módon. Ezeket tehát Saussure Durkheimtől függetlenül is megismerhette, hisz a Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft a múlt század kis-számú általános nyelvészeti folyóiratainak az egyike volt, s lehetetlen, hogy a hajdan lipcei és berlini diák Saussure figyelmét elkerülte volna. Ráadásul Lazarus még svéjci is volt. Persze még akkor is, ha bizonyítani tudnánk, hogy Lazarus meg Steinthal az említett kérdések tekintetében közvetlenül hatott Saussure-re, az erős durkheimi hatás gondolatát aligha adhatnánk fel, mert a társadalom fontosságának és elsőbbségének minden hangoztatása ellenére egy sajátos *fait social* gondolata a Durkheim előtti szerzőknél nem található meg. Márpedig a saussure-i *langue* tipikus módon *fait social*, ezt Bierbach meggyőzően bizonyította.

Néhány szemantikai és pragmatikai tényező az anafora értelmezésében a magyarban*

1. Egy egyszerű formális modell az anaforikus visszautalásokra. A magyarban az (1) és (2)-re hasonlító mondatpárok világosan szemben állnak egymással. Mint a nyilak mutatják, a második mondat törölt alanyát (zéró anafora) az előző alannal érezzük koreferensnek, míg a távolra mutató az névmást az előző mondat nem alanyi főnévi csoportjával.

A magyar nyelvtani szakirodalomban nagy hagyománya van e kérdés vizsgálatának a róla folytatott vitának. A vita főbb pontjai azt érintik, hogy lehet-e élő személyre visszautalni az-zal (az egyik tábor szerint ez germanizmus lenne), illetve hogy alany—nem alany vagy pedig topic—comment visszautalás elkülönítésén alapulna a zéró-az szembenállás (a kérdés történetéről vö. Elekfi, 1981).

Néhány évvel ezelőtt Radics Katalinnal (1976) néhány egyszerű transzformációs szabályt javasoltunk ezeknek a koreferencia viszonyoknak a leírására. A szabályok lényege, hogy nem kontrasztív mondatokban az ismétlődő mélyszerkezeti alanyt kötelezően töröljük a magyarban, míg az alanyváltás a mutató névmás használatában fejeződik ki. Más ismétlődő főnévi csoportok személynévmásként jelennek meg a mondat felszíni szerkezetében, illetve tárgyesetben szintén törölődnek.

Az utóbbi években több pszicholingvisztikai kísérletet végeztünk ezekből az egyszerű formális szabályokból kiindulva egy megértési modellt megalapozandó. A kísérletek három fő kérdést érintettek, ezeknek megfelelő sorrendben tekintjük át eredményeiket is: (1) Az előzmény nyelvtani esetkeretének szerepe az anafora értelmezésében; (2) a szórend és a fókusz szerepe az értelmezésben; (3) pragmatikai tényezők és a kiinduló formális szabályok egymáshoz viszonyított szerepe az anafora értelmezésében.

2. Szemantikai szerepek és az anaforaértelmezés. Kiinduló nyelvtani modellünk (Pléh és Radics, 1976) is felismerte már a birtokos mondatokkal és egyéb dativusi raggal járó mélyszerkezeti experiensekkel kapcsolatos sajátos problémákat. A birtoklást kifejező (*Ferinek van könyve*), a *tetszik*, *fáj* és hasonló pszichológiai predikátumok mellett az átélő, a pszichológiai értelemben érintettebb, aktívabb szereplő áll részesesetben, míg a viszony tárgya alanyesetben. Befolyásolják-e ezek a felszíni szerkezeti jelölési viszonyok az anaforaértelmezést? Ezt a problémát első megközelítésben egy írásos mondatpár-értelmezési feladat segítségével vizsgáltuk, a (3)-ashoz hasonló mondatpárokat használva (Pléh, 1981):

(3) *A színésznek imponált a doktornő. Ø Minden nap felhívta.*

Egyetemista kísérleti személyek az esetek 80 százalékában a dativusi átélőt választották a zéró anafora koreferensként, miközben azonos szórendnél ez az arány

* A dolgozat az MTA Nyelvtudományi Intézetében 1982 októberében tartott magyar—amerikai szemantikai kollokviumon elhangzott előadáson alapul.

csak 25% volt, amikor az mutatónévmás szerepelt anaforikus elemként a második mondatban. Mivel egyszerű aktív mondatoknál ugyanezek az arányok 85 és 18% voltak a korábbi cselekvő választására, úgy tűnt, hogy a felszíni jelölés eltérései nemigen befolyásolják az anaforaértelmezést.

Egy újabb kísérletünkben magnetofonról hallgatott mondatoknál, vagyis idői kényszer mellett ellenőriztük ezeket a jelenségeket, több különböző mondat típust használva. A kísérleti mondatpárokban négy különböző mondatkeret szerepelt az első helyen. Az első két típusban szerepelt egy cselekvő, mely alanyesetben állt. Az 1. típusban, a (4)-hez hasonló mondatpároknál, a cselekvő mellett egy tárgy esetben álló tárgy szerepelt, míg az (5)-höz hasonló második típusban az ige második vonzata egy *-val, -vel* ragos formában megjelenő társhatározói főnévi csoport volt.

(4) *A sofőr kergette az inast. Ø [P]énzt adott neki.*

(5) *Az írnök találkozott a tanárral. Ø [B]eszélni kezdett vele.*

Az (5)-höz hasonló párokat annak ellenőrzésére használtuk, hogy vajon az ige által kiemelt jelenet belső szimmetriája (vö. *Az írnök és a tanár találkozott*) megzavarja-e a következő mondatban szereplő anafora értelmezését, vagy pedig az egyik szereplő kiválasztása alanyként, mint a mondat nyelvtani perspektívája, szemben a helyzet valószínű szimmetriájával határozza-e meg az anafora értelmezését (ezekről a fogalmakról l. Fillmore, 1977).

A harmadik és negyedik típusú mondatkeretben cselekvő helyett egy átélő személy volt a leginkább „érintett” szereplő a mondatban. Az egyik típusban az átélő alanyesetben állt, míg a másik argumentum vonzathatározó volt, mint a (6)-os példában. A negyedik típusú mondatpár a (3)-as példának felelt meg: dativusi átélő és nominativusi másik argumentum.

(6) *A mérnök emlékezett a gyerekre. Ø [T]anácsot adott neki.*

E két utóbbi típus használata lehetővé tette az átélő esetenyelvtani kategória kétféle felszíni megvalósulásának összehasonlítását az anafora értelmezésére gyakorolt hatásukban (l. e kategóriáról Fillmore, 1968; Chafe, 1970; Füredi, 1976).

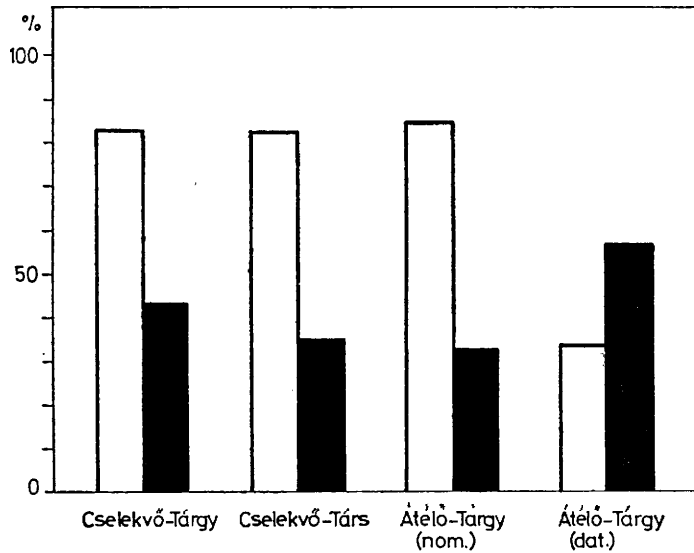
A kísérletben a személyek a fenti négy típusba tartozó 64 mondatot hallottak fejhallgatón keresztül, s fő feladatuk az volt, hogy szóban válaszoljanak a mondatpárt követő kiegészítendő kérdésre, mely a második mondat alanyára kérdezett (pl. *Ki adott pénzt?*). Ezzel egyidőben bizonyos kritikus, előre megadott szókezdő hangokat kellett figyelniük, s ezek megjelenését kellett jelezniük egy billentyű lenyomásával. Mint a (4)-től (6)-os példánál a szögletes zárójelek mutatják, a kiegészítő feladatot azért iktattuk be, hogy közvetett információkat kapjunk a koreferencia-betöltéssel kapcsolatos feldolgozási nehézségekről. Az ehhez hasonló ún. hangkövetési feladatok logikája ugyanis az, hogy ha a megértés valamely szintjén megnövekedett feldolgozási terhelés van, az emberi információfeldolgozás korlátozott kapacitása révén az ezt követő helyen lelassul az alacsonyabb szintű feldolgozás, lelassul a hangfelismerési reakcióidő is. Így például a kritikus helyet megelőző ritka szó, kértéltelmi szerkezet, elhagyott vonatkozó elem mind lelassítja a hangfelismerést.

A kísérletekben minden megelőző mondatkeret négy különböző szórendben szerepelt, ezek mindegyike zéró és az anaforával, végül mindegyik változat azonnal és késleltetett betöltéssel. Ez utóbbi annyit jelent, hogy a kritikus állítás, melyre a kérdés vonatkozott, s mely a kijelölt hanggal kezdődött, tulajdonképpen már a feltételezett anafora-

betöltés után helyezkedett el. Például a (6)-os mondatpárnak megfelelő késleltetett változat a (7)-es volt:

(7) *A mérnök emlékezett a gyerekre. Ø Előbb körülnézett, aztán tanácsot adott neki.*

A 4 keret $\times$ 4 szórend $\times$ 2 anafora $\times$ 2 késleltetés mint tényezők együttesen adták ki a 64 mondatot. Az 1. ábra az antecedens mondat esetkereteinek és a második mondatban szereplő anaforának megfelelően mutatja az első mondat nominativusi főnévvel

1. ábra. Az első mondat nominativusának koreferensként választása százalékban
 Világos oszlopok: zero alany a második mondatban
 Sötét oszlopok: az alany

válaszolás százalékarányát a kérdésre. Látható, hogy a zero és az közötti szembenállás (fehér és fekete oszlopok) igen világos volt az első három mondatkeret esetében, a zero alany egyöntetűen megismételt alanyként értelmeződött. Ugyanakkor a dativusi átélő igen hasonlóan viselkedett a nominativusi cselekvőhöz, illetve nominativusi átélőhöz. Az alacsony világosabb oszlop ennél a keretnél ugyanis azt jelenti, hogy zero anafora esetében 66%-ban a megelőző dativust értelmezték a személyek a zeroval koreferensnek.

A sötétebb oszlopokból jól látható, hogy az az értelmezése általában, mindegyik esetkeretet követően jóval bizonytalanabb volt, mint a zero értelmezése (közelebb állt a véletlenszerű választást jelentő 50 százalékoshoz). Az is jól látható, hogy dativusi átélő után az anafora használatakor a választás összességében véletlenszerű. Látni fogjuk, hogy ez csak látszat, az átlagolás azt a tényt fedi el, hogy ilyenkor az értelmezés teljességgel az antecedens mondat szórendjének függvénye.

3. Az antecedens szórend és a fókusz hatása. A kiindulásként felvett kontrasztal kapcsolatban természetesen felvethető, hogy zero anaforát tulajdonképpen akkor használunk, ha a mondatok között a topic ismétlődik, s az az mutató

névmás valójában nem alanyváltás, hanem topic váltás jele. Ezt az elképzelést a nyelvészeti irodalomban nagyon világosan felvetették. Így vélekedik például É. Kiss (1979) azzal kapcsolatban, hogy egy nyelvet az alany vs. topic prominencia szempontjából jellemezhet az, hogy melyik megismétlése irányítja a törlést (a zéró anafora megjelenését), de legalábbis a mutató névmásra vonatkozóan így vélekedik Elekfi (1981) is. Kísérleteink adatai arra utalnak, hogy az anaforaértelmezés mindkét típusú információra érzékeny.

Az írott anyaggal végzett kísérlet eredményei ebből a szempontból a következőképpen összegezhetők. Fizikai aktivitást jelölő igék esetén az alany és a tárgy egymáshoz viszonyított helyzete az ige körül nemigen befolyásolja az értelmezést: az SVO szórend után 95, OVS szórend után 80 százalékban választották a személyek az előző alanyt mint koreferenszt. A mutató névmás mint proforma értelmezése azonban érzékenynek bizonyult a szórendre: SVO szórendnél a személyek csak 17%-ban választották a korábbi alanyt, mely topic is volt a mutató névmás koreferenseként, míg OVS mondatok után, amikor az alany nem-topic volt, 38 százalékra nőtt ez az értelmezés.

Ez a hatás még világosabb volt az írásos kísérletben a dativusi átélők esetében. A mutató névmást Dativus—V—Nominativus szórend után 24%-ban érezték a személyek koreferensnek a dativusszal, míg Nominativus—V—Dativus sorrend után a nem-topic dativust 68%-ban választották.

Mivel ezek az adatok azt sugallták, hogy a szórendnek nagy szerepe lehet az anafora értelmezésében, a szóbeli kísérletben a tematikus szerveződés hatását szisztematikusabban próbáltuk meg ellenőrizni. A 2. pont alatt már említett négy szórendi változat mindegyik antecedens mondatnál a következő volt. Két esetben a nominativusi főnévi csoport állt a mondat elején mint topic, két esetben pedig a ragozó főnév. Ehhez keresztosztályozás-szerűen kapcsolódott a másik főnévi csoportra kerülő *k o n t r a s z t í v f ó k u s z*. Mindkét topic esetén volt egy, az ige körül szimmetrikus változatunk, s egy olyan változat, ahol a lineárisan második főnév is az ige elé került, s kontrasztív nyomaték esett rá. (Lásd e problémáról az újabb irodalomban É. Kiss, 1981; Bátori, 1981). Így például a cselekvő antecedensre a négy szórendi változat a (8) alatt láthatónak felelt meg.

- (8) SVO — nominativus elől, nincs kontrasztív fókusz
 SÓV — nominativus elől, van kontrasztív fókusz
 OVS — tárgy elől, nincs kontrasztív fókusz
 ÓSV — tárgy elől, van kontrasztív fókusz

Természetesen ez korántsem meríti ki az összes szórendi és fókuszképzési változatot; az eredmények értelmezése szempontjából különösen fontos, hogy a kontrasztív fókuszképzés és a szórendi változások együttjártak, nem voltak például *ŠVO (A fíu kergeti a lányt)* típusú mondatok.

A 2. ábra mutatja a szórend hatását az anafora értelmezésére. Az ábrán a nominativus elől (világos oszlopok) és a ragozó főnév elől (sötétebb oszlopok) változatok vannak összehasonlítva, tehát a négy szórendi változathoz 2—2-t összevontunk. Az ábra felső és alsó részének összehasonlítása jól mutatja, hogy mutató névmás esetén a szórendnek ebben a kísérletben is jóval nagyobb hatása volt, mint zéró anaforánál. Ilyenkor a preferált választás mindig a korábbi nem topic (az előző mondatban új) információnak felelt meg.

A dativusos átélő előzményt tartalmazó mondatpárok azonban zéró anafora esetén jellegzetesen eltértek a többitől. Míg az első három esetkeretnél elhanyagolható a felső oszlopoknál a szórend hatása, addig ha a dativus állt elől a mondatban (sötétebb oszlop) 96 százalékban ezt érezték a személyek a második mondat zéró alanyának, míg fordított szórendnél ez csak 35 százalékban volt így. Érdeemes kiemelni azt is, hogy

a szórendnek az anafora esetén is dativusi átélők mellett volt a legnagyobb szerepe. Vagyis idői korlátok esetén – a természetes beszédmegértésre jobban emlékeztető helyzetekben – a dativusi átélőket követően az anaforaértelmezés szinte teljességgel a szórend függvénye. Ez magyarázza a látszólag véletlenszerű teljesítményátlagokat az 1. ábrán, ha eltekintünk a szórendtől.

Érdekes még azt is észrevenni a 2. ábrán, hogy míg az első három mondatkeret esetében mindig a nominativus elöl (világosabb oszlopok) szórend vezet egyértelműbb értelmezéshez, addig a dativusos mondatoknál a dativus előrehelyezése (sötétebb oszlopok). Vagyis *A fiúnak tetszik a lány* az anaforaértelmezés szempontjából „természetesebb” mondat, mint *A lány tetszik a fiúnak*.

A *kontrasztív fókusz*nak nem volt értelmezhető hatása amikor a szemantikailag legaktívabb, legérintettebb szereplő nominativusban állt az antecedens mondatban (vagyis az első három típusnál). Ha azonban a kontrasztív fókusz a dativusi átélőre került, mint a 3. ábrán az első és a második világos oszlop összehasonlítása mutatja, zéró anafora esetén ez megnövelte a nominativus választásának esélyét.

2. ábra. Az első mondat nominativusának koreferensként választása különböző szórendek után.

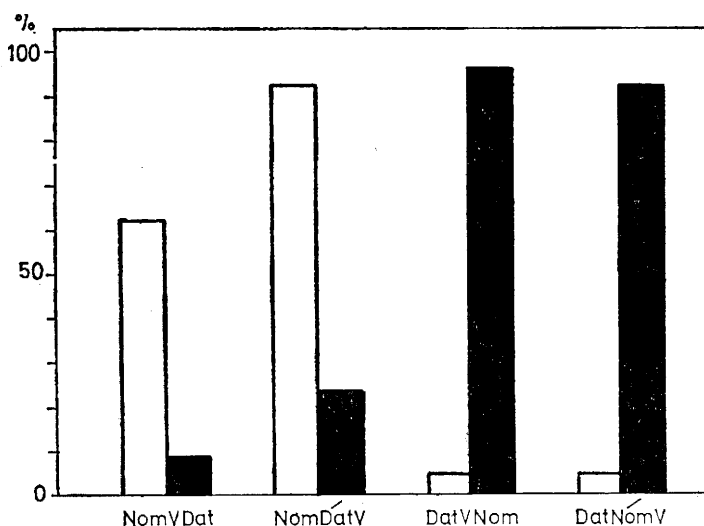
Világos oszlopok: alany elől
Sötét oszlopok: ragos eset elől az antecedensben

Hasonló irányú, de kisebb mértékű volt a hatás az anaforánál is. A nominatívus kontrasztív kiemelése azonban, mint a 3. ábra jobb oldala mutatja, nem befolyásolta az anafora értelmezését. A talált hatás valahogyan úgy lenne értelmezhető, hogy a kontrasztív fókusz, abban az esetben ha — nem tipikus módon — a nominatívus állt a dativus-átélős mondatokban elől, biztosabbá tette, hogy a személyek a nominatívusban álló főnevet, a viszony tárgyát tekintik inkább a központinak, jobban involváltnak a „viszonyban”.

4. Vegyes értelmezési modell, némi feldolgozási támponttal. A 2. és 3. pont alatt bemutatott adatok olyan anafora értelmezési modellt támogatnak, melyben két aszimmetria található, szemben a kiinduló szimmetrikus nyelvtani modellel. Az egyik aszimmetria a kétféle anafora között van. A zéró értelmezése alapján véve követi a kiinduló nyelvtani modellt (zéró = megismételt mélyszerkezeti alany). A mutató névmás értelmezése jóval változatosabb, nyelvészeti naiv kísérleti személyek azonban elsősorban úgy értelmezik, mint „topicváltás” jelét.

A második aszimmetria az előzménymondatban szereplő igék közötti eltérésekkel kapcsolatos. A zéró anafora világos értelmezése csak akkor igaz, ha az antecedens mondatban a szemantikailag legérintettebb szereplő könnyen azonosítható. Ezt segítheti az az alapeset, amikor a legaktívabb, illetve leginvolváltabb szereplő áll nominatívusban. Az a tény, hogy a társhatározó szerkezetek által jelölt valóságos helyzetek szimmetrikusága nem befolyásolta a képet, arra utal, hogy itt valóban a nyelvtani-nyelvi perspektíva hatásáról, nem pedig fogalmi hatásokról van szó.

Dativusi átélők esetén a lineáris sorrendnek és a kontrasztív fókusznek is világos hatása volt már a zéró anafora értelmezésére is. Mivel az alanyesetben álló átélő nem így viselkedett, ez nem lehet az átélő kategória valamilyen inherens pszichológiai bizonytalanságának következménye. Ehelyett inkább arról lehet szó, hogy Fillmore (1977-

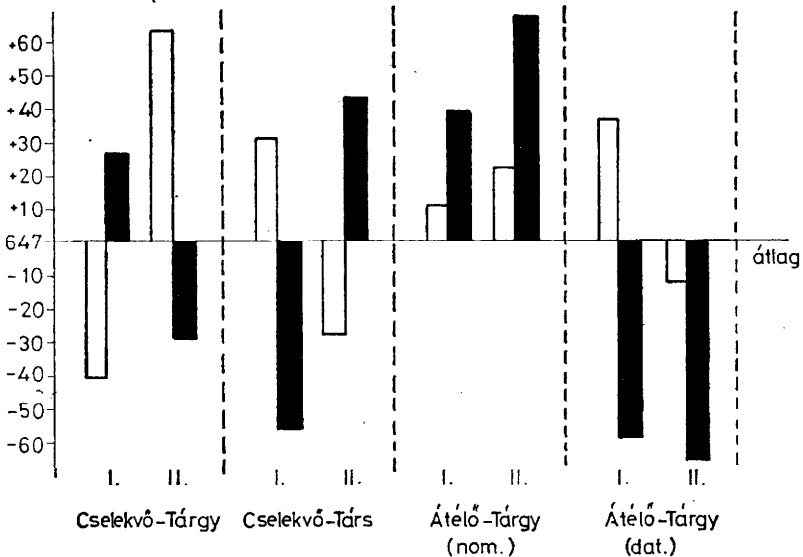
3. ábra. A nominatívusi előzmény választása dativusi átélőt tartalmazó mondatok után
Világos oszlopok: zéró anafora
Sötét oszlopok: az anafora

terminológiájával, amikor a felszíni esetjelölés nem ad közvetlen segítséget egy mondat nyelvtani perspektívájának a feltárására, akkor az ige szemantikája által megkövetelt mélyszerkezeti esetviszonyoknak és a topic—comment tagolódásnak szinte azonos súlya van ebben a perspektívaadásban.

A hangkövetési reakcióidők részben alátámasztják ezt a képet. Az első három mondat típusnál, ahol — mint láttuk — a nominativus előre helyezése egyértelműbbé tette az ezt követő anafora értelmezését, tárgyessé, illetve más ragos esettel kezdődő változatoknál nemcsak bizonytalanabbá vált az értelmezés tartalma, hanem nagyobb feldolgozási megterhelést is jelentett ez, ami a lassabb hangfelismerési időkben mutatkozott meg. Az első három mondat típusnál az elől álló alanyeset — elől álló függő eset mondatoknál az átlagos hangfelismerési idők így alakultak: 639 vs. 664, 634 vs. 654, 671 vs. 691 ms. A dativusi átélő esetén azonban — az értelmezés egyöntetűségének alakulásának megfelelően — éppen akkor okozott kisebb nehézséget az anafora feldolgozása, ha a dativus volt az előző mondatban elől (608 vs. 636 ms). A feldolgozási nehézség azonban az anafora típusától is függ. Ezt a 4. ábra mutatja. Az ábrán az egyes tömbök függőleges szaggatott vonallal elválasztva jelzik az egyes mondat típusokat, ezen belül egymást követi a kétféle antecedens szórend (I. és II.), s mindenütt a világosabb oszlop a zéró, a sötétebb az az anafora. A könnyebb viszonyítás érdekében az oszlopokat az átlagos reakcióidőhöz viszonyítva felfelé és lefelé rajzoltuk meg.

Egyszerű cselekvő mondatok után a helyzet nagyon világos volt: mind a zéró, mind a mutató névmás anafora akkor volt legkönnyebben feldolgozható, ha a dominánsan választott koreferens volt topic az előző mondatban.

Az ábrán jól látható, hogy ilyen mondatoknál nominativus elől esetben a zéró, tárgy elől esetben a mutató névmási anafora okoz kevesebb megterhelést (ezt a világos és sötét oszlopok „megfordulása” érzékelteti). Társhatározós mondatokban pontosan for-

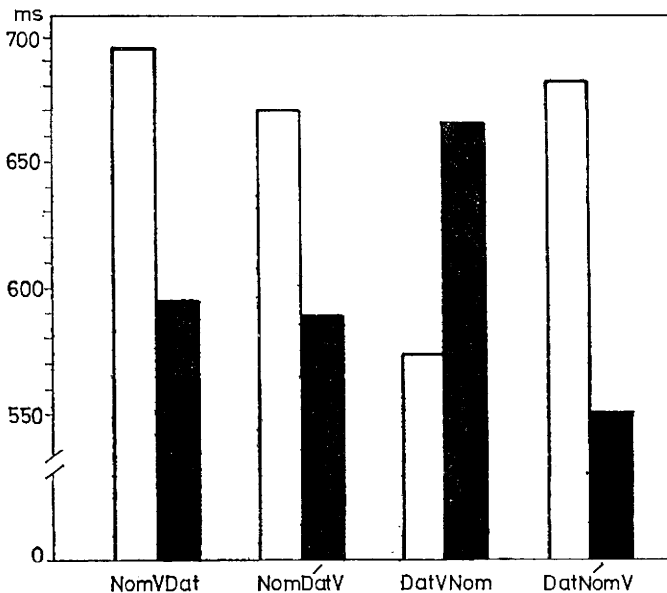
4. ábra. Átlagos hangfelismerési idők milisekundumban különböző előzmények és anaforikus utalások esetén. A középső vonal az átlag
Világos oszlopok: zéró anafora
Sötét oszlopok: az anafora

dított a helyzet: akkor gyorsabb az értelmezés, ha a dominánsan választott koreferens lineárisan közelebb van az anafora helyéhez, vagyis zéró anaforánál akkor, ha a nominatívus áll hátrább (II. szórend), mutató névmásnál pedig, ha a ragos vonzat áll hátul (I. szórend). Ez azt sugallja, hogy bár a társhatározói mondatok mögöttes szimmetriája az értelmezés tartalmát nem befolyásolja, az anaforaértelmezés eljárását befolyásolhatja. Ilyen mondatoknál az értelmezést a minimális távolság elv gyorsítja inkább, míg aktív mondatoknál talán – az előlről hátra történő keresésne megfelelően – a topic pozíció.

A nominatívusi átélővel alkotott mondatokat követően jóval kevésbé kiugróak a hangfelismerési idő különbségei, de voltaképpen itt mutatják az intuitíven leginkább várt képet: a fordított szórend (ragos elől, II.) mindig nehezebb, s a váltás (*az*) mindig nehezebb, mintha nincs váltás (zéró).

Datívisi átélőt követően a hangfelismerési reakcióidő adatai meglehetősen jól megfeleltek az értelmezés bizonytalanságainak. Gyorsabb volt a hangfelismerés, ha a mutató névmás volt az anafora (sötétebb oszlopok), függetlenül a szórendtől, s a zéró anaforahelyzetben (világos oszlopok) felgyorsult az értelmezés, ha az előző mondatban éppen a datívus volt elől.

A kontrasztív fókusz hatásai a felismerési időkre általánosságban nem voltak értelmezhetőek. A datívisi átélőket követően azonban igen. Láttuk (3. ábra) hogy az alanyesetben álló főnév kontrasztív nyomatéka nem változtatta meg a választás tartalmát. Az 5. ábra jobboldali oszlopai azonban azt mutatják, hogy az így keletkezett konfliktus lelassítja az anafora értelmezését. Zéró esetében, bár továbbra is a datívisi átélőt választjuk koreferensnek, a nominatívus nyomatékos kiemelése (pl. *A fivűnak a lány tetszik*) perspektíva zavarhoz vezet, nagyon lelassítja a döntést (világos oszlopok). Ugyanez a nyomatékosítás mutató névmási anaforánál egyértelművé teszi a perspektívát, jelentősen lecsökkenti a hangfelismerési időt (sötét oszlopok).

5. ábra. Átlagos hangfelismerési idők datívisi átélőt tartalmazó mondatok után
 Világos oszlopok: zéró anafora
 Sötét oszlopok: az anafora

Természetesen ahhoz, hogy egy általános modellt adjunk az anaforaértelmezésre, még számos kísérleti helyzetből származó, jóval több feldolgozási adatra lesz szükségünk. A következő pontban bemutatott adatok azonban komolyan megkérdőjelezzik, hogy egyáltalán kecsegtető vállalkozás-e ilyen értelmezési modellekre törekedni az egymást követő állítások közötti tartalmi viszonyok figyelembevétele nélkül.

5. Pragmatikai tényezők és formális korlátok az anafora értelmezésében. Az előző fejezetekben az anaforaértelmezés különböző tényezőit úgy kezeltük, mintha azok a két mondat közötti sajátos pragmatikai viszonyoktól függetlenül érvényesek lennének. Ez természetesen szándékos túlegyszerűsítés volt.

Egy harmadik kísérletből kiragadva ismertetünk néhány adatot a kép kiegyenlítésére. Ebben a még publikálatlan kísérletben, melyet Brian MacWhinneyvel együtt végeztünk (MacWhinney és Pléh, előkészületben) azt akartuk tanulmányozni, hogy milyen az ige szemantikájának *s* a javasolt zéró — az szembeállításnak az egymáshoz viszonyított súlya az anafora értelmezésében. A kísérletben a mondatlista elrendezése olyan volt, hogy a párokban a második mondatban mindig ugyanaz az ige szerepelt (*beugrott az autóba*), hol zéró hol mutató névmási anaforával, *s* az antecedens és a követő állítás mellérendelt kapcsolatban volt. A (9)-es eset egy jellegzetes példát mutat.

(9) *Az oroszlán megpuszilta a kutyát és aztán* $\left. \begin{array}{l} \emptyset \\ \text{az} \end{array} \right\}$ *beugrott az autóba*

A zéró — az szembeállítás mellett a kísérletben az antecedens mondatban szereplő igék típusát variáltuk. Két típusú igét használtunk: (i) olyan igék, melyek nem implikálják, hogy az ágens mellett a cselekvés a tárgy is végez valamilyen mozgást — *megsimogat, megszagol, megpuszil*, és (ii) olyan igék, melyek implikálják a tárgy aktivitását is — *kerget, megijeszít, elkísér*. Ezt a változót eredetileg annak vizsgálatára vezettük be, vajon a feltételezett formális szembenállás nem függ-e életkori megjelenésében szemantikai tényezőktől.

Legnagyobb meglepetésünkre azonban a várt formális szembenállás helyett az anaforaértelmezés egyetlen lényeges meghatározója csak a tárgy implikált aktivitása volt. Inaktív tárgynál 20 felnőtt személy átlagosan 88%-ban választotta a korábbi alanyt mint koreferenst zéró alany esetén, mutató névmásnál pedig 82%-ban, míg aktív tárgy esetén a százalékok 30 és 32 voltak.

Mivel az igék kiválasztása eléggé véletlenszerű volt, érdemes megnézni az eredményeket az igéket egyenként véve is. Mint az 1. táblázat mutatja, nem mindegyik ige viselkedett az eredeti osztályozási szempontnak megfelelően (a táblázat bal oldalán vannak az inaktív, jobb oldalán az aktív tárgyat implikáló igék). A *kerget* és a *megijeszít* esetében könnyen belátható, hogy miért mindig a szenvedő ment az autóhoz — oksági összefüggést tételezünk fel a kétféle esemény között. A deiktikus jelentésű *elkísér* viszont, ahol az ige jelentése szerint a cselekvőként bemutatott szereplő is odajut az autóhoz, nem követte ezt a mintát. Itt talán az *autó* úgy értelmeződött, mint az első mondatbeli cselekvés célja.

Az „inaktív tárgyú” igék közül (*simogat, megszagol*) kettőnél megjelentek a zéró — az szembenállás jelei, bár sokkal érintőlegesebben, mint azt a 2. pont alatt ismertetett kísérleti eredmények alapján várhatnók. Ennek egyik oka a lista egésze által keltett atmoszférahatás is lehet — az ismétlődő második tagmondatok eredményeként a figyelem inkább a szereplők implikált aktivitására, illetve az állítások közti viszonyokra irányul, mint a koreferenciadöntések alapjára. Ez önmagában arra utal persze, hogy az anaforaértelmezés sokkal labilisabb és kontextusfüggőbb lehet, mint a korábbi fejtegetések sugallják.

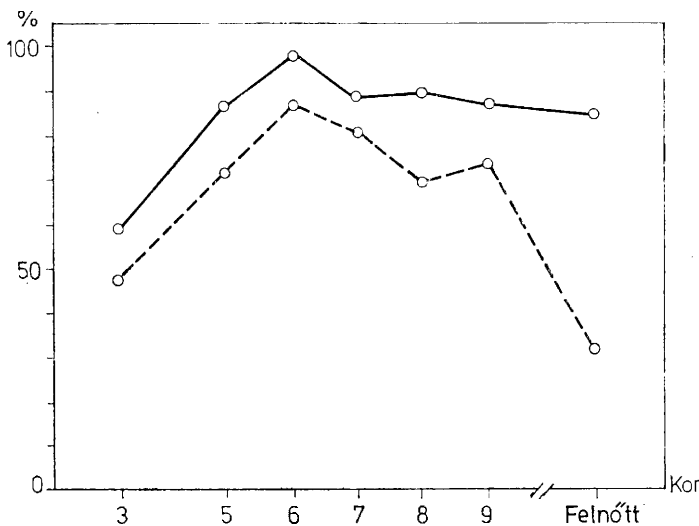
1. táblázat

Az előző alany választásának százaléka különböző igetípusok után felnőtteknél

	<i>simogat</i>	<i>megszagol</i>	<i>megpuszít</i>	<i>kerget</i>	<i>megijeszt</i>	<i>elkísér</i>
zéró	80	90	95	0	5	85
az	70	75	100	5	5	90

Ezek az eredmények felvetik azt a lehetőséget, hogy a hallgató — amikor megpróbálja azonosítani a proformák előzményét — először esetleg az előzménymondat és az értelmezendő mondat közötti pragmatikai viszonyokra próbál támaszkodni. Ha eközben valamilyen relevanciamegkötést talál — pl. a kergetett személyről valószínűbb, hogy elrohan — a mondatot a formális eszközöktől függetlenül értelmezheti. (A relevanciamegkötések logikájáról a koreferencia viszonyoknál vö. Smaby, 1979.)* Erős formájában ez a feltevés azt jelentené, hogy a fentebb tárgyalt értelmezési modell összes befolyásoló tényezőivel együtt csak akkor lépne működésbe, ha minden kötél szakad. Természetesen még sokkal több adatra van szükség ahhoz, hogy világosan döntsünk két lehetőség között: vajon a pragmatikai összefüggések az egyes mondatok között a tényleges koreferenciakeresési folyamat során időben is megelőzik-e a formális modell működését, vagy csak felülbírálják azt.

A III. kísérletben kapott fejlődési adatok egy dolgot azonban világosan jeleznek. Az itt szerepet játszó pragmatikai relevancia elsajátítása hosszú ideig tart. A 6. ábra különböző életkorokban mutatja a tárgy aktív és a tárgy inaktív igéknél átlagolva —

6. ábra. A nominatívus százalékos választása különböző életkori csoportokban
Folyamatos vonal: a tárgy aktív az előzményben
Szagatott vonal: a tárgy nem aktív az előzményben

* Ezúton is szeretném megköszönni Szabolcsi Annának, hogy felhívta a figyelmem erre a forrásra.

látjuk, hogy ez elég elnagyolt felbontás — az alanyismétlés tendenciáját. függetlenül, a használt proformától. A korai, gyakorlatilag véletlenszerű (50% körüli) teljesítményt egy olyan stratégia kialakulása követi, mely szerint mindig az előző cselekvő maradt a cselekvő függetlenül a két ige közötti viszonytól (mindkét görbe emelkedik). A pragmatikai tényezők világos szerepe — melyet az ábrán a két vonal széttartása tükröz — csak 8–9 éves életkor körül emelkedik ki ebből a háttérből. Vagyis maguk az itt szereplő pragmatikai tényezők sem triviálisak, s a mondatközi viszonyokkal kapcsolatos nagy tapasztalat szükséges használatukhoz.

IRODALOM

- Bátori István (1981): A szórend tényezői: a fókusz. A magyar nyelv grammatikája. Nyelvtudományi Értekezések 104., 217–24.
- Chafe, W. L. (1970): *Meaning and the structure of language*. Chicago. University of Chicago Press
- É. Kiss Katalin (1979): A magyar szintaxis egy transzformációs generatív megközelítése. Kandidátusi értekezés, Budapest
- É. Kiss Katalin (1981): Egy magyar transzformációs generatív szintaxis néhány alapvető transzformációs szabálya. A magyar nyelv grammatikája. Nyelvtudományi Értekezések 104., 507–14.
- Elekfi László (1981): Névmási elemek visszautaló (anaforikus) használata. Nyelvtudományi Értekezések 104., 299–305.
- Fillmore, C. J. (1968): The case for case. In: Bach, E.—Harms, R. (szerk.): *Universals in linguistic theory*
- Fillmore, C. J. (1977): The case for case reopened. *Syntax and semantics*, Vol. 8. Grammatical relations. New York: Academic Press
- Füredi Mihály: Adalékok a magyar aktív és passzív szerkezetek leírásához esetgrammatikai keretben. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XI.* 93–113.
- McWhinney, B.—Pléh Cs. Előkészületben: Pragmatic effects on the development of anaphoric reference in Hungarian.
- Pléh Csaba (1981): A visszautaló (anaforikus) nyelvi eszközök értelmezése. *Magyar Pszichológiai Szemle* 38: 215–30.
- Pléh Csaba—Radics Katalin (1976): „Hiányos mondat”, pronominalizáció és a szöveg. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XI.* 261–77.
- Smaby, R. m. (1979): Ambiguous coreference with quantifiers. In: Guenther, F.—Schmidt, S. J. (eds): *Formal semantics and pragmatics for natural languages*. Dordrecht: Reidel

Pléh Csaba

A stílusrétegződés vizsgálatáról

(Stílustipológia szövegnyelvészeti alapon)

1. A stílus rétegződésének, a stílusnemek (stílustípusok) elhatárolásának a vizsgálata a stílustipológia tárgy- és feladatkörébe tartozik. Produktív és széles körben elterjedt, általánosan elfogadott stílustipológia azonban mindmáig nem fejlődött ki. Próbálkozást, kezdeményezést persze sokat ismerünk, és ezek közül nem egy egészen régi. Gondoljunk például a stílusnemeknek Theophrasztól eredő hármass felosztására (fennkölt, közepes, egyszerű) vagy arra, hogy Adelung a XVIII. század végén úttörő módon egyrészt üzleti, kancelláriai, történetírói, didaktikai stílust, másrészt képes, érzelmes, patetikus, fennkölt, ünnepélyes, szatirikus, valamint társalgási, levélírási és szónoki stílust különít el (Balázs 1956: 105, 117—118). A modern leíró nyelvészet kifejlődésével sok mindenben gazdagodtak, javultak a stílustipológia elméleti alapjai. Például Ohmann (1964) és Hayes (1970) a transzformációk különböző fajtái szerint jellemez eltérő típusú egyéni stílusokat. Sajnálatos azonban, hogy a stilisztika alig él ezen a területen az ismét virágzó nyelvtipológia eredményeivel.

2. Témánk kifejtéséhez azonban kiindulópontként nem ezek az újabb eredmények szolgálhatnak, hanem csakis az, ami a stílusrétegződés vizsgálatában számunkra hagyományos és általános. Néhány évtizede a magyar stilisztikában ugyanúgy, mint a legtöbb kelet-európai országában az idevágó vizsgálatok a funkcionális stílusokhoz kötődnek. Elkülönítésükre egy eléggé világos szempontot alakítottak ki. Azt a sajátos funkciót állítják az előtérbe, amelyet a nyelv a társadalmi élet meghatározott területén a közlésben betölt. Ilyen alapon szokás tudományos, hivatalos, publicisztikai, szépírói, társalgási, szónoki stb. stílusról beszélni, amelyeket rendszerint az írásbeli, illetőleg a szóbeli közlés tágabb körű kategóriái szerint különítenek el (l. pl. Fábíán—Szathmári—Terestyéni 1958: 8).

Mindezt azonban pusztán osztályozásnál többnek nem tekinthetjük. Kérdéses tehát, hogy a funkcionális stilisztika alkalmas lehet-e egy mai igényeket kielégítő stílustipológia kialakítására. Maga az osztályozás vízszintes irányban ugyan tágítható, hisz — legalábbis elvileg — újabb és újabb stílusokkal bővíthető, de aligha teszi lehetővé a hierarchikus összefüggésrend kialakítását, mindenekelőtt az alá- és fölérendelt kategóriákkal (pl. leíró, elbeszélő, előíró, értékelő vagy választékos, tömör, bizalmas változattal) vagy a nyelvhasználati rétegződéssel (pl. azzal, hogy városi, falusi vagy művelt és nem művelt, idős és fiatal stb.) való társításokat. És úgy látszik, hogy a határesetek, az átmeneti jelenségek (pl. az irodalomkritikai stílus, a szépírói értékű tudományos esszéstílus elhelyezése sem problémamentes).

Hogy a funkcionális stilisztikában tulajdonképpen mi hiányolható, kiderül a lényegét érintő javítási próbálkozásokból is, a különben nagyon igényes és sokat mondó módosítási törekvésekből. Így például Riesel (1963: 14—5) az általában átfogó, fő kategóriának számító írott vagy beszélt formát az egyes stílusoknak rendeli alá, azaz mindegyik stíluson belül e két lehetőség alapján különít el belső változatokat (pl. a publicisztikain belül a folyóirat- és újságcikkek mellett a rádióelőadásokat, -riportokat). Coteanu (1973: 48—50) épp egy hierarchikus összefüggésrend kialakítása érdekében a funkcionális stílusokat (nála hármassal: a művészi, tudományost és hivatalost) két nyelvezetnek (a műveltek és a népinek), majd az egészet egy elvont rendszernek (diaszisztémának) rendeli alá (l. erről magyar nyelven részletesebben Kabán 1982: 345). Péter Mihály (1974: 458—63, 1978: 221—31) a funkcionális stílusok tárgyalását más, elsősorban nyelvészociológiai fel fogásokkal, elméletekkel és ennek alapján a nyelvhasználati variációkkal próbálja össze-

kapcsolni, és így vizsgálati alapjukat kiszélesíteni. Vachek (1975: 103–7) magát az osztályozást kommunikációelméleti szempontokkal gazdagítja és ezekkel próbálja elméletileg megalapozni.

Ezek és az ezekhez hasonló újabb, javító szándékú szempontok jól rávilágítanak a funkcionális stilsztika lényegére, de nehézségeire is, elsősorban arra, hogy elméletileg nincs kellőképpen megalapozva. Emiatt sem látszik lehetőségre a stílustipológiává való fejlesztése.

3. Jó lehetőségeket biztosít viszont egy elfogadhat óstílustipológia kidolgozására a szövegnyelvvel szembe fordított szövegtipológia. A textológusok már rég a szövegnyelvészet egyik legfontosabb feladatának tekintik a szövegfajták elkülönítésére alkalmas tipológia kialakítását, amit mi sem bizonyított jobban, mint az, hogy már a szövegnyelvészet kezdeti fejlődési szakaszából jelentős kezdeményezések maradtak fent (pl. Hartmann 1964, Ellis 1965).

Schmidt (1978: 55) a szövegtipológia kialakításának kétféle módozatát tartja számon. Az egyik esetében a kiindulópont egy elmélet előtti szakaszban elkülönített szövegtípusoknak mint a megfigyelés tárgyainak a számon tartása, majd azt követően a heurisztikusan feltételezett típusok formális leírása egy megfelelő szövegelmélet segítségével. A másik esetben viszont a kiindulópont egy olyan produktív szövegelmélet megalkotása, amely lehetővé teszi a szövegtípusoknak mint elméleti konstrukcióknak az előállítását, amelyeket aztán az eljárás és az elmélet helyességének az igazolására tapasztalati ellenőrzésnek vetnek alá.

Az eddig kialakított szövegtipológiák száma meglehetősen nagy, az alapul szolgáló elméletek szintén sokfélék. Majd mindegyik szövegelméletnek megvan a maga tipológiája vagy legalábbis kifejlesztésének lehetősége. A meglévő vagy a csak csirájában létező tipológiák tartalma, jellege az alapul szolgáló szövegelméletek szerint más és más, de sokféle tipológiát különíthetünk el aszerint is, hogy milyen szövegsajátosságokat állítanak az előtérbe. Mindegyik esetre néhány példát mondunk.

Schmidtnak (1973: 124–7) a kommunikáció- és beszédteleméletre alapozó rendszerezésben a diszkurzustípus (pl. társalgási, tudományos, szépirodalmi) mint megnyilatkozási forma, módozat az össztársadalmi kommunikációs rendszer részrendszere. Összefügg vele a beszéd-típus (a monológ és a dialógus), valamint a propozíció és az illokúció képesség közötti viszonyként felfogott szövegtípus (pl. elbeszélés, értelmezés, végrehajtás).

Petőfi (1974) szöveggrammatikai és szövegsemantikai ún. kontextuális tipológiájában a külső körülményektől, mindenekelett a közlési szándéktól meghatározott főbb szövegtípus a társalgási, a tudományos és a szépírói.

Több szövegtipológiára az jellemző, hogy bizonyos szempontok alapján átfogó típuskategóriákat alakítottak ki, amelyekbe a szövegtípusok különböző változatai sorolhatók be. Koch (1971) a megállapítás négy módozatát különíti el: leírás, elbeszélés, reflektálás, értékelés. Ezekhez részben hasonlít az amerikai Kinneavy (1971) négy típusa: leírás, elbeszélés, osztályozás, értékelés. Wehrlichnél (1975) az ilyen jellegű típuskategóriák száma öt: leírás, elbeszélés, kifejtés, érvelés, utasítás.

Érdekes persze a még teljesen ki nem dolgozott, csak szempontjaikban ismert tipológiai lehetőségek is. Van Dijk (1980: 147–54, 233–8) szerint a szövegek szemantikai és pragmatikai (a globális beszédtelemből álló) makrostruktúrája szövegtípusok szerinti különbségek hordozója. Példái között ilyen típusok szerepelnek: elbeszélés, érvelés, propaganda, hirdetés. Harweg (1979) a szövegek szerkesztett mondatstrukturáinak tipológiáját próbálja elfogadhatóvá tenni. Ennek a következők kettősség az alapja: a mondatok jellegéből és kapcsolódásából fakadó egyenes vonalú vagy elágazó, megszakított

struktúrájú szövegszerkezet. E második esetre mondott példája a szövegfolytonosságna a lapalra utaló számmal való megszakitása.

Egy stílustipológia kialakítása érdekében nemcsak a szövegnyelvészet fentebb említett eredményeit hasznosíthatjuk, hanem másokat is. Ide vonhatunk olyan elméleteket, sőt iskolákat, amelyek nem textológiai eredetűek, de időközben azzá váltak, minthogy képviselőik szövegszintű vizsgálatokat fejlesztettek ki, és tipológiával is foglalkoztak.

Ilyen mindenekelőtt az amerikai tagmémikus elmélet (pl. Longacre 1979: 266–7) és még inkább a londoni neofirthiánus nyelvészociológiai iskola, az ún. regiszternyelvészet, amelynek fő vizsgálati tárgya a nyelvi rétegződés, a nyelvhasználat sokféle változata (pl. írott és beszélt vagy a normatív és nem normatív, a művelt és nem művelt nyelvhasználat, aztán a nyelvjárás, argó, a szakmai, a hivatalos nyelv vagy a táviratok, hírlapok, reklámok, riportok nyelve, továbbá a felnőtt és a gyermek, a férfi és a nő, a falusi, városi, nagyvárosi, városnegyedi nyelvhasználat stb.). Ilyen alapon a szövegtipológia és a belőle kifejleszhető stílustipológia a nyelvi rétegződés tág keretében helyezhető el. A londoni iskola képviselői (Ellis, Leech, Gregory, Crystal, Davy, Quirk, Halliday, Hasan, Carroll stb.) a nyelvi rétegződés tanulmányozásában figyelemmel voltak a megnyilatkozás tárgyára és szférájára (pl. egyetemi szakelőadás, választási beszéd, utcai beszélgetés), a rétegződés társadalmi kötöttségeire és helyzetekhez való kötődéseire (pl. szaknyelv, reklámanyelv, az időjárásjelentés nyelve), valamint a megnyilatkozók közötti viszonyokra (pl. udvarias, bizalmas stílus). A szövegfajtákkal azonosítható nyelvhasználati változatok fő hordozója a helyzetekhez kötődő „regiszter”, mint amilyen például a bemutatkozás, az udvarlás, a sportközvetítések nyelve (l. erről az újabb kezdeményezések közül pl. Halliday 1970, Hasan 1973, 1978, Gregory és Carroll 1978).

Figyelemreméltó sajátossága az eddig tárgyalt és a többi itt meg nem említett szövegtipológiának az, hogy többségüket érteljes pragmatikai és egyáltalán nyelven kívüli, mindenekelőtt társadalmi szempontok érvényesítése jellemzi. Segre (1979: 86) szerint a szövegtípusokat a pragmatikai helyzetekkel való viszonyuk alapján kell meghatározni (l. erről még Giuliani et al. 1979: 176–7). Közismertek például a táviratok tömör és hiányos szövegszerkezeteinek külső okai (főleg a díjszabás). Egyszóval egymást feltételező összefüggések vannak a szövegfajták és a külső, társadalmi tényezők között. E nyelven kívüli tényezőknek is megvan a maguk rendszerszerű változatisága (Hasan 1975: 53), lehetséges tehát például egy helyzettipológia (Rickheit 1981: 187), és ugyancsak ide tartozó kérdésként szemiotikai alapon mint átfogó kategóriát az „általános szöveget”, a kultúrát tartják számon (Kristeva 1968), amelynek — mint tudjuk — már tipológiai vizsgálatára is sor került (Lotman 1973: 330–43).

Ebben a széles pragmatikai összefüggésrendszerben az egyik legfontosabb szövegtipológiai kérdés a befogadással függ össze. A befogadó a szövegben egy bizonyos szövegtípusra valló példát lát. Emiatt a szövegtipológiának azt is meg kell tudnia magyarázni, hogy miben is áll az eltérő egyéniségű és műveltségű befogadók „szövegtípus-kompetenciája” (Zammuner 1981: 195). Tehát például azt, hogy bizonyos társadalmi és műveltségi csoportba tartozók bizonyos szövegtípusokkal nem tudnak élni. Itt elsősorban nem arra a nyilvánvaló esetre gondolunk, hogy nem mindenki tud verset vagy tudományos értekezést írni és megérteni, hanem arra, hogy sokan családi levelet vagy hivatalos ügyiratokat (kérvényt, jegyzőkönyvet, életrajzot stb.) sem tudnak írni, és mint befogadók ilyeneket nem tudnak megérteni vagy legalábbis nem képesek értelmezni, magyarázni, minősíteni, szövegmintaként elfogadni, a maguk egyedi esetére alkalmazni.

4. Hogy a szövegtipológiából stílustipológiát lehet kifejleszteni, az több érveléssel megvilágítható, mindenekelőtt azzal, hogy a szöveg és a stílus egymást feltételező két fogalom (e lényeges összefüggést itt természetesen nem tárgyalhatjuk, de l. róla pl.

Harweg 1972, Andersson 1975, Zammuner 1981), ebből is következően a szövegtipológiák-
nak rejtettebb vagy nyilvánvalóbb stilisztikai vonatkozásai is vannak. A legfontosabb
talán éppen az, hogy a szövegtípusok belső (nyelvi) kapcsolatainak stilisztikai sajátosság-
ok, eljárások, eszközök is részei. Eszerint a stílustipológia ebből a szempontból úgy is
felfogható, mint a szövegtipológiák stilisztikai vonatkozásainak a sajátos foglalatja, ame-
lyet egy külön cél érdekében önállósíthatnak.

Emellett azonban arra is hivatkozhatunk, hogy a londoni iskola képviselőinél
a típusalkotó kategóriák között, a tárgykör, a módozat, a regiszter stb. mellett külön
tényezőként a stílus is szerepel, amin általában a közlési folyamatban résztvevők közötti
viszony nyelvi megnyilvánulásait értik (így a stílus lehet pl. formális, udvarias, bensősé-
ges). De nemcsak a *stílus* műszó, hanem néha a stilisztika is szerepel idevágó sajátos értel-
mezésben. Crystal és Davy (1969: 90) a stilisztika fogalmát a regiszterkutatással kap-
csolja össze. Szerintük a stilisztika feladata a helyzetekhez kötődő (tehát a regiszter
fogalmi körébe tartozó) nyelvhasználati változatok nyelvi sajátosságainak a tanulmá-
nyozása.

Persze a szövegtipológia és stílustipológia közötti összefüggés ugyanúgy, mint a
szöveg és a stílus közötti kölcsönös. Nemcsak a stilisztika hasznosíthatja a szöveg-
nyelvészet eredményeit, hanem a szövegnyelvészet sem lehet meg a stilisztika segítsége
nélkül. Arra gondolunk, hogy több textológus szerint a szövegek közötti különbségek
stilisztikai jellegűek, hogy a stílus nem más, mint a szövegek közötti különbségek meg-
nyilvánulása (emiatt viszonyfogalom, l. pl. Andersson 1975: 15). A szóba jöhető külön-
ségek elsősorban szövegfajták, illetőleg stílustípusok szerint különülnek el. Igaza van tehát
Dijknek (1981: 18) abban, hogy a stílus olyan formaként funkcionál, amely alapján
szövegtípusokat különíthetünk el.

Az eddigiekből jól kivehető, hogy a szövegtipológia hasznos forrása lehet a stílus-
tipológiának. A leginkább gyümölcsözőtethetőnek — mindenekelőtt a változatok tág
keretben való tanulmányozása miatt — a londoni iskola kezdeményezéseit tarthatjuk,
a továbbiakban lényegében csak erre építünk. Megkönnyíti munkánkat az is, hogy fel-
használhatjuk ezeknek a kezdeményezéseknek egy jó összegezését és továbbfejlesztését,
Lux (1981) munkáját. A szerző tulajdonképpen egy szövegfajtaelmélet kialakítását tekinti
céljának, és ehhez a forrása a tőle regiszternyelvészetnek nevezett brit iskola a maga
sokféle szövegfajta-elemzésével. Számunkra persze az is lényeges, hogy Lux szövegfajta-
elmélete egy szövegtipológia körvonalait is magában foglalja. Hasznosítani azonban nem
annyira magát a (különben is még csonka, teljesen ki nem fejlesztett) tipológiai rendszerét
lehet, hanem inkább elveit, pontosabban az alapelveket konkretizáló három kategóriából
fakadó lehetőségeket.

Az első kategória a szövegdimenzió, a tulajdonképpeni osztályozási alap, a szöveg-
fajták elkülönítésének három tényezős kerete: (1) a referencia, a valóságra való vonat-
kozás (pl. mese, fikció, tényleírás), (2) a személyek közötti viszony (pl. oktatás, reklám,
propaganda), (3) a forma (pl. a levél, távirat vagy a szépirodalomban a műfajok: vers,
szonett stb.). E hármasság a brit iskola képviselőinél is megvan, persze az egyes tényező-
knek más és más az elnevezése, például: tárgykör (field), stílus, mód (Halliday, McIntosh
és Streven 1964).

A második kategória a szövegfajta, amelynek tartalmát megkülönböztető sajátos-
ságok kombinációja alkotja. A harmadik a szövegtípus, ami nem más, mint egy-egy ilyen
megkülönböztető sajátosság (pl. reális vagy fiktív, rendelet vagy használati utasítás stb.),
amelyek mind a szövegdimenzió valamelyik tényezőjéből fakadnak.

Lux egy-egy szöveget a rá jellemző megkülönböztető sajátosságok, azaz szövegtí-
pusok alapján szövegfajtaként jellemez. Így például egy időjárásjelentés szövegét a kö-
vetkező megkülönböztető sajátosságokkal jellemzi: reális, statikus, sajátos (nemáltalános),

leíró (tényeket regisztráló), tájékoztató. Mindez viszont nem lehet jellemző a várható időjárás jelzésére, hisz az nem reális, nem leíró stb.

5. Mindezt stílustipológiává fejleszthetjük. Ehhez az átváltáshoz mindenképp az szükséges, hogy a stilisztika sajátos igényei, szempontjai szerint járjunk el, hogy lehetőleg a szakszavakban is tükröződő, stilisztikailag releváns jegyeket vegyünk alapul. Ennek kivitelezése, ha sok esetben nehézséget jelent is, mégsem lehetetlen. Nem az már csak azért sem, mert a szóba jöhető szempontok egy része a hagyományos stilisztikából is ismert, többségük ott a stílusalakítás tényezői között szerepel. Mindezeken túlmenően, de ugyancsak stilisztikai érdekből, a kategóriák sorrendjét is megváltoztatjuk: a mód a sorrendben nem a harmadik, hanem a második lesz.

Az így kialakítható stílustipológia szempontjai (kategóriái) és az abból fakadó stílusváltozatok három szinthez kötődnek: (1) a valóságra való vonatkozás (a tárgykör, a téma, pl. az egyes tudományok tárgykörei), (2) a megnyilatkozás formája, módja (pl. az írott vagy a beszélt forma vagy az értekezés, tudósítás, elbeszélés), (3) a stíluszínezetek (pl. az érzelmi és személyes vagy a formális, konvencionális jelleg, illetőleg valamelyiknek az ellentéte vagy hiánya, stb.). Ebben a rendszerezésben a három szintű keretnek Luxnál a szövegdimenzió, a stílusváltozatnak a szövegtípus felel meg. A harmadik fogalom, a stílustípus megfelelője — mint látni fogjuk — Lux alapfogalma, a szövegfajta.

A három szintűséghez hozzá kell rendelnünk a tulajdonképpeni tipológia egyik logikai feltételét biztosító kategorizálási szabályokat. A legfontosabb szabály nyilván a három szint változatai közötti összefüggés megteremtése. Az osztályozási alapot alkotó három szint változatait össze kell kapcsolnunk, azaz egy adott szöveg stílusának a tipológiai besorolásában, illetőleg egy stílustípus kialakításában mind a három szint változati sajátosságai közül egynek (de nem egyszer többnek is) szerepelnie kell. Tehát például a rádióban közvetített futballmérkőzés stílusváltozati sajátosságai: (1) tárgykör (emberi cselekvés, sport, futball), (2) mód (beszélt nyelvi, rádióközvetítés), (3) stíluszínezet (személyes hozzáállás, érzelmi telítettség). Vagy a fizika szakos hallgatóknak tartott egyetemi szakelőadás sajátosságai: (1) tárgykör (fizika), (2) mód (beszélt nyelvi, előadás, nem felolvasás), (3) stíluszínezet (érzelmi tartalma semleges, de személyes hangvételi).

A három szint közötti viszony hierarchikus: (1) → (3), azaz az (1)-be tartozó változatnak magasabb a rangja, többet mondó, meghatározóbb értékű a tartalma, átfogóbb a fogalmi köre, mint a (2)-ének, és ugyanúgy a (2) fontosabb, mint a (3). Például a nyelvtudományhoz tartozó kérdéskörök kifejtési formája, módja lehet értekezés, előadás, vita vagy a tények puszta közlése, osztályozása. Ennek fordítottja azonban aligha lehetséges, legalábbis nem sokat mondana az, hogy például az értekezés lehet nyelvtudományi, lélektani, fizikai, matematikai stb.

Alárendelés — ugyanúgy, mint több más kategorizálás — a szinteken belül is lehetséges. Valamennyi közül a legfontosabbak a mindenre kiterjedő kombinációs lehetőségek. Például egy irodalomtudományi kérdés kifejtése (többek között, a jellegzetestől eltérően) lehet művészi értékű, a szerző stílusának egyéni jellegét feltűnőbben előtérbe állító esszé, vagy a fakitermelésről szóló rádióriport lehet népies hangvételű, nyelvjárási elemekkel színezett.

És ilyen összefüggések alapján minősíthető a tipológián belül sajátos helyet elfoglaló szépirói stílus mindenképp azzal, hogy (1) átfogó, nyitott, hisz elvben bármilyen más stílust magában foglalhat, (2) nem alkalmi, hanem állandó jellegű belső változatai (a 2. szintnek megfelelő műfaji és a 3. szinthez tartozó egyéni stílusai) vannak.

6. Az elmondottak első összegezéseként a három szint változati és kategorizálási lehetőségeit sorolom fel.

1. A valóságra való vonatkozás (a megjelenített valóság)

(1) Tárgykör-, témalehetőségek (ez gyakorlatilag tulajdonképpen kimeríthetetlen). Például az élő világ, az emberi társadalom, emberi és társadalmi magatartás, cselekvés vagy időjárás stb. Tehát a biológia, a szociológia vagy a törvények, szabályok, rendeletek vagy a sportközvetítések és az időjárásjelentések témái. Ezek a valóság egy-egy kisebb vagy nagyobb részletei. Bizonyos esetekben (mindenekelőtt a szépirodalomban, a társalgásban, levelezésben stb.) elvileg a valóság egésze, ennek bármelyik részlete téma lehet.

(2) Reális és fiktív. Például tényleírás, regény, mese, tudományos-fantasztikus irodalom.

Ezen belül több kategorizálási szabályt tartunk számon.

a) Egyedi és általános. Például a biológia, szociológia és a tudomány általában, azaz az egyes tudományok alárendelőd(het)nek a tudománynak. Ugyanígy egy rendelet, törvény vagy szabály a hivatalos, a közigazgatási élet átfogóbb kategóriájába illeszkedik bele.

b) Jellegzetes és nem jellegzetes. Például a társalgásnak, a leveleknek, táviratoknak vannak jellegzetes és esetleges, nem jellegzetes témái.

c) A valóságra való vonatkozás közvetlen és közvetett jellege. Például a biológia, szociológia vagy a szépirodalom tárgyköre közvetlen, de az irodalomkritika közvetett, hisz a szépirodalmi szövegekről szóló szöveg, tehát metanyelv.

2. A megnyilatkozás formája, közege, módja

(1) Írott vagy beszélt változat, például könyv, újság, levél, illetőleg az előadás, valamint a rádió, tévé, telefon, magno sajátos műfajai.

(2) Monológ vagy dialógus, például a szónoki beszéd, illetőleg a társalgás.

(3) Általánosabb társadalmi érvényű vagy szűkebb társadalmi érvényű nyelvhasználat, például az irodalmi nyelv, köznyelv, nyelvjárás, szaknyelv, argó, aztán az ezekből fakadó kettősségek (pl. szaktudományi vagy tudománynép-szerűsítő), továbbá a nemzedékek, nemek, lakóhelyek szerinti változatok: idős és fiatal, férfi és nő, vagy falusi, városi, nagyvárosi, városnegyedi nyelvhasználati eltérések, sajátosságok.

(4) Művészi vagy nem művészi, például művészi a szépirodalom, esetleg a közírói esszé vagy nem művészi a szaktudományi szintézis.

(5) Leírás vagy elbeszélés, például tájleírás, jelenségmonográfia, szakelőadás vagy novella, regény, riport, sportközvetítés.

(6) Előírás (a címzettnek szóló felhívás) vagy értékelés (a közlő szemléletének, magatartásának a jelzése), például rendelet, használati utasítás, reklám vagy műbírálat, szakkönyv ismertetése.

Az idetartozó legfontosabb kategorizálási szabály a különböző formai, módozati (főleg műfaji) lehetőségek nagyobb kategóriákban való összegezéseire vonatkozik. Például a líra, próza, dráma az átfogóbb szépirói stílus kategóriájába sorolható, ugyanúgy a szaktudományi értekezés, monográfia, előadás, vita, érvelés stb. a tudományos stílusba, a vezércikk, riport, hír, glossza, tárcsa stb. az újságróli stílusba, illetőleg ezen is túlmenően a publicisztikai stílusba.

3. A stílust színező változati lehetőségek

(1) Érzelmi vagy nem érzelmi jellegű színezet, ami rendszerint együttjár azzal, hogy a megnyilatkozás személyes vagy nem személyes jellegű, például egy lelkes sportközvetítés.

(2) Egyéni vagy nem egyéni jellegű kifejezés, például a szépirók kifejezési módja feltűnőbben egyéni, mint másoké, de a tudományos esszé szerzőjének stílusa is lehet feltűnőbben egyéni jellegű.

(3) Kifejtett vagy ki nem fejtett (hiányos, tömör), például kifejtett egy egyetemi előadás, ki nem fejtett a távirat, az apróhirdetés vagy a lexikonok szócikke.

És még sok ehhez hasonló, de kevésbé jelentős kettősséget lehetne felsorolni (pl. alkalmi vagy nem alkalmi, konvencionális vagy nem konvencionális, továbbá bizalmas, fesztelen vagy udvarias, tiszteletteljes stb.).

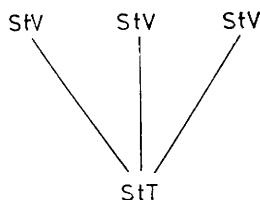
Kategorizálási szabályt kettőt említek meg. Mindkettő a változati lehetőségek fogalom- és hatáskörével függ össze.

(1) A harmadik szint változatai az első és a második szint változatai alapján kialakítható stílustípusokat csak színezik, de lényegét nem változtatják meg, ilyen vagy olyan színezet eredményeképpen a szóban forgó stílustípus nem vált át más típusba.

(2) Az idetartozó változatok továbbtagolandók, mindegyiknek nagyon sok belső változata van, például az érzelmi jelleghez tartozik többek között a humoros, gúnyos, becsmérő vagy tartózkodó, hideg, édeskés stb. és egyáltalán az emberek közötti viszonyokból fakadó sokféle színezet: bizalmas, udvarias, kedveskedő, lenéző, alázatos, sznoboskodó stb. Az egyéni stílusoknak szintén sok fajtája lehet (pl. természetes, pontos, intellektuális stb.), emiatt az egyéni stílus külön tipológiája is lehetséges (l. Szabó 1967: 335–6, 1974).

Az összegezés második pontjaként a stílustipológia szintek fölött álló lényegét próbáljuk ábrázolni (itt a *StV*: stílusváltozat, *StT*: stílustípus):

az (1) - (3) szintű
tipológiai kategóriák

Azaz: a három szint tipológiai kategóriáiból (az 1–3. al. felsoroltakból) fakadó stílusváltozatok egy-egy stílustípust alkotnak, amely úgy-ahogy a stílusnem (esetleg más műszóval: a stílusfajta, stílusréteg), illetőleg a funkcionális stílus megfelelője. Ilyen típus például az újsághír sajtós stílusa vagy tágabb körben a publicisztikai stílus, a nyelvtudományi cikkek, tanulmányok, könyvek stílusa vagy valamennyi tudomány stílusát magába foglaló tudományos stílus, a fiatal nemzedék tagjainak argóelemekkel telített dialógusai és az ezekből vagy az ezekhez hasonló típusokból kikerekedő társalgási stílus stb.

7. Az így kialakított stílustipológia természetesen még nagyon kezdetleges, további javításra, finomításra szorul. A legfontosabb tennivaló az, hogy a tipológia egészét, valamint az egyedi stílustípusokat struktúrává, rendszerré kell kifejlesztenünk, minthogy egyik sem tekinthető bizonyos stílusváltozatok (megkülönböztető sajátosságok) pusztá halmozásának, azaz ahogy Jakobson (1969: 178) is állítja: Nem az állomány, hanem a rendszer az alapja a tipológiának.

IRODALOM

- Andersson Erik
1975 Style, Optional Rules and Contextual Conditioning. Ringbom et al. (Szerk.) 1975.
Balázs János
1956 A stílus kérdései. Általános nyelvészet, stilisztika, nyelvjárástörténet. Budapest.
Coteanu I.
1973 Stilistica funcțională a limbii române. București.

- Crystal D. és Davy D.
1969 Investigating English Style. London.
- Dijk Teun A. van
1980 Text and Context Explorations in the Semantics and Pragmatics of Discourse. London—New York (in paperback).
- 1981 Texte Article pour le Dictionnaire des littératures en langue française. Amsterdam (sokszorosított káziprat).
- Dressler Wolfgang U. (Szerk.)
1978 Current Trends in Textlinguistics. Berlin—New York.
- Ellis J.
1965 Linguistic Sociology and Institutional Linguistics. Linguistics 19.
- Fábián Pál—Szathmári István—Terestyéni Ferenc
1958 A magyar stilisztika vázlatja. Budapest.
- Giuliani M. V. et al.
1979 Speculations on Text as a Linguistic and Cultural Construct. Petőfi (Szerk.) 1979.
- Gregory M. és Carroll S.
1978 Language and Situation. Language Varieties and Their Social Contexts. London.
- Halliday M. A. K.
1970 Functional Diversity in Language as Seen from a Consideration of Modality and Mood in English. Foundations of Language 6.
- Halliday M. A. K. és Hasan R.
1976 Cohesion in English. London.
- Halliday M. A. K., McIntosh P. és Strevens P.
1964 The Linguistic Sciences and Language Teaching. London.
- Hartmann P.
1964 Text, Texte, Klassen von Texten. Bogawus, Zeitschrift für Literatur, Kunst, Philosophie 1—2.
- Harweg Roland
1972 Stilistik und Testgrammatik. Zeitschrift für Literaturwissenschaft und Linguistik 5.
1979 Satzgrenzen und Satzabständen und das Verhältnis zwischen Satz- und Textlinguistik. Petőfi (Szerk.) 1979.
- Hasan R.
1973 Code, Register and Social Dialect. Bernstein B. Szerk. Class, Codes and Control. Vol. 2. London.
1975 The Place of Stylistics in the Study of Verbal Art. Ringbom et al. (Szerk.) 1975.
1978 Text in the Systemic-Functional Model. Dressler (Szerk.) 1978.
- Hayes Curtis
1970 A Study in Prose Styles: Edward Gibbon and Ernest Hemingway. Freeman D. C. Szerk. Linguistics and Literary Style. New York.
- Jakobson Roman
1969 Hang — Jel — Vers. Budapest.
- Kabán Annamária
1982 A tudományos stílus fogalmának tisztázásához. Nyr. 3.
- Kinneavy J. L.
1971 A Theory of Discourse. Englewood Cliffs, New Jersey.
- Koch W. A.
1971 Taxologie des Englischen. München.
- Kristeva Julia
1968 Le texte clos. Langages 12.
- Longacre Robert E.
1979 Texts and Text Linguistics. Petőfi (Szerk.) 1979.
- Lotman M. J.
1973 Szöveg — Modell — Típus. Budapest.
- Lux Friedemann
1981 Text, Situation, Textsorte. Tübingen.
- Ohmann Richard
1964 Generative Grammars and the Concept of Literary Style. Word 3.
- Péter Mihály
1974 Stilisztika lapfogalmainak tisztázásához. Imre Samu, Szathmári István, Szűts László Szerk. Jelentés és stilisztika. Budapest.
- 1978 Jegyzetek a funkcionális nyelvhasználatról. ÁNYT. 12.
- Petőfi S. János
1974 New Trends in Typology of Texts and Text Grammars. General Report Delivered at

- the First Congress of the International Association for Semiotic Studies, Milan
(sokszorosított kézirat)
- Petőfi S. János (Szerk.)
1979 *Text vs Sentence*. 1 – 2. Hamburg.
1981 *Text vs Sentence*. Continued. Hamburg.
- Rickheit Gert
1981 *Textprobleme aus sprachpsychologischer Sicht*. Petőfi (Szerk.) 1981.
- Riesel Elise
1963 *Stilistik der deutschen Sprache*. 2. Durchgesehene Auflage. Moskau.
- Ringbom Hakan et al. (Szerk.)
1975 *Text and Style*. Stockholm.
- Shmidt S. J.
1973 *Texttheorie. Probleme einer Linguistik der sprachlichen Kommunikation*. München.
1978 *Some Problems of Communicative Text Theories*. Dressler (Szerk.) 1978.
- Segre Cesare
1979 *The Nature of Text*. Petőfi (Szerk.) 1979.
- Szabó Zoltán
1967 *Az egyéni szépirói stílus jellemzéséről*. Nyr. 3.
1974 *Toward a Stylistic Typology*. *Acta Universitatis Carolinae. Philologica* 5. (Prága)
- Vachek Josef
1975 *Some Remarks on Functional Dialects of Standard Languages*. Ringbom et al.
(Szerk.) 1975.
- Wehrlich E.
1975 *Typologie der Texte. Entwurf eines textlinguistischen Modells zur Grundlegung einer Textgrammatik*. Heidelberg.
- Zammuner Vanda L.
1981 *Speech Production Strategies in Discourse Planning: A Theoretical and Empirical Enquiry*. Hamburg.

Szabó Zoltán

Szó- és szólásmagyarázatok

Vegyít. A SzófSz.-ből elterjedt általános nézet szerint az *elvegyít*-ből jött létre, az igeekötőnek érzett *el*- rész elvonásával. A TESz. szerint is a *vegyít* az *elegyít v*-vel bővült *elvegyít* változatából vonódott el. Első ismert adata 1676: „mézben kell vegyíteni”. A *vegyül* és a *vegyes* XVIII. század végi nyelvújítási alkotások (TESz.). Az újabb keletű nyelvújítási formák közül napjainkban is gyakoriak például a *vegyész*, *vegyszer*, *vegyipar*.

Nem ilyen egyértelmű azonban az *elvegyít* magyarázata. Az idetartozó szócsaláddal a TESz. *elegyít* és *egyveleg* címszók alatt foglalkozik. Ismeretlen eredetűnek jelzi. Szerinte az *elegy*-nek és az igealakoknak egymáshoz való viszonya biztos etimológia híján nem tisztázható, de nem állapítható meg az *elegy* eredeti szófaja sem. „A szócsaládnak az *egy* számnévből való származtatása, valamint finnugor egyeztetése kevésbé valószínű” — írja.

Nem ilyen elutasító a MSzFgrE. álláspontja. Az *elegyedik*, *elgyedik* szócikkben nem ismeretlen, csupán vitatott eredetűnek minősíti a szócsaládot. Egyik megoldásként ugor nyelvekbeli ’vegyít’ jelentésű szavakat lát az etimológia szempontjából lehetségesnek. Ezek alapján a magyarban *ele-l > *elye-l > *egyel* változásokat és hangátvetést kellene feltennünk, ugyanakkor a *v-s* alakok magyarázat nélkül maradnak. Másik megfontulásként — a szótár szerint — az *egy* számnévből *-l* határozóraggal és hangátvetéssel fejlődött *elegy* határozószóra gondolhatunk, azonban a „*v* magyarázata ebben a származtatásban sem kielégítő”.

Ez a másodiknak említett megfontulási kísérlet Károly Sándortól származik (MNy. 54: 354). Annak idején cikkét örömmel olvastam, mert a lényegre tekintve, magam is hasonlóképpen vélekedtem a szócsalád eredetéről. Illetékes szótáraink kételkedését és jogosan felhányt kifogásait látva, azt hiszem, nem lesz felesleges egykori szempontjaimat előadni, melyekből a *v* származására is fény derül.

Nálam kiindulópontul a latin nyelvnek egy határozószója: az *unā* ’együtt, egyszerre’ szó, ami eredetét tekintve az *unus* ’egy’ számnév nőnemű ablatívusa. Nem nehéz elképzelni, hogy az első századok magyarul író és fordító személyei, akiknek kezében többnyire latin nyelvű szövegek fordultak meg, gyakran milyen nehéz nyelvújítói munkára kényszerültek. Ha a beszélt nyelv szavai közt nem lelték megfelelőt, maguk alkottak újat, nemegyszer tükörszóként vagy tükörjelentés fordításával. Ezt a kizárólagos látomást látom a latin *unā* fordításának esetében is. A középkori és az egyházi latinban a klasszikus szó ugyanis tovább élt, sőt használata gyakoribbá vált, sokszor *unā cum* alakban a *cum* praepositio nyomatékosítására: ’-val, -vel együtt’, de az egyházi latinban határozószóként is, vele egybeírva: *unācum*. 1300-tól kezdve, főként a kódexirodalomban az *egy* számnévnek következő ragos alakjai jelentkeznek ’unā’ jelentésben: 1300 k.: *egyembeli* 1372 u./1448 k.: *egyembe* 1372 u./1448 k.: *egyetlenbe* 1416 u./1490 k.: *egyetemben* 1495 e.: *együtt* 1512 k.: *egyét* olvasatú formák (TESz.). Nyelvtani alakjában legjobban hasonlít az *unā* és *unācum* határozószókra az *egyel* és a kikövetkeztethető *egyvel ’együtt’.

1372 u./1448 k.: *egyel* (CodHung. I. 5. 25 és 16b. 13) 'semel'; „Ne fely menyewnk *egyel* altal” (uo. 10. 1) 'unā' jelentések. — Mindkettő régtől szerepel hangátvetéses *elegy* és *elveyg* alakban: 1519: *elegy*, 1508 és 1533: *elveyg* megfelelésű adatok (TESz.). Mindkét szóban az *l* és a *gy* cserélt helyet. A liquida előreirányuló hangcseréjével, hasonló átvétést találunk itt, mint a *pehely* esetében. A *pehely* ~ *pehel*-ből már a XV. században lett olv. *peleh* is (vö. TESz.). — Az *elveyg* és az *elveyg* határozószóként, majd ebből melléknévként, végül főnévként szerepel, hasonlóan a *távol* és *közel*-hez, mint arra Károly rámutatott (i. h. 354). A melléknévi szófajból denominális igeképzős alakok keletkeztek *-it*, *-ül*, *-edik* képzőkkel, továbbá denominális *-s* képzős melléknév; az eredeti határozószó előfordul *-g* nyomatékossító elemmel megtoldva is. Ezeknek a származékoknak egy részében előkerülnek az eredetibb *egyel*, *egyvel ragos alakok: 1456: *egyelit* 1692: *egyvelit* 1493 k.: *egyelül* 1704 e./1763: *egyvelül* 1519: *egyeledik* 1603: *egyveledik* 1527: *egyelős* 1672: *egyveles* 1666: *egyveleg* 1669: *egyveleg* olvasatú formákban (TESz. *elgyedik* és *egyveleg* al.).

Az eddigiekből nyilvánvaló, hogy az *egy* számnévből — egyebek között — az *-l* ablativusraggal és *-vel* eszközzel, társ-, mód- stb. határozóraggal is alakult 'együtt' jelentésű határozószó. Ősi egyszerű ragokkal gyakrabban keletkeztek ilyenek, de nem példátlan az önálló szóból keletkezett raggal alakult határozószó sem. Ilyenféle az *egy* számnévből raghalmozással támadt *egyembelű*, *egyetemben*, aztán az *egykor*, *egyszer*. De találunk *-vel* raggal létrejött más határozószót is. Ilyen például a R. *estvel*, R. *regvel*, R. *holval* (l. TESz.).

A hangátvetés révén és a származékokban elszigetelődött *egyel*, *egyvel jelentése természetszerűen szűkült az 'együtt' tartalomtól az 'együttesen, keverve' jelentésig, mint arra Károly példákban rávilágít, melyekben a kétféle jelentés egymással felcserélhető (i. h.). Az azóta megjelent EMSzót.-ban például az *elegy* II. sz. 2. értelmezéseként 'együtt' szerepel: 1627: „Egy darab roka hat belles niakkal *elegj*” (*egyveleg* al.) XVII. sz. m. f.: „Arany S ezüstel *egyveleg*h”. A jelentésváltozáshoz azt jegyzem még meg, hogy a szűkülés a *keverés* irányában történt: *elveygíteni* a. m. 'két vagy több anyagot, dolgot keveréssel egyesíteni' (vö. CzF. *vegyit* al.).

Vessünk most egy pillantást a TESz. nyomán a hangátvetéses alakok első előfordulására is: 1416 u./1450 k.: *elgyit* 1508: *elveygit* 1416 u./1450 k.: *elgyül* 1416 u./1490: *elgyedik* olvasatú formák (TESz.); XVI. sz. v.: *elgyes* (NySz.); 1566: olv. *elveyges* (OkI-Sz.). Összehasonlítva ezeket a képzéseket az eredetibb *egyel*, *egyvel származékaival, fel tűnő, hogy az eredeti formáknál többféle a képző, különösen nagy a különbség az *egyvel származékaiban. A hangátvetéses *elveyg* határozószó mellett sokáig csak az *elveygit* és az *elveyges* képzett formák élnek. Az *elveyg* határozószó viszont például az OkI-Sz. adataiban gyakoribb az *elegy*-nél.

A ragos határozószónak magyarázott *egyel* és a hangátvetéses változatnak tekintett *elegy* összefüggésének támogatására Károly utal arra, hogy az *elegy* is eredetileg határozószó. Még fokozottabban áll ez az *elveyg*-re, amelyik — úgy látszik — némely nyelvjárásban tovább megmaradt a határozószói fokon. A nyugat-dunántúli nyelvjárású Wathay Ferenc végvári vitéz 1600 körül keletkezett írásaiban következetesen az *egyetemben* szót használja névutószóként a *-val*, *-vel* raggal kapcsolatban 'unā cum' jelentésben. Az *elveyg* nála mindig határozószó 'együttesen, keverve' jelentésben, amelyen azonban átsüt az 'együtt' értelem is: „Jámbor Aszoniokatt s *elveyg* Eözüegieketh” (RMKT. XVII. sz. I. 182), az *elveyg* így helyettesíthető: 'velük együtt'; „Sok io üdött de the immar ertell, Gonozokatt *Eluegi* megh ug erthell” (i. m. 215), itt is: 'velük együtt'; „Tömienes boruall *Eluegi* megh szedetze” (i. m. 201) '(bor) segítségével', az *elveyg* itt a *-val* rag funkcióját nyomatékosítja.

A cikkem első részében említett 'unā' jelentésű határozószók közül máig is él nyelvünkben az *együtt* és ritkábban az *egyetemben*. A többi kihalt, illetőleg ritka népnyelvi

szóként még részben föllelhető. Sajátos pályát futott be az *egyel* és az **egyvel*, amelyek származékaikban mai köznyelvünknek szerves részét képezik. Talán leggyakoribbak közülük a *vegýt* és a *vegyes*, amelyek alakjukban szinte teljesen eltávolodtak eredő helyüktől, a változások azonban, amelyek ezt eredményezték, a nyelv életében szabályosan jelentkező változások. Ebben az esetben a következők: ragos névszó határozószói szerepben, hangátvetés, jelentésmódosulás, ige- és névszóképzés, igekötőnek érzett szótag elvonása.

Horpácsi Illés

„Szeghatár” és társai

A határjelek között nemcsak eredetüket és anyagukat tekintve lehet nagy különbség, hanem elhelyezésük szerint is, ami egyúttal jelentőségükre is utalhat. A legfontosabbak a *k e z d ő* határok, melyeket a latin szövegek *capitalis*-nak neveztek. Időnként e szó átment a magyar szövegekbe is. Így a Pest megyei Bagon 1801-ben a megyei bizottság, amely a határt újította, jegyzőkönyvébe rögzítette, hogy munkáját „el kezdvén az Iharosi Bereknél, a’ hol tudnia illik Domonyi, Aszódi és Bagi határok concurrálnak, az Ország Uttyának alól, pro Capitali Meta renováltatott három határ” (PML, Processus terminati 1736: 7). 1753-ban pedig Isztimérben a megyei bizottság jegyzőkönyve szerint a következőképpen rögzítették a *capitalis* határt: „Az első határ, mi is a’ Szent Györgyi Széna hordó utnál, a’ hol tudnia illik Palotáról Móra vezető uttal keresztben meg ütközik, első *Capitalis határnak* föl vevén. . . , mivel ugy is láczatos volt, meg hagyván” végezték munkájukat (OL, Zichy cs. levéltára, 93/120 et A).

Más szövegek viszont *principális határ*-t emlegetnek. Ez az elnevezés található például az 1754-es neszélyi határleírás latin szövegében is, amely az egyéb jeleket *intercalaris*-nak mondja. Érdekes képet ad ezek elhelyezkedése is: *principális* egyes, csak egy van, a 6-os számú; *principális* kettes (due): 5 darab, azaz az 1-es, 7-es, 20-as, 21-es, 74-es, tehát a *k e z d ő*, a *v é g z ő*, és a közbülsők közül a fontos helyen, a fordulóponton lévők. A többi jel: *intercalaris*, mégpedig kettes: negyven darab, egyes 26 darab és hármas 1 db. Összesen: 74 (OL., Zichy cs. levéltára, 118/154 et A).

A magyar szövegek általában *első* vagy *kezdő* határjelnek nevezik ezt, mint az 1822-es ősi határleírás szövege is, amely szerint „Ősi Helység és Réti Pusztá között első és kezdő határ jelnek megállapítván, hatvan ölnyire találtunk egy régi határhalmot” (OL., Zichy cs. levéltára, 85/105 et A). 1750-ben pedig a Pest megyei Sáriban találtak a határvizsgálók egy igazi határjelet, amelynél — mint megállapították — „Sári *végssé* képpen, Manteleki *kezdő* képen az Ölbői földek *follyó* képpen öszve ütköznek és — amint leszögezték — addig is tartatik és biratik sáriak által a’ Határ”. (O.L., Inquisitio Juratum T.R. 17/1709.)

A magyar nyelvben a *kezdő* — illetve más szemlélet szerinti —, a *végssé* határnak további kifejezése is felfedezhető. Az 1750-ben Keresztúron (Pest m.) tartott kihallgatáson is első kérdésként azt szerették volna megtudakolni, hogy „a’ *végssé* és *Szeg* Hányástul merre mégyen az igaz Kereszturi Határ?” (PML., Processus terminati 1747: 5.)

E határjel más neve — az 1753-as vásárhelyi adatok szerint — *szeplet határ* (OL., Károlyi cs. levéltára, P. 393/172/136/1), illetve *szegelet határ*, az 1769-es csóri jegyzőkönyv szerint (OL., Zichy cs. levéltára, 85/105). Az előbbiről tudni kell, hogy ott három határ futott össze. Ugyancsak három határ szaladt egybe az 1736-os halomegyházi *sözg határon* is. (PML., Processus terminati 1736/6). De még ennél is több, öt határ szakadt egybe a szentendrei Szekrényi kónél, az 1763-ban rögzített jegyzőkönyv szerint, ahol e falun kívül Leányfalu, Tótfalu, Bogdány és Szentlászló határa is érintkezett (PML., 302-H,

Szentendre/p). Az 1769-es csóri határleírásban pedig viszonylag részletes leírását is olvashatjuk a „Szegelet határoknak”, melyek – mint szükségesnek tartották megjegyezni – „abban az üdőben jó Magosság voltak”. E határok, a falvak szerint a következők: „Csoóri, délről mindjárt az Kuti ut mellett; Nap nyugatra ettől 15. Lépésnyire kuti; harmadik ugyan Csoóritul 15 Lépésnyire északnak Guti. . .” (OL., Zichy cs. levéltára, 85/105).

E határok értelmezésére további támpontokat találhatunk az egyik, 1752-es vasvári iratban, amely szerint az „réttül odább Nap Keletre menvén találatik más *Szeglet* is, . . . mely *Szegleteket* vagyis fordulásokat megh tudja mutatni. . .” (Processus tabulares 4/5246). E szerint: *szeghatár*, *szeglet* volt ott is, ahol a határ egyenes vonala megtört, és ahol éppen ezért, mert itt új irányt vett, határozottabban, nagyobb jellel kellett a határt jelölni. A különböző szögekben összejött határookra azért is alkalmazták többször e kifejezést: *össze-, egybeszőgellik*. 1640-ben Nagyvidán állapították meg, hogy „az déllő árokra. . . szegellik az Határ. . .” (OL., Csáky cs. levéltára 36/183). 1760-ban a szadai határról állapították meg, hogy az említett „kónél *szöglük* egyben a’ pthrügüi és Harkályi határral. . .” (OL., Inquisitio Juratorum T.R. 17/95). 1766-ban pedig, amint a kihallgatáson kitént, „Nap keletrül Dinnyési Délrül Börgöndi, Nap nyugatrul Kisfaludi, Északrul Pákozdi határok össze *Szegelletek*. . .” (OL., Inquisitio Juratorum 17/391).

A fentieknek megfelelően világos, hogy a fontosabb helyeken, kezdőpontokon és szegleteken lévő jeleket, melyek jelentősége és alakja is nagyobb, nevezték *szegvagszeglethatár*-nak. A kisebb jelentőségű jeleknek a neve: *folyó határ*, amint arra a tápiószentmártoni 1736-os határleírás is utal, amely leszögezte, hogy a „Domb Szőregh és Szent Márton között nem *Szöglet*, hanem *folyó Határ*. . .” (PML., Processus terminati 1734: 2). Az 1771-es gyóni határleírás érdekes magyarázatát adja annak, hogy egyazon pont lehet az egyik falunak *folyó határa*, míg a másiknak *szeghatára*, aszerint, hogyan csatlakozik határrészük a közös területhez. A határmegállapítók ugyanis olyan ponthoz jutottak, amely „Peszért *folyó* képpen, Gyónt ellenben és Essőt *Szegletesen* egymástul választó hármas Határ jelnek állapították lenni. . .” (OL., Keglevich cs. levéltára, 11/III/16.). A továbbiakban pedig az is kiderül, hogy az elnevezések mögött jól elkülöníthető minőségi különbség is felfedezhető. 1801-ben a Pest megyei Tiszajenőn az egyik tanú határozottan állította, hogy a megmutatott határt „*tsak folyó határnak* valya, mely a Jenei és Uj Kécskei földeket egymástul elválasztja, és soha sem tartatott *Szeglet határnak*, amely a’ fölyebb említett három pusztákat (Jenei, Uj Kécskei, Karai) egy mástól megkülönböztetné. . .” (PML., Földv. cs. lt. B/45).

A *szeg*-határnak további elnevezése: *sarok határ*. Az egyik 1766-os püspökhatvani feljegyzés szerint a határvizsgáló egy „*fát sarok* Metanak állítván valóságos határ jelynek vallották lenni. . .” (PML., XXXIII. 11/C/2). 1746-ban pedig „a Körös északi partján lévő határ dombot, mely tulajdonképpen F. Bátor és I. Tóth között *sarok-határ*” a határjárók megújították (OL., Esterházy cs. levéltára, 578/95/I). A nem sarokban lévő határdombokat viszont egyértelműen *oldal-határnak* nevezték.

Ritkán felbukkanó név még *szeghatárra* a *vakhatár* kifejezés is. 1747-ben Fülöpszálláson többen is vallották, hogy Izsák és Fülöpszállás között, a kecskeméti út mellett lévő „*Vak* avagy is *Szegh határ*” igazi határ (OL., Inquisitio Juratorum 17/2114.). Más adat szerint viszont a kifejezés nem is annyira a határjel minőségét, hanem rossz állapotát jelenthette. Az 1760-as cibakházi határperben említette az egyik tanú azon „*vak határokat*, melyek inkább sombékok lehetek. . .” (PML., Földv. cs. lt. b/41).

A *folyó* vagy *mellékhatároknak* található további neve is. Az 1736-os, Tápiószentmártonban tartott kihallgatáson több nevét is említették: az egyik tanú *folyó határ-t*, egy másik *oldalhatár-t* mondott, míg egy harmadik *folyó oldal határ-t* (PML., Processus terminati 1734: 2). Ugyanezen évben a Pakonyban folyt kihallgatás egyik tanúja pon-

tosan megjelölte a kifejezés latin eredetét is, amikor arról szólt, hogy a kérdéses határok „mindétyh Gyal és Halomegyháza között való *cursorialis*, vagyis *oldal határoknak* tartattak” (PML., Processus terminati 1736/6). 1734-ben Cegléden tartott határperben viszont a tanúk következetesen *oldal határok*-ról tettek említést, melyek soha sem voltak hármass határok (PML., Processus terminati 1734: 2).

Egészen eredeti kifejezésnek hat az a Nógrád megyei Bárkányban 1720-ban említett jel, melyet a tanúk, kik a határról vallottak, egyaránt *Nyargaló határjel*-nek mondtak. Az egyik szerint a határfákon „vágott *Nyargaló Határ* Jelek vannak”. Hogy a kifejezés jelentését végül is megértsük, ahhoz az egyik tanúnak a következő szavai segítenek hozzá: „A Hegyre megyen a Határ, az honnan az lyuk völgyön is által nyargalván, *Nyargaló Határ* jelek szerint megyen egész a Sátoros Hegyig. . .” (OL., Processus tabulares 4/2144). E szerint folyamatosan következő, folyó jelekről lehetett szó, melyek egyes határok mentén találhatóak és mint ilyenek, a *cursorialis* megfelelői.

Takács Lajos

A magyar tájnevekről*

A tájak nevével nap mint nap találkozunk: halljuk a rádióban, tévében, olvassuk az újságban vagy a szakirodalomban. Többségünknek fekvését is több-kevesebb biztonsgal meg tudjuk határozni. Egy részükhöz irodalmi élmények is kapcsolódnak. A Kemenes-alja Berzsenyi nevét juttatja eszünkbe, a Kiskunságról Petőfi irt emlékezetesen, az Érmellék, a „hegehupás vén Szilágy” Ady-nak volt szűkebb hazája, a Palócföldet Mikszáth, Szatmárt, a Tiszahátat Móricz, a Székelyföldet Tamási Áron hozta közel az olvasóhoz. S ezzel még csak a legismertebbek közül hivatkoztunk néhányra. Nem tudom, magukon a szavakon, a neveken hányan gondolkodnak el akár egy pillanat erejéig is. Mindenesetre a nyelvészek figyelmét eddig inkább az „érdekesebb”, homályosabb nevek keltették fel. Többen próbálkoztak például az *Ormánság*, *Göcsej*, *Hetés*, a székelyföldi *Csik*, *Gyergyó* nevek megfejtésével. Egy részük ma is megfejtetlen vagy bizonytalan eredetű. A tájnevek nagy része azonban világosan felismerhető közszavakat tartalmaz. Keletkezésük, életük, változásuk, esetleges kihalásuk, közös tulajdonságaik nagyon tanulságosak, megérik a velük való tüzetesebb foglalkozást. Vegyük például a mindenki által jól ismert nagytájak neveit: *Erdély*, *Tiszántúl*, *Duna–Tisza köze*, *Dunántúl*, *Felföld*, *Alföld*. Az *Erdély* szón kívül látszólag semmi különös észrevennivalónk nincs velük kapcsolatban. A történeti vizsgálatok tanulságai azonban mást mondanak. De lássuk sorjában!

Erdély-ről a tudomány mindig is tudta, hogy az *erdő* és a kihalt *el:elve* 'valamin túl fekvő rész' szavak elhomályosult összetétele. Közvetlen előzménye tehát az *Erdé el* 'erdőségen túli terület' volt. Ezt jelenti a régiségben gyakran használt *Transsilvania* latinostított változat is. A név arra utal, hogy a Kárpát-medence központi területeit megülő honfoglaló magyarság szempontjából ez a terület a mai Király-hágó erdőrengetegein túl feküdt. Az elnevezés tehát valószínűleg honfoglalás korabeli, írásos adataink is igen koraiak róla. A legkorábbi *Erdély*-fogalom azonban nyilván szűkebb volt a mainál, az egész

* Elhangzott a XI. Országos Néprajzi és Nyelvjárási Gyűjtőtálalkozón Gödöllőn, 1983. július 4-én. A tanulmány sajátos (alapvetően népszerűsítő) rendeltetésénél fogva mellőzi a tudománytörténeti előzményeket, a kérdéssel kapcsolatos módszertani problémák jó részét, és takarékosan bánik a szakirodalmi hivatkozásokkal. Alapjául az 1981-ben megvédett bölcsészdoktori disszertációm („A magyar tájnévadás”) szolgált, amely kiadás előtt áll. A disszertációt ismertettem a III. Magyar Névtudományi Konferencián (I. MNyTK. 160. sz. 133–5). Ugyanitt megtalálható a legfontosabb szakirodalom is, amit egy azóta megjelent tanulmánnyal kell kiegészítenem: Aron Péter: *Erdély történelmi tájneveinek adattára és népeinek tájzsemlélete*. MNy. 24 (1982.): 101–31. — J. D.

Erdélyi-medencét magában foglaló jelentését akkor nyerhette, amikor a magyarság fokozatosan kelet felé terjeszkedő telepei a XII. század táján elérték a Keleti-Kárpátok koszorúját (a Székelyföld keleti részét). Az Erdély-fogalom tágulásának lehetünk tanúi napjainkban. Azzal, hogy Erdély Romániához került, és az országhatárt nem a természetes tájhatár mentén, hanem nyugatabbra, alföldi területen húzták meg, ezek a területek is a hagyományos név alá foglaldtak, mivel ma Erdély egyre inkább azt jelenti, hogy 'a történelmi Magyarország Romániához került része'. Erdély önálló fejedelemségének idején is nagyobb volt politikai határait tekintve, mint amit a természetes tájhatárok kijelöltek. Csakhogy akkor ezeket a külső, nyugati részeket külön egységként tekintették — még igazgatásilag is! —, és latin szóval *Partium*-nak, azaz *Részek*-nek hívták. — Hasonlóan kezd átértékelődni a *Kárpátalja* név is (bár ennek nincs ilyen nagy történelmi hagyománya): szűkebb értelemben csak Ungvár, Munkács környékét, tehát valóban a Kárpátok alját jelenti, tágabb értelemben olykor már az országhatár másik felén levő síksági részek is belefoglaltatnak.

Visszatérve még egy kicsit *Erdély*-hez, kevesen tudják róla, hogy régen *Tündérország*-nak is nevezték. Ez a ma kellemes, mesés gondolatokat ébresztő név is nagy utat tett meg a jelentésfejlődés útján. A *tündér* szó a *tűnik* ige származéka, és tűnőt, változékonyat jelentett, s többnyire olyan mesebeli lényekre mondták, akiknek megvolt az átváltozási képességük. A változékony, politikai kiszámíthatatlanság alapján kapta Erdély a *Tündérország* nevet a XVI. század táján. Jól mutatja ezt a következő részlet (Eszterházy Miklós írja 1630-ban): „Meddig leszen itt még késésünk, nem tudom, sem azt, ha köllessék-e tovább mennünk, mivel az a rossz *tündérország* a holdnál is váltó z ó b b” (Kertész: MNY. 8: 433 alapján idézi Pais: A magyar ósvallás nyelvi emlékeiből. Bp., 1975. 224—5). Balassi Bálint is így említi Erdélyt 1592-ben a pozsonyi kamarához frott levelében: „... ő felesége szívet hajtja kegyelemre hozzánk és hazánkából se idegen se *Tündér országba* ne üzzön ki ... bennünket” (Eckhardt: B. B. Ö. M. 1: 394; közölve: Száz. 1882: 849 — Pais i.m. 224). Maga a név már 1554-ben felbukkan hasonlóan negatív értelemben.

(Zárójelben jegyzem meg, hogy több tájegység határának egzakt megvonása nem kevés gondot jelent, olykor szinte lehetetlen. Ugyanez vonatkozik az etnokulturális csoportokra is. Sok múlik az elhatároló kritériumok előzetes kijelölésén, a megközelítés módszerén. Egy valamiben azonban az önkéntes gyűjtők is sokat segíthetnének. Mégpedig abban, hogy megtudjuk, hogyan vélekedik maga a lakosság a magyar nyelvterületen a saját táji hovatartozásáról. Erről jó lenne egy átfogó, szinkrón képet kapni. A tájnevekhez kapcsolódó népi hiedelmek, népetimológiák is figyelmet érdemelnek. Talán még néhány, eddig ismeretlen elnevezés, névváltozat is felbukkanna.)

A továbbiakban szeretném bemutatni a tájnevek csoportjait, mindegyikből csupán ízeltőt adva, s egyben feltárni a nevek különbözőségén túl meglevő rendszerszerűséget. A csoportosítás szempontja a névtanban alapvető fontosságú elv, a névadás indítéka lesz. — Előtte azonban beszélni kell még egy nem kevésbé fontos szempontról, a t e r m é s z e t e s és m e s t e r s é g e s névadásról. A mesterséges névadás fiatal jelenség, egyidős az újkori tudományosság megjelenésével. Nálunk gyakorlatilag a XIX. századtól számolhatunk vele. Különösen fontos számunkra a földrajztudomány és a néprajz tájelnevező tevékenysége. Anélkül, hogy itt részletesen jellemezném a mesterséges, tudományos névadást, annyit hadd jegyezzek meg csupán róla, hogy a természetes névadással szemben tudatos, egyezményes, jelentésbeli és alaki ingadozást kizárni szándékozó eljárás. A földrajzosok tájbeosztása behálózza az egész térképet, üres fölt nincs, táj és táj egymás határáig tart, a határok élesek, nem ingadoznak. Mindez a népi tájszemléletre nem érvényes. Kifejezéseik is gyakran sajátosak, a szakmai hűség olykor a természetesség, a nyelvhelyesség rovására megy (pl. *Rábántúli kavicsstakaró*, *Rákos—Rusztai kis hegysziget*, *Fertő-melléki*

dombsor stb.). Éppen ezért ezekkel a továbbiakban nem is foglalkozom, csupán egy névről teszrek említést, ami nem is tudományos, hanem irodalmi eredetű: a *Viharsarok*-ról van szó. Ismeretes egy népi *viharsarok* szó, ami annyit jelent, 'a látóhatárnak az a része, ahonnan vihar, zivatar szokott jönni'. „Tájnévként Féja Géza alkalmazta 1936 nyarán, amikor Sárközi György felszólította, hogy a »Magyarország felfedezése« sorozat számára írja meg egy magyar táj szociográfiáját: »Ráműtöttem [Magyarország politikai térképén] az egybekerített Békés, Csongrád és Csanád megyére: — Ezt szeretném megírni. — Rendben van. Adj könyvednek címet. — Viharsarok — mondottam rövid gondolkodás után. Miként villant ily hirtelen eszembe ez a cím? máig sem tudom. Jól ismertem a tájat, bizonyos lelke szólalt meg bennem.«” (Féja Géza: Szabadcsapat. Életregény. Bp., 1965. 383—4 — idézi a FNESz. 694). Kiss Lajos helynév-etimológiai szótárában magyarázatul még ennyit jegyez meg: „A Tiszántúl déli részén a sanjarú szociális viszonyok következtében a nyomor nagyobb volt, mint az ország más vidékein, s az öntudatosá válló földmunkás-ság és szegényparasztság nyílt elégedetlensége nem egyszer forradalmi megmozdulásokban tört ki” (uo.). Azt nem tudjuk, hogy Féja Géza ismerte-e a népnyelvi *viharsarok* kifejezést. Mindenesetre valószínű. Tájnévként azonban nagyon kifejező, egyszersmind maradandó nyelvi alakulatot teremtett, új színnel gazdagítva a magyar tájnévrendszert.

Milyen típusai vannak a természetes tájneveknek a névadás indítéka szerint? — A tájnevek nagy többsége valamilyen jellemző természeti tényezőt nevez meg. Ez lehet a domborzat, talaj, vízrajz, növényzet, állatvilág vagy a térben való elhelyezkedés. Az összetett szavakból keletkezett nevek több tájalkotó tényezőre is utalhatnak egyidejűleg.

D o m b o r z a t i tájneveknek nevezhetjük a *Hegyhát, Hegyfülke, Hegyfarok, Völgyesség* neveket; a domborzaton kívül a növényzetre is utal a *Cserehát, Cserhát, Erdőhát, Tövishát*; vízrajzra az *Érhát, Tiszahát, Tóhát, Túrhat, Szamoshát*. Az *Ormánság* név is a mocsaras tájból kiemelkedő dombokat, az ilyen földhátakon megtelepült falvak csoportját jelöli. (A szó azonos töről való *orr, orom, ormány* szavunkkal.) **T a l a j r a** utal a régi *Homokság* és a ma is élő *Homok* tájnevünk. **V í z r a j z z a l** kapcsolatos az előbb említettekén kívül pl. a *Hanság* (a 'mocsár' jelentésű *han ~ hany* szóból), a *Sárföld, Sárrét, Sárréte, Tóköz* stb. Ide sorolhatók még a nagyobb, közismert szigetek nevei is, a *Csepel-sziget, Szentendrei-sziget* stb. Ezeknek több változata is él, illetve élt. A **n ö v é n y z e t r e** utaló tájnevek csoportja is igen gazdag. Mocsaras rétek jellegzetes növényzetét jelöli a *Bársonyos, Fenyér, Harangod* (a *bársonyfü, fenyér, harang(virág)* nevű füvekről, virágokról). Réti környezetre általánosságban utal a *Rétköz, Rétság, Rétdoldal, Sárrét, Sárréte*. Vízjárástól mentes területek voltak a mezők — az előzőektől eltérő növényzettel: *Mezőföld, Mezőség*. A fás, bokros növénytakaró dokumentumai a *Cserehát, Cserhát, Erdőhát, Erdővidék, Tövishát, Szülőgy*. A *Nyírség* eredetéről megoszlanak a vélemények. Egyesek szerint a 'nyírfa' jelentésű *nyír*-ből, mások szerint abból a *nyír* szóból származik, ami a *nyírok*-ban is megtalálható, és arra utalhat, hogy az Árpád-korban mocsarakban gazdag volt ez a táj. **Á l l a t v i l á g r a** utaló tájnevünk is van. Salgótarján közelében van egy kis dombvidék, amelynek *Bolhád* a neve. A szó végén ugyanaz a *-d* helynévképző van, ami sok más helységnéven is megtalálható, pl. *Cegléd, Várád, Nyárád, Mocsolád* stb. Névadási háttere azonban homályos. A Földrajzi Nevek Etimológiai Szótára szerint azért kaphatta a nevét, mivel „Egykor feltűnően sok lehetett itt a bolha”. A kérdés azonban szerintem további vizsgálatot kíván.

A tájnevek legnépesebb csoportját alkotják az úgynevezett **t é r b e l i v i s z o n y í t á s t** kifejező nevek, amelyek a tájak helyzetére utalnak. A viszonyítás alapja lehet hegy, folyó, égtáj, település stb. — Legjellegzetesebb és legősibb tájnévcsoportunk egyike a folyóközök nevei: *Bodrogeköz, Csallóköz, Csilizköz, Körösköz, Muraköz, Rábaköz, Temesköz* stb. Közös jellemzőjük, hogy a tájat a kisebb betorkolló folyó névével és a *köz* utótaggal határozzák meg. Ennek a névadásnak a feltétele az, hogy a kisebb folyó alsó szakasza és a

nagyobb folyó valóban „köz”-re zárjon egy meghatározott területet. Ebbe a típusba tartozik első, még a honfoglalás előttről fennmaradt tájnevünk, az *Etelköz* is, de nyilván nem volt olyan nagy kiterjedésű, mint ahogy azt történelmi térképeink kényszerűen nagyvonalú beírásai mutatják. *Köz* utótaggal keletkezettek más, térbeli viszonyítást kifejező nevek is: *Erdőköz*, *Hegyköz*, *Rétköz*, *Szigetköz*, *Tóköz*. — Vízkörnyékek nevei gyakran *mellék*, *mente*, *vidék* utótaggal keletkeznek: *Drávamellék*, *Marcalmellék*, *Sármellék*, *Vízmellék*; *Garammente*, *Homoródmunte*, *Láposmente*, *Kapusmente*, *Nyárádmente*, *Vízmente*; *Körösvidék*, *Tápióvidék*. Egy részük valószínűleg nem népi, hanem mesterséges név. Mesterséges, de polgárjogot nyert név a *Dunakanyar* is. A fellendülő turizmus tette széles körben ismertté. Egy folyó folyási irányához viszonyítva kap értelmet az *Altáj*, *Feltáj* a Csallóköz részeként, valamint az *Alszeg*, *Felszeg* Kalotaszeg részeként. Egyébként a *Kalotaszeg* név is a vízzel kapcsolatos térbeli viszonyítást kifejezők közé tartozik. — Hegyekhez való viszonyítás fejeződik ki a *Bakonyalja*, *Bükkalja*, *Cserhátalja*, *Hargítalja*, *Havasalja*, *Kemenesalja*, *Mátraalja*, *Mecsekalja*, *Vértesalja*, *Alpokalja*, *Kárpátalja* stb. nevekben. Van *Hegyentúl* is; ebben ugyanúgy a központi tájzsemlélet (azaz az ország közepéhez viszonyítás) jut kifejezésre, mint például a *Dunántúl*-ban, *Tiszántúl*-ban. — Az égtájak is szolgálhatnak néhány esetben viszonyítási alapul. Egy időben használták a mesterséges *Délvidék* elnevezést, ma inkább csak történelmi munkákban találkozunk vele. Az *Alföld*, *Felföld* használatában, értelmezésében is megfigyelhető olykor az égtájak szerint való különbségtétel, holott — amint említettem — itt valószínűleg a domborzathoz és a nagy folyókhoz való viszonyítás az eredeti.

A természeti tényezőknél kívül a tájnevekben kifejezésre juthatnak műveltségi tényezők is. Népcsoportok nevét tartalmazzák a *Jászság*, *Kis-* és *Nagykunság*, *Hajdúság*, *Órség*, *Barkóság*, *Szászföld*, *Székelyföld*, *Palócföld*, *Matyóföld* stb. Köztük vannak újabbak, és régi keletkezéseűek is. Régi például a *Jászság*, *Kunság*, *Órség*, *Hajdúság*, *Székelyföld*, *Szászföld*. A jászok, kunok, hajdúk, székelyek, szászok a feudális Magyarország kiváltságos népcsoportjai voltak, s kiváltságaikhoz szívósan ragaszkodtak. Ezért település és igazgatás szempontjából is élesen elváltak környezetüktől.

A g a z d á l k o d á s t ö r t é n e t emlékei: a *Sóvidék*, amely sóbányáiról volt híres, az *Aranykert*, amint említettem, valószínűleg az aranymosással kapcsolatos, a *Bányaság* pedig a bányászattal. Székelyföldön az Alsó-Nyárádmentét tréfásan *Murokország*-nak is nevezik. A *murok* nyelvjárási szó, sárgarépat jelent. Ez a vidék ugyanis híres a répa- és zöldségfélék természetéről. A szászok lakta erdélyi *Borföld* viszont boráról volt nevezetes.

B i r t o k l á s t ö r t é n e t i neveknek tekinthetjük a középkori erdélyi *Királyi*-t és *Királyföld*-et. Ez utóbbi a *Szászföld* változata. A Csepel-sziget régi neve *Királysziget* és *Úrsziget* (is) volt. Mindezek az egykori királyi birtoklásra utalnak. *Mátyusföldre* viszont a hírhedt középkori oligarcha, Csák Máté birodalma volt.

A *Bánság* és *Vajdaság* létrejötte i g a z g a t á s i elkülönülés eredménye.

A fentiekből látható, hogy a tájnevek tipológiai sajátosságai jól belesimulnak a helynevek általános rendszertanába a főbb kategóriákat és azok arányait illetően is.

A nevek nyelvtani szerkezetét itt nincs módomban részletezni. Csupán az egy részükre nagyon jellemző *-ság*, *-ség* képzőről szólok néhány szót. — Bizonyos szavak testéhez szervesen hozzátartozik, mint például az *Órség*, *Jászság*, *Kunság*, *Hajdúság*, róluk le nem választható. (Ezek a népcsoportnevekből képzett tájnevek.) Vannak viszont olyan nevek, amelyekhez csak később tapadt hozzá, más, ilyen képzős szavak analógiájára. A *Nyírség*-et régen *Nyír*-nek, az *Ormánság*-ot *Ormán*-nak¹, a *Hanság*-ot *Han*-nak,

¹ A középkori Ormán határa, elhelyezkedése nem esik ugyan egybe a későbbi-mai Ormánságéval, összefüggésük azonban valószínű.

a *Barcaság*-ot *Barcá*-nak nevezték. A *Szilágyság*-ot még ma is gyakran csak *Szilágy*-nak mondjuk. A *Zselic* tájnév *Zselicség* változatát pedig az MTA Földrajzinév-Bizottsága — a helybeliek véleményét is figyelembe véve — már el sem fogadta helyesnek. A másodlagos *-ság, -ség* képzős formák az irodalmi nyelv felől terjedtek el, de a népi szóhasználatba — amint ezt a népryelvi gyűjtések igazolják — alig jutottak el. Az írásbeliségben viszont még összetett szavakon és nagy hagyományokkal rendelkező neveken is megjelent a *-ság, -ség*. Így keletkeztek az ilyenek: *Erdélyység, Göcsejség, Erdőhátság, Sárközség, Cserehátság*. Ez azt mutatja, hogy a *-ság, -ség* a tulajdonnevek körében tájnévképzői szerepre tett szert.

Végül még röviden a tájnevek stilisztikai, hangulati vonatkozásairól. — A népi határnevekhez hasonlóan a tájnevek körében is vannak tréfás, gúnyos árnyalatú nevek. Tréfás névadással keletkezett *Göcsej*-nek *Girgácia, Csallóköz*-nek *Kukkónia* változata. Stilisztikai hatást a furcsa, ritka tájszavak *-ia* országnévképzővel való összekapcsolása vált ki. A *Murokország*-ról már beszéltem. Ebben az esetben az *ország* szó funkciója megegyezik az *-ia* képzővel. Tréfás azonosításon alapszik — tehát metafora — a *Rábaköz Kiskánaán* változata. Népvneveink egy része gúnyos árnyalatot hordozott. Tréfás-gúnyos népnév volt például a *barkó, matyó, palóc*. Az eltérő kultúrájú környezet adta őket. A megnevezett lakosság rendszerint le is tagadta létezésüket, szemben például a jászokkal, kunokkal, székelyekkel, akik büszkén vállalták sokszor mítoszokkal körülvont származásukat. A *Barkóság, Matyóföld, Palócföld* azonban tájnévként már nem hordoznak gúnyos, bántó tartalmat, mivel nem a helyi hagyományban gyökereznek; szaktudományi eredetű mesterséges nevek. — A vallási elkülönülés is lehet tréfás névadás forrása. A Székelyföldön két kistájt is *Szentföld*-nek neveznek. Mindkét név protestáns lakosságtól származik, és katolikus falvak csoportjára vonatkozik.

A tájnevek történelmünk és kultúránk szerves részét képezik, legfontosabbjainak ismerete hozzátartozik az általános műveltséghez. Beható tanulmányozásuk pedig nemcsak tanulságos, de izgalmas feladat is.

Juhász Dezső

Fenőkövel kapcsolatos földrajzi nevek

1. A pengés vágószerszámoknak, köztük a kaszának és a sarlónak az élesítésére a fenőkő szolgál. A természetes fenőkő anyaga terméskő, mégpedig általában homokkő vagy agyagpala, olykor mészkő. A legegyszerűbb természetes fenőkő a hegyi patakok, folyók medrében vagy partján talált kő, nagyobb kavics. A Borsod-Abatúj-Zemplén megyei Hegyközben a kassaélesítésre való fenőkövet régebben „Kárpátukrajnából szereztek be, ahol a patakokban a víz alatt kitűnő kőveket lehetett szedni. Küldték postán vagy az arra katonáskodók hoztak magukkal annyit haza, amennyi hosszú ideig eltartott” (Balassa: Hegyköz 139—40). Kézbe simuló, alkalmas formát úgy adtak a fenőkőnek, hogy téglalap vagy ovális alakúra faragták. Néhol valóságos háziipar volt a fenőkő faragása. A Háromszék megyei Kézdivolyánon (újabb neve: Kézdiszentkereszt) egy fenőkő-faragó naponta 50—60 darabot készített családi munkamegosztásban. A zalai Csesztreg és a baranyai Kővágószőlős lakosai is faragtak eladásra fenőkövet a határukban található homokkőből. Újabban gyári úton állítanak elő fenőkövet valamely kemény kristályos anyag (kovakő, korund, karborundum) apróra zúzott és megfelelő kötőanyagba ágyazott szemcséiből. A gyári fenőkőveket a vasáruboltok árulták. Az 1911. évi Mezőgazdasági Lexikon (2: 549) szerint az országban kapható legjobb minőségű kaszkő a bajor márvány

kaszakó volt, amelynek darabját 55—60 fillérért árulták; keresett volt a voralbergi fekete márványkő (20—25 fillér), a tiroli kaszakó (15—20 fillér) és a lapos vagy gömbölyű csiszolóporkő (15—25 fillér) is. (A fenőkő néprajzi vonatkozásaihoz l. különösen Paládi-Kovács: Rétgazd. 207—11. l. még Kósa: NéprLex. 3: 95.)

A fenőkőnek különféle megnevezései élnek a magyar nyelvjárásokban: *kaszakó, fenkő, fénkő, fenőkő, kaszajfenkő, kaszajfenkő, kaszajfen, fen, fén, köszörűkő, csiszakő* (Nyatl. 285. sz. térkép), *patickő* (Jankó: BNépr. 246). A kőfajta alapján különböztetik meg a *békasó, termésűkő, márványkő, siferkő, homokkő, kárpátikő, habkő, palakő, kovakő, gránitkő* stb. nevű természetes fenőkőveket (Paládi-Kovács: Rétgazd. 209) és a *műkő, öntött kő, öntvénykő, smirglikő* stb. nevű gyári fenőkőveket (i.m. 210).

2. Fűkaszaláskor, aratáskor a kasza rendszeres élesítésre szorul. Minden kalapálás után, de naponta többször is, sőt egy-egy renden belül is fenőkővel meg kell fenni. Érthető tehát, hogy az a hely, ahol a kasza fenésére alkalmas terméskövet lehetett találni, érdemes volt arra, hogy a környék lakosságától külön nevet kapjon. A hely jellegzetességéről a legvilágosabban az a név tájékoztatott, amely magára a fenőkőre utalt. Számos ilyen földrajzi nevünk van.

A legkorábbi adatolható „fenőkőves” földrajzi nevünk a *fenkő* felhasználásával alakult, és a Börzsönyből való. Ipolytólgyes (egykor: Ságizsidód) határjárásaiban olvashatjuk: 1270/1365: „terra iacet inter fontem, Bana vocatum, et inter fontem, *Fenkow* nominatum” (MonStrig. 1: 580), 1278: fons Bana, fons *Fenku* (Bakács 210); 1341: „terre . . . capituli inter fontem Banapataka et *Fenkupataka*” (MonStrig. 3: 402). Ortway (Vízr. 1: 304) a *Fenkő* forrásnevet csak nagyjából tudta helyhez kötni: „Börzsöny mezőváros határában”. A pontos lokalizáláshoz az segített hozzám bennünket, hogy az idézett oklevélrészletekben a *Fenkő-patak*kal együtt szereplő *Bánya-patak* ma is megtalálható a térképen: ez Nagybörzsönytől délre a Csörgő-kútból ered, s bal felől felvéve a több forrásból, egyebek között a Rózsa-forrásból is táplálkozó Hosszú-patakot, *Nyergesi-patak* néven Ipolytólgyestől délnyugatra bal felől az Ipolyba ömlik. (L. A Börzsöny turistatérképe. 1: 60 000. Budapest, 1979.) Aligha tévedek, ha a régi határjárások és a mai vízrajzi helyzet alapján a középkori *Fenkő-patak*-ot a jelenlegi *Hosszú-patak*-kal azonosítom. S nem tartom megokoltnak azt a kérdőjelet, amellyel a TESz. (2: 884) a *fenkő* szócikkében az 1270/1365. évi *fontem Fenkw* és a *fenkő* 'kaszakó' etimológiai azonosságát bizonytalannak minősítette. A *Fenkő-forrás* esetében a *Fenkő-patak* forrásával van dolgunk, olyan patakéval, amelynek medrében fenőkőnek való köveket lehetett szedni. — További adatok a *fenkő* helynévi alkalmazására: 1765: *Fénkő* 'erdő a kalotaszegi Türe határában' (Szabó T. A.: Kal. 261); 1779: *Fenkő árnyék* 'a Gömör vármegyei Gömörpéterfalva határrésze' (Ila 3: 199), 1781: *Fénykő völgyibe* 'szántóföld a kalotaszegi Szucság határában' (Szabó T. A.: Kal. 254); 1933: *Fénykő* '450 m-nél magasabb hegy a Bükkben Cserépfalutól észak-északnyugatra' (Bükk hegység. Kirándulók térképe 7. sz. 1: 50 000); 1952: *Fénykőpuszta* 'Zagyvaróna belterületének északkeleti része' (Hnt. 290); 1970: *Fénykő-lápa*, *Fénykő* 'határrész Pétervására belterületétől északnyugatra' (MNYTK. 125. sz. 79; vö. *Köszörűs lápa* 'határrész Bélapátfalva belterületétől északkeletre, ahol köszörűnek való kövek találhatóak': i.m. 58); 1970: *Fénykő-bikk pataká* 'határrész Bodony belterületétől nyugatra' (i.m. 120); 1981: *Fény-kő* '371 m magas hegy Mátranaváktól észak-északkeletre' (A Heves-borsodi dombság turistatérképe. 1: 60 000).

A *fen* 'fenőkő' [1395 k.: „cos: *fenn*”: BesztSzj. 721.] főnév -s képzős melléknévi származéka a mai magyar nyelvjárásokban is él a *fenes tarisznya* 'a kaszaélesítés szerszámainak (azaz a kaszaverő kalapácsnak, üllőnek, fenőkőnek stb.) az őrzésére használatos tarisznya' szókapcsolatban (Ózd, Sajóvárkony, Sajópüspöki, Lénárdaróc, Domaháza, Észak-Heves, Dél-Gömör: Paládi-Kovács Attila levélbeli közlése). E *fenes* 'fenőkőves'

melléknévből már a középkorban számos földrajzi név alakult. A legkorábbi az erdélyi Gyalutól kelet-délkeletre fekvő Szászfenesre vonatkozik: 1272: *Fenes* (Suciú 1: 243); 1297: *Zaazfenes* (Csánki 5: 250). A *Fenes* helynév elsődlegesen azt a patakot jelölte, amely jobb felől itt ömlik a Kis-Szamosba. Ugyanez a patak a névadója a középső folyás melletti *Magyarfenes*-nek [1894: *Magyar-F(enes)*.: PallasLex. 7: 76, de 1. 1332–7: *Olahfenes*: Csánki 5: 350 is] és a felső folyás melletti *Kisfenes*-nek [1456: *Kysfenes*: Csánki 5: 351] is. A patak partján és medrében fenőkőnek való köveket lehetett szedni; innen a patak neve. (A EtSz. 2: 203 a *Fenes* helységnevek eredetét még tisztázatlannak tartotta, a DocVal. 36 pedig a *fenyő* fanévből való származtatás lehetőségét vetette fel. A helyes etimológiát Kniezsa ismerte fel: ErdVíz. 11, MagyRom. 1: 228.) — További helynévi alkalmazások: 1291–4: *Fenes* 'helység Belényestől délnyugatra, Várasfenes' (Györffy 1: 617); 1292: *Fenes* 'egykori helység Hunyad vármegyében Illyétől keletre, ahol jobb felől a Fenes patak a Marosba ömlik' (Csánki 5: 91), 1. még 1494: *Fenesthorok* (Csánki 5: 90) és 1520: Rivulus *Fenes* vocatus (uo.). — *Fenes* 'helység Erdélyben Zalatnától kelet-délkeletre' [1677: *Filesdi* alias *Fenesi* sz.: Szabó T. A.: Váltan. 4: 181, de 1. 1276: *Filess* (o: *Fílesd*): i.m. 4: 178 is]. A régi *Fíles* személynév -d képzős származékából alakult *Fílesd* helységnevet idővel a *Fenes* váltotta fel. — 1868–9: *Fenes* 'a Kis-Küküllő mellékvize a Maros-Torda vármegyei Kibéd községnél' (Kniezsa: ErdVíz. 11), 1870: *Fenes* pataknál gr. 'ua.' (Orbán: Szék. 4: 23).

A *köszörűkő* helynévi alkalmazására 1331-ből van a legkorábbi adatunk: „Circa primam metam *Kwzereukw*” (Oklsz. 541; nincs lokalizálva). További adatok: 1411: „Ad aciem monticuli *Kezerekeorra* vocati” (uo., nincs lokalizálva). További adatok: 1854: *Küszürökopatak* (c: *Köszörűkőpatak*) 'a Gyergyó vármegyei Békás helység településrésze' (Szabó T. A.: Gyergyói hn. 24); 1864/1902: *Köszörűkőhányás* 'finom vörös kőből álló kőhányás Kővágóörs határában' (Jankó: BNépr. 70); 1933: *Köszörűkő v(ölgy)* 'völgy Mátramindszent belterületétől dél-délkeletre' (Mátra hegység. Kirándulók térképe 6/a. sz. 1: 50 000); 1974: *Köszörűkő* 'erdő Mesztegnyő belterületétől délkeletre' (SMFN. 310: „A favágók köszörű követ hagytak itt”). A Budaörs belterületétől nyugat-északnyugatra levő, 243 m magas dombot jelölő *Köszörűkő h(egy)* [1930: Budapest és környéke. 1: 75 000-es térkép] bizonyára tükörfordítás a németből; vö. 1887: *Schleifstein B.* 'ua.' (Umgebungskarte von Budapest. 1: 75 000-es térkép).

A *köszörű* főnév legkorábbi helynévi alkalmazása a Szolnok-Doboka vármegyei Szamosújvártól kelet-délkeletre fekvő Kisdevecser 1347/1366. évi határleírásában olvasható: „in silva in loco *Kuzureused* vocato . . . in loco *Kuzurusedfey* vocato” (AnjouOkm. 5: 138). További adatok: 1775: *Köszörű szög* 'a Gömör vármegyei Dobóca határrésze' (Ila 2: 211); 1782: *Köszörű szegbe* gr. 'a Gömör vármegyei Feled határrésze' (Ila 2: 266), 1841: *Köszörűpatak* 'a Parádi-Tarna jobb oldali mellékvize Parádsavárnál, Köszörű-patak' (MNY. 25: 152); 1873: *Köszörű pataknak* gr. 'Brassón átfolyón patak' (Orbán: Szék. 6: 5); 1933: *Köszörű v(ölgy)* 'völgy Kács belterületétől nyugat-délnyugatra' (Bükk hegység. Kirándulók térképe 7. sz. 1: 50 000); 1943: *Köszörűhegy* 'hegy az Udvarhely vármegyei Siklód belterületétől délnyugatra' (Szóvátafürdő és környéke. 1: 75 000-es térkép).

3. Más nyelvek helynévanyagában is vannak olyan földrajzi nevek, amelyek 'fenőkő' jelentésű köznévből alakultak. A Kárpát-medence efféle helynevei jövevényként meghonosodhattak a magyarban is. Például az 1271-ből adatható *Buruznuk* 'helység Gömör vármegyében Rimaszombattól észak-északkeletre, Kisborosznok' (HazaiOkm. 7: 131) szláv eredetű; vö.: bolgár *Бручник* (ImSelBълг. 44); macedón *Бручник* (ImMesta. 1973. 82); szerb-horvát *Brusnik* (ComPoseg. 31); szlovén *Brusnik* (Bezlaž 1: 92); szlovák *Brusnik* 'Kisborosznok' (VSOS. 2: 517 *Rybník* a.); lengyel *Brusnik* (Rospond: SIEtNGŚl. 1: 101). Mindezek előzménye az ősszláv *brustnikō 'fenőkőnek, köszörűkőnek való kőzet;

fenőkő, köszörűkő' < : *brusvŋ 'fenőkővel, köszörűkővel kapcsolatos' < : *brusv 'fenőkő, köszörűkő' (EtSlSJaz. 3: 50–2). Vö. szerb-horvát *brúsnik* 'fenőkő, köszörűkő készítésére használt agyagpala, fenőpala, Argilla coticula' (SKNJ. 2: 220). Helynévként alkalmazva olyan helyet jelöl, ahol fenőkőnek, köszörűkőnek valót lehet találni, fejteni. — Ugyancsak az ősszláv *brusvnik-ra mennek vissza a következő helynevek: 1327: *Boruznik* 'helység Nógrád vármegyében Losonctól nyugat-délnyugatra, Borosznok' (AnjouOkm. 2: 298), 1393: *Borosnok* 'ua.' (ZsigmOkl. 1: 347). — 1349: *Buruznik* 'egykori helység a Heves megyei Szúcstól dél-délnyugatra' (HazOkl. 255). Ma a *Boroznaki-rét* [1970: MNyTK. 125. sz. 53] emlékeztet az egykori falura.

A szláv nyelvekben a *brusv mellett van egy másik szó is a 'fenőkő' jelölésére, mégpedig az ősszláv **os(v)la* (Šmilauer: PŕSlTop. 135) folytatása. E főnévből ugyancsak alakultak földrajzi nevek. Mindenfajta képző hozzátétele nélkül vált az **os(v)la* földrajzi névvé a lengyel *Osla* 'a Visztula mellékvize' (HydrW. 1: 223), valamint az ószorb (bajorországi szorb) *Osta > német *Obla* (Šmilauer: PŕSlTop. 135) esetében. Idetartozónak vélem a Bükk egyik helynevét, *Oszlá-t* [1886/1925: *Oszla*: Eger és Mezőkeresztes. 1: 75 000-es térkép; 1933: *Oszla* órh(áz).: Bükk hegység. Kirándulók térképe 7. sz. 1: 50 000] is. Az így hívott hely a Cserépfalu felé húzódó Hór-völgyben található, Bükkzserctől északkeletre. *Oszla* közvetlen szomszédságában, tőle dél-délnyugatra emelkedik a fentebb már bemutatott, 450 m-nél magasabb Fénykő hegy. A *Fénykő* magyar, az *Oszla* pedig szláv névadás eredménye. Tkp. jelentésük ugyanaz: 'fenőkő'. — Az ősszláv **os(v)la* különféle képzős származékaiból meglehetősen nagyszámú földrajzi név keletkezett; vö.: szerb-horvát *Oslica* (HASz. 9: 218; Bezljaj 2: 65), szlovén *Oselica*, *Oslica*, *Osolnik*, *Oslinjek*, *Oslišča* (Bezljaj 2: 65); cseh *Oselno* (Profous 3: 289), *Oslava* (Hosák—Šrámek 2: 194), *Oslavice* (i.m. 2: 195); szlovák *Oselný vrch* ~ *Oselná skala* (GeogrNázv. 3: 74), *Oselná*, *Oselné* (i.m. 2: 104); felsőszorb *Wóslin* > német *Ossel*, *Wóslink* > német *Oßling* (Meschgang 105); lengyel *Oslawa*, *Oslawica* (Rieger: NWDS. 116); ukrán *Ocláwa*, *Ocláwka* (SHUkr. 405). Véleményem szerint idetartozik a Bars vármegyei *Oszlány* [1254/1367: *Ozlan*: Györffy 1: 465; 1321/1353: *Ozlyan*: uo.] helység neve is. A helység a Nyitra bal oldali mellékvize mellett fekszik közel a torkolathoz. Ma e patak neve *Osliansky potok* (tkp. 'Oszlányi-patak'); a századforduló táján *Hornejský potok*-nak (tkp. 'Felfalusi-patak') emlegették. Eredetileg e patakot **Os(v)la*-nak hívhatták azért, mert medrében fenőkőket lehetett szedni. (Az *osbla főnév víznévi alkalmazására l. fentebb a lengyel *Osla-t*.) A 'valamely helyen lakó személy'-t a szláv nyelvek többnyire úgy jelölik, hogy az illető hely nevéhez az -*ěninŋ* (többes számban -*ěne*) képzőt illesztik. Az **Os(v)la* [tkp. 'fenőkő'] patak mellett lakó emberek települése tehát az **Os(v)lěne* [többes szám] nevet kaphatta. Ebből a szlovákban szabályosan *Oslany* [többes szám] fejlődött. A magyar *Oszlány* a szlovákból származik. A szlovák *Oslany* helységnévnek most ismertetett származtatását cseh analógiával is meg tudom erősíteni; vö. **os(v)la* 'fenőkő': > *Oslava* 'a Jihlava bal oldali mellékvize Dél-Morvarországban': > *Oslavany* [többes szám] 'helység az Oslava mellett Brnótól nyugat-délnyugatra' (Hosák—Šrámek 2: 195). A szlovák *Oslany* és a cseh *Oslavany* között a különbség mindössze annyi, hogy az alapul szolgáló víznév az *Oslany* esetében tőszó, az *Oslavany* esetében viszont képzett szó. Figyelmet érdemel még az a körülmény, hogy Oszlánytól délkeletre egy 840 m magas hegynék *Žarnov* (tkp. 'malomkő') a neve. Bizonyára e hegyre vonatkozik az Oszlány 1329/1520. évi határjárásában szereplő „a qd. monte *Zeravzek dicto*” (Györffy 1: 465) hegynév. Ennek előzménye egy szláv *Žbrnosěko (tkp. 'malomkővágó') lehetett. Az így hívott hegyről tehát malomkőnek valót, a hegy alján folyó **Os(v)la* patak medréből pedig fenőkövet lehetett szerezni. (A szlovák *Oslany* tövében a kutatók eddig a szláv *osblŋ 'szamár' főnevet keresték talán egy *Oslja voda-féle helyneven keresztül; vö.: Zaimov: Zas. 157; Šmilauer: PŕSlTop. 136; Uhlár: SzlkNK. 7: 194. E magyarázat számomra kevésbé meggyőző.)

4. A latin *cos, cotis* 'fenőkő, köszörűkő' újlatin nyelvi folytatásaiból is alakultak helynevek. Vö.: olasz *Mon-còdine, Cotòne, Coteròzzo, Codèra* (Olivieri: *DizEtIt.*² 212); francia *Quoeux* (Dauzat — Rostaing 553).

A tisztázatlan etimológiájú román *gresie* 'homokkő; fenőkő, kaszakő' (Cioranescu: *DiccEtRum.* 378) főnévre vezethetők vissza — több-kevesebb valószínűséggel — a következő romániai helynevek: *Gresia, Gresia-Bruceasca, Valea Gresiei, Gresarea, Greşul* (Iordan: *TopRom.* 91).

A németben a 'fenőkő, köszörűkő' mindkét megjelöléséből, a *Wetzstein*-ből és *Schleifstein*-ből is keletkezett földrajzi név. A *Wetzstein*-ből való: 1170: *Wezzisteina* 'elenyészett helység Baden-Württemberg tartományban Emmendingen mellett' (Brechenmacher 2: 798); 1288: *Wezstein* 'hegy a Stuttgart melletti Esslingennél' (uo.); 1390: *Wetzstain* 'határrész a Stuttgart melletti Fellbachnál' (uo.) L. még *Wetzstein* '792 m magas hegy az NDK-ban a tübingiai Saalfeldtől dél-délkeletre'. — A *Schleifstein* helynévi alkalmazására fentebb már láttunk példát a budaörsi *Köszörűkő-hegy* kapcsán. Figyelmet érdemel, hogy a német *Wetzstein* és *Schleifstein* családnévként is használatos lett. A családnévi *Schleifstein* rejlik a Baden-Württemberg tartományban levő Breisgau településrészét jelölő *Schleifsteinhof*-ban (Brechenmacher 2: 523).

Az óangol *hwetstān* (mai angol *whetstone*) 'fenőkő, köszörűkő' etimológiailag azonos a német *Wetzstein*-nel. Több angliai földrajzi név alakult belőle: *Wheton, Whetstone, Westernhope* [*<* régi *Whestanhope*] (Ekwall⁴ 512). Az USA területén az angol szó az új *whetstone* alakban vett részt a helynevek kialakításában. Stewart (AmPIN. 532 *Whetstone* a., angolul) szerint: „A pionír telepesek idejében a szerszámok élesítésére való követ nagy becsben tartották, s azokat a helyeket, ahol ilyen lehetett találni, gyakran nevezték el így”. De nemcsak a *whetstone*, hanem az angol *grindstone* 'ua.' főnév is előfordul az USA-ban helynévi szerepben; vö. *Grindstone River* (AmPIN. 190).

A fenőkő szerény eszköz, de használati értéke igen nagy lehet. Ezért van úgy megszörva „fenőköves” földrajzi nevekkal nemcsak az Óvilág, hanem az Újvilág térképe is.

Kiss Lajos

Országh László
(1907 – 1984)

Ismét nagy veszteség érte a magyar szellemi életet: hosszú, súlyos betegség után, 77 éves korában elhunyt Országh László, a hazai angol kutatások „great old man”-je és vitathatatlanul legjelentősebb egyénisége. Országh professzor magát elsősorban irodalmárnak tartotta (nem véletlenül ítélték oda számára 1974-ben életműve elismerésül az irodalomtudomány doktora tudományos fokozatot), de talán nem sértem meg még egészen friss emlékét, ha én filológusnak nevezném. Azon nagy filológus nemzedék egyik utolsó tagja távozott el közülünk, akik számára nyelvészet és irodalomkutatás nem váltak el egymástól, hanem szerves egységet alkottak, a két diszciplína közös művelése mindkettőt gazdagította és elmélyítette.

A Magyar Nyelvőr olvasói elsősorban a nyelv kérdései iránt érdeklődnek, megemlékezésemben magam is az elhunyt nyelvészeti munkásságának legfőbb vonásait igyekszem összefoglalni, de ez az írás fogyatékos lenne, ha nem szólna arról, hogy az ő tollából származnak olyan alapvető művek mint „Az amerikai irodalom története” (Bp., 1967. Gondolat) és az egyetemi tankönyvnek szánt „Bevezetés az amerikanisztikába” (Bp., 1972. Tankönyvkiadó). Országh László egyik fő érdeklődési góca már felépésekor is az amerikai irodalom volt (1935-ben megjelent bölcsészdoktori értekezése: „Az amerikai irodalomtörténetírás fejlődése”), ehhez a tárgyhoz soha nem lett hűtlen, és eredményeit nagy monográfiákban sikerült összefoglalnia.

A Nyr. olvasói hosszú éveken át követhették azt a kitartó és szétágazó munkásságot, amellyel Országh László a magyar szókincs angol vagy angolnak vélt elemeivel foglalkozott. Az első ilyen cikk „A grapefruit magyar nevééről” (Nyr. 85: 347–9) szólt, és ha a javasolt *citrancs* nem honosodott is meg, maga a közlemény előfutára volt a néhány évvel később, 1967-ben, ugyancsak a Nyr.-ben megindult cikksorozatnak. Tíz éven át jóformán nem volt olyan szám, amelyben a szerző ne közölt volna angol etimológiákat (az utolsó: *Quaker* és *kvekker* Nyr. 100: 234–40. 1976.). Mindnyájunk hasznára kutatásainak eredményeit Országh professzor önálló kötetben is összefoglalta: „Angol eredetű elemek a magyar szókészletben” (Bp. 1977. NytudÉrt. 93. sz.). Sajátságos könyv ez, a már-már öncsonkító tömörségre való törekvés és evvel párhuzamosan a kristálytisztá fogalmazás dokumentuma. Azok, akik olvasták a Nyr.-ben megjelent szómagyarázatokat, tudják csak igazán, hogy mi mindent tárt fel a kutató egy-egy jövevényszóról, művelődéstörténeti vonatkozásairól, és mekkora önfegyelemre, szinte önmegtagadásra volt szüksége, hogy eredményeit ilyen terjedelemre tömörítse. Kiterjedt forrásanyagban való alapulása, kritikai elemzései és következtetései mellett ez a könyv ebből a szempontból is példamutató; bátran állíthatjuk, párját ritkító. Azt hiszem, jóval többet kellene forgatnunk, mint tesszük.

Különleges, sok tekintetben úttörő az a szerep, amelyet az elhunyt a magyarországi szótárírásban betöltött. Szeretném itt rögtön kiemelni, hogy más hazai lexikográfusokhoz hasonlóan mind az anyanyelvi, mind az idegennyelvű (angol) szótárírásban

tevékenysége meghatározó jellegű. A hazai lexikográfiánál jóval fejlettebb nyugat-európai, elsősorban angol tapasztalatokat igyekezett átültetni, amikor a nyelvészetünkben teljesen új, kollektív munkával készülő hét kötetes „A magyar nyelv értelmező szótára” (Bp. 1959—62.) főszerkesztőjeként működött. Különlegesen sokoldalú műveltségén alapuló szervezőképessége és gyors áttekintő készsége, a mindig a meggyőzésre építő vezetői erélye tette lehetővé, hogy ez a még napjainkban is egyre újabb lenyomatokban megjelenő mű új korszakot nyisson a hazai egynyelvű szótárírásban, és fontos hivatást töltsön be a népművelésben, ezen belül a nyelvisművelésben.

Az ÉrtSz.-t lehet is, kell is bírálni, ma már nyilván jobbat lehetne írni, hiszen szinte a semmiből, jóformán előzmények nélkül kellett megalkotni. Az értelmező szótár szerkesztése egyben iskola is volt: a munkatársak Országh László irányítása alatt tanulták meg a lexikológia és a lexikográfia legfontosabb törvényeit. Az MTA Nyelvtudományi Intézete szótári osztálya egyben műhely is volt, ahol új iskola alakult ki; a ma is működő idősebb lexikográfusok java része ebben az iskolában nőtt fel. Napjainkban amikor a lexikográfia egyre hangosabban követeli magának az önálló tudományág jogát, és tekintélyes nemzetközi szakirodalom áll rendelkezésre, nem árt emlékeztetni arra, hogy Országh László és gárdája már az 1960-as években ilyen elveket vallott. Erről tanúskodik az ő szerkesztésében megjelent két tanulmánykötet: „A szótárírás elmélete és gyakorlata a magyar nyelv értelmező szótárában” (Bp. 1962. NytudÉrt. 36. sz. — a kötet több részét maga a szerkesztő írta) és „Szótártani tanulmányok” (Bp. 1966.). A két kötet címének nyilván szimbolikus jelentése is van. Itt kell megemlíteni Országh László összefoglaló tanulmányát: „Problems and Principles of the New Dictionary of the Hungarian Language” (ALH. 10: 211—73. 1960.), amelyet megírása után egy negyedszázaddal, mai szemmel olvasva több szempontjában is meglepően korszerűnek érzek.

A nagyközönség az elhunytat elsősorban mint az angol—magyar és magyar—angol szótárak főszerkesztőjét ismeri, de azt már jóval kevesebben tudják, hogy a nagyszótárak és a kézi szótárak számos kiadása során e munkáit a szerző újra meg újra átvizsgálta, pl. az angol—magyar nagyszótárnak 1976-ban „ötödik, teljesen átdolgozott és bővített kiadás”-a látott napvilágot, az angol—magyar kéziszótárnak 1981-ben „újból átdolgozott kiadás”-a jelent meg. Lelkes munkatársi gárdára támaszkodva Országh László szótárait sohasem tekintette lezártnak, azokat szüntelenül csiszolta, tökéletesítette. Az angol szóképlet bonyolultsága, a homonímia és a poliszémia sajátosan fejlett volta folytán e nyelv szótárát úgy megszerkeszteni, hogy jól kezelhető és könnyen áttekinthető legyen, nem kis feladat. Azok, akik annak idején Yolland amúgy tiszteletreméltó szótárát forgatták és annak rengetegében eligazodni próbáltak, tudják csak igazában felmérni, hogy mekkora lépést jelentett előre Országh László angol szótárírói működése.

Ez alkalommal nincs mód rá, hogy megemlékezzem a debreceni KLTE angol tanszéke vezető professzorának oktatói és nevelői tevékenységéről (ezt a nálam hivatottabbak nyilván megteszik), sem pedig arra, hogy részletezzem, hogy mi mindenre terjedt ki kutatói érdeklődése (erre l. az Angol Filológiai Tanulmányok XI. kötetében közreadott bibliográfiát: 231—9). Egyetemi éveim és kutatói pályám során azonban a legváltozatosabb személyi kapcsolatokba kerültem Országh Lászlóval; lehetetlen, hogy az emberről ne szóljak, talán a szubjektív hangvétel is megengedett. Bár ő maga pályája kezdetén a gentleman alkonyáról írt (Magyar Szemle 29: 63—70. 1937), a maga személyiségében ideálisan testesíttette meg a legnemesebb értelemben vett „úriembert”. Tartozkodó modora, hűvös eleganciája mögött — amely szükség esetén a csípős gúnynak sem volt híján — egy különlegesen kiművelt humánus rejtőzködött, amely gondosan ügyelt

arra, hogy a maga szellemi szuverenitását minden körülmények között megőrizze, de amely mindig kész volt arra, hogy az arra érdemesítetteknek segítséget, támogatást, tanácsot adjon. Ezt a magam esetében több ízben is tapasztaltam.

Rengeteget tanultam tőle szakmai és mesterségbeli tudás dolgában már az Eötvös Kollégiumban tartott angol irodalmi órákon, főleg pedig, amikor a keze alatt dolgoztam az értelmező szótár szerkesztésében, de jóval később is. Tőle tanultam meg, hogy a szótáríróknak nyitottnak kell lennie az emberi tudásanyag teljessége iránt, hiszen a nyelv, a szó-készlet a világ minden jelenségére kiterjed, továbbá, hogy a lexikográfusnak állandóan „bevetésre készen” kell állnia, szinte röptében kell elfognia az új szavakat és kifejezéseket, de ezeket meg is kell rostálnia. Országgh professzor zsebében mindig volt üres cédula, hogy a kellő pillanatban feljegyezzen rájuk valamit, és ettől semmiféle alkalom nem tartotta vissza. Az ő példáját követtem az Idegen Szavak Szótára anyagának gyűjtésében és talán ezért is sikerült elsőnek szótározni ma már meghonosodott idegen szavakat.

Két évtizeden át dolgoztunk együtt — elnök és titkár — az MTA Szótári Munkabizottságában. Mondanom sem kell, hogy több ízben kellett kényes kérdésekkel foglalkoznunk, de ő kiváló diplomáciai érzékével, tapintatával ezeket mindig meg tudta oldani. Bár egyes problémákat nem mindig azonosan ítéltünk meg, ezek az elkerülhetetlen nézetkülönbségek egy pillanatra sem zavarhatták meg együtt munkálkodásunk harmóniáját.

Országgh László személyi varázsát, megismételhetetlen egyéniségét mi, akik közelebbről is ismertük, életünk végéig megőriztük; tudományos munkássága, szótárai nevét még nagyon sokáig fenntartják.

Bakos Ferenc

Pais Dezső és a névtudomány*

1. Pais Dezsőt a nyelvtudomány körébe — amint az szakmai körökben köztudott — a tulajdonnevek, közelebbről szülőföldjének, Zala megyének a helynevei vonták be. Erről több helyen is nyilatkozott felidézve a „boldog békeidő”-t, amikor mint fiatal állás-talan tanár bevette magát a zalaegerszegi levéltárba, ahol megírta első névfejtéseit többek között a *Rezi*-ről (MNy. 7 : 166), amelyben felismerte, hogy a népnyelvből adatolt *rez* 'hegygerincnek emelkedett része, hegycsoport főcsúcsa' jelentésű szó található, nem pedig a 'cuprum' jelentésű *rez* anyagnév. A *Kehida*-ról ugyanitt kimutatta, hogy a *Ketiüd* ma már nem élő személynévnek és a *-hida* földrajzi köznévnél az összetétele. A *Ketiüd* másodszülött gyermeket jelentett, miként az *Előd* elsőszülöttet. És hogy ez a *Ketiüd* a *kettő* számvérvünk származéka, azt az is bizonyítja, hogy — de ezt már én teszem hozzá — a helybeliek és a környékeliek ma is nyílt *e*-vel ejtik. Ugyanekkor jelent meg a *Hottó*-ról írt cikke is, jelentése 'hal tó, halas tó'. Erről a névről öccse, a fiatalon elhunyt Pais László — aki a történeti földrajztudomány nagy ígéretként indult tudományos pályáján — másként vélekedett, ő a 'meghalt', 'elpusztult', 'kiszáradt' jelentésű *holt* közszót látta e névben (MNy. 30: 122). A *Háshágy*-ban pedig a *hárs* fanév és egy *-gy* képző rejlik, s így együttes közszói jelentése 'hársban bővelkedő hely' volt (MNy. 7: 168). *Ortaháza* neve

* Elhangzott a Magyar Nyelv Hete ünnepi megnyitóján, Lentiben 1982. április 18-án.

az *irt* ige régibb *ort* formájából magyarázható, ami először *Orta* alakban mint személynév fordul elő, majd a *-háza* utótaggal bővülve helynévvé vált (MNY. 7: 168). A *Kálócfa* név előtagja is személynév, ehhez meg a *-fa* (eredetileg *-falva*) utótag járult (MNY. 7: 168). Ebben a *Kálóc* személynévben ott lappang a *kalauz*, *kalóz*, illetőleg a *kaliz*, *káliz* szavunk bizonyítván, hogy — amint később írja — ez a név „egy mohamedán török népelemnek a *kaliz* ~ *kaluz* nevéből ered, s ennek a török vagy törökös népelemnek jelentős része volt a felső Zala—Válicka—Cserta—Kerka vidéki, mondjuk: »göcseji« települési körzet alakulásában, főképpen — mint a nyugati országvédelem fontos tényezőjének — a szegek és a Kerka-Kálócfa vidékén” (MNY. 62: 70). A Kisfaludy Sándor regéjében megénekelt *Tátika* vár- és hegynévről minden kétséget kizáróan bebizonyította, hogy „azonos a *Taddeus*, *Tádé* keresztnév kicsinyítőképzős alakjával” (MNY. 7: 169; vö. még MNY. 60: 363), *d*-vel ejtették még az 1600-as években is (*Tádika*), majd a *tát* ige, továbbá a *tátika* közismert virágnév hatására a nép értelmesztette, és *t*-vel, azaz mai alakjában kezdte ejteni.

A zalai helységnevek, víznevek, dűlőnevek etimológiai a későbbi években, évtizedekben sem hiányzanak a Magyar Nyelvtudományi Társaság folyóiratának, a Magyar Nyelvnek a lapjairól: *Ság* (MNY. 9: 356—60), *Neszelej* (MNY. 9: 174), *Söjtör* (9: 174—6), *Milej* (MNY. 9: 176—7), *Gógán* (fa) (MNY. 9: 177—8) stb., és a velük való foglalatosság hosszú élete alkonyáig kedves tudományos feladat volt számára, mert hisz amikor Zalaegerszeg 1964-ben díszpolgárává választotta, akkor is egy zalai helynév megfejtésével, az *Olá*-val mondott köszönetet szülővárosába való visszakebelezéséért (MNY. 60: 171—8).

Pais névtudományi munkásságának ebben az első szakaszában voltaképpen névfejtéseket írt. A korszerű etimológiai kutatások alapjait ugyan nem ő vetette meg, de az említett cikkekben számos olyan új gondolat, összefüggés csillant meg, mint a névtudomány és művelődéstörténet, a nevek és névcsaládok, a köznevek és tulajdonnevek együttes magyarázása, a népetimológia szerepe a helynevek alakulásában stb., amelyekből egybeáll majd e nagy tudós legfőbb kutatási erénye, — mai divatos szóval élve — a komplexitásra való törekvés.

2. 1921—1922-ben jelent meg első nagyszabású korszakzáró és korszaknyitó tanulmánya, a „Régi személyneveink jelentéstana” (MNY. 17: 158—63; 18: 26—34, 93—100). Erről a második kiadás előszavában Bárczi Géza azt írta, hogy „a magyar személynévkutatásnak olyan alapja, mely a maga korában teljesen új utakat nyitva a további vizálatoknak egyrészt kiindulópontul, másrészt magas mintául szolgált és szolgál még ma is, sőt egyéb nyelvtörténeti kutatások számára is gazdag tanulságokat nyújt” (MNYTK. 115. sz. 3). Mindjárt a bevezető sorokban olvasható az a korát megelőző sarkalatos tétele, miszerint a személynevek vizsgálata nem egyéb, mint alkalmazott művelődéstörténet. Mind korszakolása, mind a korszakok társadalom-, gazdálkodás- és művelődéstörténeti hatóerőinek szűkszávú, ám kristálytisztá kimunkálása, mind a társadalmi helyzet és a névadás összefüggéseinek a nevekben is lecsapódó bizonyítása, továbbá a társadalmi helyzet és a névhagyomány (mai műszóval: névöröklődés) kölcsönhatása olyan szempontok, amelyeknek előrevivő, megtermékenyítő hatása nem egy esetben évtizedek múlva is ott érződik a pályatársak és tanítványok, majd pedig a tanítványok tanítványainak névtani témájú dolgozataiban és könyveiben. Ebben a művében találkoztam először többek között a kiemelt testrésznévből keletkezett puszta, képző nélküli személynevekkel, mint a *Kethzem* (1282), a *Scim* (1237/1325), a *Zakal* (1095) stb., és kaptam bátorítást arra vonatkozóan, hogy e vidék, Göcsej és Hetés ragadványneveinek vizálatakor egy eddig figyelembe nem vett nyelvi eszközt, a metonímiát bevonjam a névkutatásba, aminek eredményeként a *Rózsafüzér* Rozi-féle tárgyi érintkezés alapján keletkezett nevek, majd pedig a puszta

helységnévből helyi érintkezéssel keletkezett nem nemes családnevek (Andreas *Hottó*, Catharina *Oszkó*, Elisabetha *Komár* stb.) nem maradtak magyarázatlanul.

Hogy egyes személynevek jelentéstani vonatkozásban állhatnak egymással, arra is Pais hívta föl a figyelmet. Jelentéstani vonatkozásban lehet két testvér neve: 1438: *Farkas* és *Fene*, akiknek a nőtestvéreik *Nuz* és *Neste*; 1366: *Erdeu* és *Beregh*; szülők és gyermekek neve: 1228: ancilla *Cheperka*, akinek a lánya *Gilvad*; az apa *Caraz*, a fia *Siguer* (1199); az azonos foglalkozást űzők neve: 1240 k.: *Queuereg* és *Zouorog* nevű szakácsok stb.

Természetesen helyet kértek maguknak ebben a műben a honfoglalás előtti és utáni török eredetű személynevek is. Tudjuk, a magyarság a honfoglalás előtt több száz éven át különböző török nyelvű népekkel érintkezett, és a török hatás oly nagy mérvű volt, hogy még az Árpádok is érthettek valamelyest törökül, következésképpen a török nyelvi személynevek közszoí jelentését is érthették. Az alábbi néhány török eredetű személynevről, a Zalában gyakori *Tuboly* (török *tubul* 'feltűz, felszúr'), a *Becs* ~ *Bécs* ~ *Böcs* (török *bič* 'vág'), a *Takó* (török *tağ* 'felszúr, feltűz') stb. nem abból a török nyelvből való, amelyből legrégebbi török jövevényszavaink kerültek be nyelvünkbe, vagyis nem a csuvasos törökből (amelyből a *sár*, *sárga*, *sárkány*, *sörény*, *gyűrű*, *iker* stb. való), hanem a köz-törökből, ezen belül is részben a kazárból — amely nép a Kaukázustól északra elterülő tágas földön élt még a IX. században is —, részben pedig a besenyő vagy a kun nép nyelvéből. A besenyőkkel a honfoglalást megelőző évtizedekben kerülhettünk érintkezésbe, „de nagyobb nyelvi hatásról csak a honfoglalás után lehet szó, amikor, főleg az úzoktól szorongatott és menekülő besenyők nagyobb csoportjai . . . bebocsátást kértek Magyarországra, és itt részben elszórt kisebb szigetekben, részben mint határőrök is nagyobb egységekben . . . letelepültek” (Bárcezi: Szók.² 66). A török nyelvi nevek közé tartozik a *Pais* név előzménye, a *Komondor* név is, amely a XV—XVI. században fordul elő Becsvölgyén. 1560: nbl. Mathias *Pays-Jartha* aliter *Komondor de Komondorzegh*. „A *Paizsjártó*-ból rövidült *Pais* név átmegegy utóbb a nemzetséghez tartozó összes családokra, s ezek még a múlt századi nemesi összeírások szerint is a *Pais*-zal együtt használják a *Komondor* nevet” (MNy. 30: 126—7). Közszoí jelentése — a *kaliz*-hoz hasonlóan — népnévre megy vissza: a török *kuman* (kun) népnév *-dur* képzős származéka. A *kalizok* is, a *kunok* is a XIII. században jöttek, illetőleg ekkor telepítették le őket.

3. A „Régi személyneveink jelentéstana” megjelenése után — amely rövidítve „Die altungarischen Personennamen” címmel az Uralaltaische Jahrbücherben is megjelent (3: 235—49) — még jobban kiteljesedik Paisnak az a névfejtési módszere, hogy nem egyes neveket vizsgál, hanem néves családokat. És itt most a tulajdonnévi etimológiák egész sorát kellene idéznem, sőt nagyobb tanulmányokat is, mint például „A veszprémi apácák görög oklevele mint nyelvi emlék”, amelyben több Veszprém, Tolna, illetőleg Somogy megyei helységnév kapcsán Melich, Kniezsa, Gombocz névfejtéseivel (a *Kanizsa*, az *Órs* és a *Csopak* név eredetéhez) is hozzászól (in: Emlékkönyv Szent István halálának kilencszázadik évfordulóján 2: 605—42; az MNyTK. 50. számaként is megjelent 1939-ben), én azonban ismét csak néhány önállóan megjelent zalai vonatkozású névfejtésére hívnám fel a figyelmet: *Bánokszentgyörgy* (MNy. 37: 30), A római castellum szláv—magyar folytatásai (MNy. 45: 107—15, 47: 84—6), A római castellum tárgyi és nyelvi folytatásaihoz (Antik Tanulmányok 2: 144—7), *Keszthely* (MNy. 51: 97—8). Az „Árpád-és Anjou-kori mulattatóink” c. művében (MNyTK. 81. sz.) többek között a jocular-telepre utaló *Igrice* névről is olvashatunk. Amikor meg napvilágot látott a „Zala megye földrajzi nevei” c. kötet (Zalaegerszeg, 1964) több adatát (*Csilla-dűlő*, *Ötevény*, *Btevény* stb.) szinte azonnal értékesítette szótörténeti vizsgálataiban (MNy. 62: 69—72).

Az elhangzottakból is nyilvánvaló, Pais életművében a zalai személy- és helynevek oly nagy számban vannak képviselve, hogy joggal írhatta Benkő Loránd a „Pais Dezső

tudományos emlékülés Zalaegerszegen” című gyűjteményes kötetben: „Szinte az egész megye térképe kirajzolódik azoknak a helységneveknek, de hegy-, víz-, sőt határrészneveknek a magyarázataiból, amelyekkel . . . több mint hat évtizedes nyelvészeti tevékenysége során foglalkozott” (MNyTK. 140. sz. 23).

4. 1937 után csak 1958-ban, az I. névtudományi konferencián állt elő hosszabb lélegzetű és módszertani szempontból összefoglaló jellegű előadással (Szempontok Árpád-kori személyneveink vizsgálatához. NévtVizsg. 93–105), amelyben olyan sarkalatos névtudományi tételeket fejt ki, mint a már említett név vonatkoztatás, továbbá a párhuzamos (magyar-török) személynévadás, a névetimológia és a névadási szokások dialektikus kölcsönhatása, ami azt jelenti, hogy a névadási szokások felismerése nélkül „a ránk maradt neveknek nem tudjuk megfelelő etimológiáját adni, de természetesen viszont az etimológiák tisztázása nélkül a szokásokra sem tudunk fényt deríteni” (i. h. 97). Újból hangsúlyozza, hogy a személynevek és a helynevek vizsgálatát nem szabad egymástól elválasztani. „A köznévi etimológia és a tulajdonnév-magyarázat együttese” problémakörnek pedig külön előadást szentelt 1969-ben a II. névtudományi konferencián (NytudÉrt. 70. sz. 36–41). Kéziratban maradt dolgozatai közül különösen az „Isten és Ördög” címűre hívnám fel az érdeklődők figyelmét, illetőleg ennek révén a magyar ősvallás témájába vágó posztumusz válogatott tanulmánykötetére: „A magyar ősvallás nyelvi emlékeiből” (Bp., 1975. Sajtó alá rendezte Kázmér Miklós).

5. Aligha véletlen, sőt az elhangzottakból következik, hogy tudós tanítványai közül legtöbben névtani témájú dolgozattal indultak tudományos pályájukon, nem egy közülük mindjárt a pályakezdő években vagy a földrajzi nevek, vagy a személynevek, vagy az irodalmi névadás vizsgálata terén tovább is fejlesztette a Mester tanítását.

Ördög Ferenc

Nagy J. Béla emléke

(Születésének centenáriumára)

A mai nyelvész-nyelvművelő nemzedék már csak névről ismeri Nagy J. Bélát. Emberi alakja, személyes vonzása ismeretlen számukra, hisz mikor ők pályára léptek, Nagy J. Béla már vidéken élt, s ott dolgozott elvonultan 25 évig. Csak nevével és írásaival találkozhattak tehát. Ezért idézzük föl életének és munkásságának főbb mozzanatait.

Gyöngyöshalászon született, 1884. március 16-án. Családi örökség a pedagógus pálya iránti vonzódása. A pesti egyetemen végzett, magyar–francia szakos tanárként, majd a körmöcbányai, székesfehérvári és a budapesti V. kerületi reáliskolában tanított. Innen került a tanárképző intézetbe; a magyar szakos tanárjelölteknek módszertant tanított és stílusgyakorlatokat tartott az egyetemen. Ezekben az órákon találkoztam vele először, nemcsak mint a leendő tanárok oktatójával, hanem mint példaképpel is: mosolygós közvetlensége, világos, gyakorlatias előadásai a tökéletes pedagógust testesítették meg előttünk.

Ennek egyik magyarázata — a rátermettségen kívül — az, hogy Nagy J. Béla kiváló művelője volt a neveléstannak (két évtizedig szerkesztette a Magyar Pedagógiát). Már egyetemista korában jelentek meg cikkei a Magyar Nyelvőrben, aztán épp a mi

időnkben, a húszas évek végétől — nyilván oktató munkája problémáinak ösztönzésére — egyre többet ír a Magyar Nyelvbe nyelv-művelő témákról, a nyelvhasználat gyakorlati kérdéseiről. Így kanyarodik át érdeklődése és pályája erre a területre, s ez irányú munkássága is csakhamar olyan tekintélyt szerez, hogy 1931-ben őt bízzák meg az Akadémia nyelv-művelő bizottsága munkatervének kidolgozásával és a meginduló Magyarosan szerkesztésével. Tolnai Vilmos halála (1937.) után pedig rá hárul a helyesírási szabályzat kiadásainak gondozása. Emellett kitűnő középiskolai magyar nyelvkönyveket írt.

1942-ben nyugalomba vonult, és Veszprémbe költözött. Ez azonban legfeljebb a nyelvész-körökkel való személyes érintkezés lehetőségét szakította meg, de cikkeit, tanulmányait, hozzászólásait továbbra is sűrűn küldte a folyóiratoknak. A nyugdíjas kor a még több munkalehetőséget jelentette számára. Pedig a háborús évek végén lesújtó veszteség érte: már kiszedett nagy helyesírási szótára Budapest ostromakor elpusztult a nyomda romjai alatt. Az új idők biztató jelére azonban ismét hozzáfogott a munkához; kézírata egyik forrásanyaga lett a Helyesírási tanácsadó szótárnak.

Amikor pedig 1946-ban a Magyarosan újraindítására is sor került, az Akadémia az ő segítő közreműködését kérte, s ezt a megbízást ő a távolból, levelezés útján, lelkesen és példás gonddal teljesítette. Aprólékos figyelemmel nézte át a leküldött kéziratokat, véleményezett minden kis cikket. Leveleiből, melyeket ma is őrzök, nemcsak nyelv-művelő felfogásának tudományos megalapozottságát, higgadt, körültekintő szemlélet-módját és gyakorlati érzékét ismertem meg, hanem a nyelv ügye iránti lelkes felelősségét, tapintatos, meleg emberségét és mosolyos humorát is. Az a négy év, amíg a szerkesztés során szoros kapcsolatban voltam vele, tanulságos és élvezetes emlékem, bár a nemzedéki különbségből adódó nézeteltérések vitákat is gerjesztettek közöttünk.

Az a tény, hogy csak pályája közepén kapcsolódott be a nyelv-művelő munkába, bizonyos tekintetben konzervatív árnyalatot adott nézeteinek. Valóságérzéke és tudós felkészültségű tárgyilagossága azonban korszerű elveket követett, már a Magyarosan programját és a nyelv-művelés módszerét kifejtő tanulmányában (1932: 29—39):

Az eredményes nyelv-művelő munka alapja a történelmi szemlélet: a nyelv élete folytonos változások láncolata; a nyelv fejlődése elképzelhetetlen változás nélkül. A folyamat a nyelv különféle területein más-más ütemű; régi, hagyományos formák és új képződmények, jelenségek többnyire egymás mellett élnek. Az újhoz való viszonyunk azonban gyakran téves: a megszokás folytán berzenkedünk, tiltakozunk a jelentkező új nyelvi alakulatok ellen csak azért, mert szokatlanok, ahelyett, hogy megvizsgálónok vélt helytelenségüket, hasznosságukat, szükséges vagy fölösleges voltukat. Elfelejtjük, hogy amit ma megszokottnak és mérvadónak tekintünk, szintén egy régebbi változás-folyamat eredménye, s első jeleit elődeink valamikor talán éppúgy méltatlankodva fogadták. A megszokás elfogultsága helyett tehát türelmes mérlegelésre van szükség az új jelenségek esetében. Nem elutasító merevség, hanem körültekintő hajlékonyság a helyes nyelv-művelői magatartás. A természetes fejlődést úgysem lehet föltartóztatni, legfeljebb befolyásolni, irányítani. Nagy J. Béla azonban elutasítja a tekintélyi döntés módszerét: a véleményeket megosztó kérdéseknek közmegegyezéshez vezető megvitatása a helyes út. Tiltakozik a nyelvcsöszködés ellen is, amely kicsinyességével hitelét veszi a komoly, tudományos alapú nyelv-művelésnek.

Bár elutasítja azt a 45 után fölhangozó vádat, hogy a nyelvvédelem nacionalista gyökerű és sovíniszta célú mozgalom, a Magyarosan programjában — „a folyóirat címének is megfelelően” — hangsúlyozza Nagy J. Béla az idegenszerűségek, „főként a minket leginkább fenyegető németességek ellen” indítandó harcot. Ez akkor talán politikai háttérű állásfoglalás is lehetett, a „szellemi honvédelem” korai védekező akciója, bár a purizmus a korhangulatban is gyökerezett. Ma nem kevésbé bonyolult a helyzet, de mindenesetre árnyaltabban nézzük a kérdést.

Nagy J. Bélának a folyóiratokban szétaprózott munkái, szélesebb körű figyelmet keltve, igazában akkor kerültek be termékenyítő hatással mai nyelvújulásunk köz-tudatába és eleven gyakorlatába, amikor 1968-ban Egy emberöltő nyelvünk védelmében címmel kötetben is megjelentek válogatott cikkeit és tanulmányai, Ferenczy Géza gondos szerkesztésében. (A gyűjtemény, sajnos, posztumusz kötet lett: szerzője 1967. szeptember 26-án hunyt el Veszprémben, 83 éves korában.) A könyv rendszerbe foglalja Nagy J. Béla nyelvújító munkásságát, föltárja erővonalait, bemutatja elveinek egységét és gyakorlati alkalmazásukat. A fejezetekből kibontakoznak fő érdeklődési területei: elvi kérdések, a kifejezőmód (nyelvtani) helyessége, kiejtés és helyesírás. E tárgykörökben helyezkednek el legfontosabb, nyelvújító irodalmunkban immár klasszikusnak számító tanulmányai: A nyelvújítás elvei, Nyelvhelyességi babonák (már 1932-i programjában sürgette a „hibás hibáztatások” összegyűjtését és helyreigazítását), Hogy ragozzuk a magyar igét? A Péter tyúkja (a határozott névelő használata), Köznyelvi kiejtésünk, Helyesírásunk főbb kérdései.

Amikor nyolcvanadik születésnapján mint a magyar nyelvújítók nesztorát köszöntöttük Nagy J. Bélát, aki hídként kapcsolta össze mai törekvéseinket, elveinket és módszereinket mesterének, Simonyi Zsigmondnak nagy hatású tevékenységével, igaz, őszinte meggyőződéssel éreztük, hogy tiszteletünk nemcsak a „nagy idők tanúja”-nak, a hagyomány közvetítőjének szól. Nagy J. Bélának a jelen iránt mindig eleven figyelme és érdeklődése lépést tudott tartani a fejlődéssel. Munkásságának java része ezért marad számunkra is élő érték, s ad ma is érvényes útmutatást, lehet munkánk hatékony segítője.

Kovalovszky Miklós

A Budapesti Anyanyelvvédők Klubja rövid krónikája

(1982. február—1983. június)

1. 1982. február 8-án (hétfőn) a HNF Budapesti Bizottsága székházában **Bánffy György** színművész, a Bizottság tagja, sajtótájékoztatót tartott, amelyen bejelentette, hogy a szép magyar nyelv őrzése, ápolása érdekében a Népfront akciót indít. A kiosztott felhívás két programot tartalmazott:

a) **Próza- és versmondó verseny**: két mezőnyben, családok közötti vetélkedő és egyéni verseny. Kikötés volt, hogy a bemutatásra kerülő mű hazafias tárgyú legyen, történelmünk bármely időszakából. Műfaji megkötés nem volt. Az elképzelés szerint a területi (körzeti, kerületi) selejtezőket követi a budapesti döntő. Az egyéni mezőnyben csak 14 éven felüliek jelentkezhettek.

b) **Nyelvvédő Országos Felhívás**. Lényege: a magyar nyelv ellen vétő szövegek, feliratok összegyűjtése Budapesten. A gyűjtött anyagokat — pályázat formájában — bárki beküldheti a Népfront budapesti központjába. Bánffy György továbbá bejelentette, hogy megalakul a Budapesti Anyanyelvvédők Klubja a két programban résztvevő érdeklődők köréből.

2. 1982. március 22-én már ülést tartott a klub vezetősége, s a már beérkezett pályamunkákat értékelték, továbbá a versmondó verseny szervezésének technikai kérdéseit vitatták meg. A vezetőség alapítói, első tagjai — **Sütő Irén**, **Wacha Imre**, **Ruttkai Éva**, **Kristó Nagy István** — vállalták az irányítást, s csakhamar 18 tagot számlált a vezető testület. A pályamunkák készítői gyarapították a létszámot, ügyelve arra, hogy különböző szakterületet képviseljenek (óvonó, ifjúsági író,

középiskolai tanár, újságíró, jogász, közgazdász, külkereskedő, a Pedagógusok Szakszervezete dolgozója stb.).

A vezetőség alkalmanként találkozik, általában a klubrendezvények előtt. A szervezetektől „hivatalos” képviselőket, megbízottakat mindezülig nem kértek.

3. A nyelvőrjárat résztvevőiből, az érdeklődőkből alakult ki a klub tagsága. Számuk a vezetőséggel együtt 43 fő. A létszám folyamatosan növekszik. Klubössze-
jövotelt tartanak, amelynek keretében tájékoztatót kapnak a fővárosi anyanyelvpoló
mozgalom időszerű kérdéseiről, s vitával egybekötött előadásokon vesznek részt. Az első
fórumra 1982. június 2-án került sor, Grétsy László „Mit és hogyan?” címmel
a nyelvművelés jelenlegi feladatairól tartott vitaindítót. További előadó vendégeink:
Lőrincze Lajos (1982. augusztus 30-án „Szavak élete és halála”), Wacha
Imre (1982. december 6-án „A beszédkultúra gondjai”), Kemény Gábor (1983.
február 14-én „A hivatali nyelvről”), Szende Aladár (1983. május 2-án „Az anya-
nyelvoktatás társadalmi és iskolai gondjai”).

4. A vers- és prózamondó verseny területi selejtezőin közel 150-en indultak, s
negyvenen jutottak a budapesti döntőbe. Az ide kerültekkel Sütő Irén és Bánffy György
külön foglalkoztak (négy alkalommal), majd két elődöntőn alakult ki egy 20 fős gárda,
amely 1982. november 21-én a Budapesti Művelődési Központban — galadélelőttön —
mutakozott be a közönség előtt. A jó előkészítést, a résztvevők felkészítését siker koroná-
zta. A budapesti szemlére felkerült szereplőknek lehetőségük nyílt arra, hogy Sza-
bolcs-Szatmár megyében december 27—30. között egy honismereti jellegű jutalom autó-
busztúrán vegyenek részt. A gazdag s szép jutalomúton 33-an vettek részt. A nyír-
egyházi városi népfrontban baráti találkozón műsort is adtak. A csoportot mindenütt
szeretettel fogadták.

5. A vezetőség egyik tagjának, May Istvánnak a kezdeményezésére
s forgatókönyve alapján a klub 1982. augusztus 30-án „Anyanyelvünk védelmében”
címmel kiállítást rendezett. A látogatók 13 tablón a jeles magyar személyiségek mondá-
sait, gondolatait olvashatták (a XVI. századtól napjainkig), s nyolc tárlóban ugyanebből
az időszakból az anyanyelvvédő könyveket láthatták. Jó visszhangja volt a kiállításnak,
s a klub vándoroltatta.

6. A vers- és prózamondó verseny (s a jutalomút) sikere nyomán a klub mellett
megalakult a vers- és prózamondók köre; jelenleg 30 tagja van. Résztvevői nem azonosak
a klubtagsággal (a versenyekhez hasonlóan egyes korosztályúak, de többségükben
fiatalok), meghívást kapnak a klub rendezvényeire is. Első összejövotelük időpontja
1983. február 14-e volt. Általában havonta találkoztak (a nyári évadig), s két fellépésük
is volt. A XIII. kerületi Népfront kérésére Berda-emlékestén műsort adtak, s a Ganz
Villamossági Művek könyvtárában az — ünnepi könyvhét idején — közreműködtek
a könyvnap kiadványok bemutatásában.

*

1983. február 18-án a Művelődéspolitikai Munkabizottság, majd az elnökség mel-
lett tevékenykedő Koordinációs Bizottság foglalkozott a klub munkájával — elismerően.

A vezetőség egyik tagja, Sütő Irén színművész részben a klubban kifejtett tevé-
kenységéért, továbbá a nyugdíjasok részére szervezett ajándékműsoraiért — augusztus
20-án a Népfront Munkáért kitüntetését kapta meg. — Eddig nyolc anyanyelvpoló
részesült könyvjutalomban.

A klubnak egyéb missziója is van. Az olvasótábori kiscsoportvezetők tanfolyamán Wacha Imre a táborok anyanyelv-művelési lehetőségeiről tartott előadást. 1984-ben a klub anyanyelv-apoló tábort is szervez.

Az eddigi program tovább színesedik. A klub új anyanyelv-apoló pályázattal lép a nyilvánosság elé. Az Olvasó Népert mozgalom budapesti konferenciáján (ahol Wacha Imre az egyik korreferátumot tartotta) a Fővárosi Tanács képviselője részéről elhangzott az a kérés, hogy az anyanyelvi mozgalomba vonjuk be a fiatal, pályakezdő pedagógusokat.

Derzsi Ottó

Édes anyanyelvünk verseny 1981-ben és 1982-ben

Ebben az évben a középfokú iskolák tanulói számára rendezett nyelvhasználati verseny ünnepélyességét emelte az a körülmény is, hogy Kazinczy halálának 150. évfordulója tiszteletére a Magyar Tudományos Akadémia, a Magyar Nyelvtudományi Társaság és a Magyar Irodalomtörténeti Társaság közös rendezésében emlékülést is tartottak az országos döntő időpontjában — október 16—18-án — Sátoraljaújhelyen.

A program a hagyományoknak megfelelően zajlott le. Az első napon, pénteken délután volt az írásbeli, a második napon, szombaton délelőtt a szóbeli, a harmadik napon, vasárnap délelőtt pedig a közös eredményhirdetés Széphalomban.

Az országos döntőre 62 gimnáziumi és szakközépiskolai tanuló, és 55 szakmunkásképzős tanuló jutott el.

Az írásbeli feladatok mennyisége és jellege az előző évekhez hasonló volt: 15 feladatot oldottak meg a szakmunkásképzős tanulók, 20 feladatot pedig a gimnazisták és szakközépiskolások. Számot kellett adni a szójelentés pontos ismeretéről, idegen és régies szavak jelentéséről, szakkifejezések rövid, tömör értelmezéséről, szótani, alaktani és mondatelemzési készségről, szövegtagolásról, egy megadott mondat hangsúlyainak és szüneteinek jelöléséről.

A szóbelin három téma közül lehetett választani: 1. Nyári élménybeszámoló klubban diákközönség előtt; 2. Hová menjünk kirándulni az idén? Felsőalás osztály főnöki órán; 3. Városunk, megyénk egy-két irodalmi vagy történelmi emlékhelyének bemutatása üzemi fiataloknak, illetőleg Tanműhelyünk bemutatása pályaválasztás előtt álló általános iskola 8. osztályos tanulóknak. A témák a következő arányban nyerték meg a versenyzők tetszését: az első témát 41 gimnazista illetve szakközépiskolás és 31 szakmunkásképzős, a 3. témát 12 gimnazista illetve szakközépiskolás és 20 szakmunkásképzős, a második témát pedig 9 gimnazista és szakközépiskolás és 4 szakmunkásképzős választotta.

A verseny végső értékelésében az írásbeli 1/3 arányban, a szóbeli 2/3 arányban számít. A bíráló bizottság munkájában mindvégig részt vett Péchy Blanka érdemes művész, a bíráló bizottságok díszelnöke. A verseny két színhelyen folyt: a gimnazisták és szakközépiskolások az MSZMP városi bizottsága épületének dísztermében szerepeltek, a szakmunkástanulók pedig a Kossuth Kollégium műemléki ebédlőjében. Az első színhelyen a bíráló bizottság a következőkből állt: Bencédy József elnök, Hercegi Károly társelnök, Lőrincze Lajos, Ferencz Éva, Gálos Tibor, Graf Rezső, Wacha Imre tagok; a második színhelyen: Deme László elnök, Bakos Zsoltné társelnök, Borsos Árpád, Budai Imre, Megyer Szabolcs, Nyirkos István, Z. Szabó László tagok.

Az írásbeli eredményekkel kapcsolatban megállapítható, hogy az átlag színvonal megfelelő. Bár egyesek nem eléggé ismerik a közhasználatú idegen szavakat, a régies

szavak jelentését, hiányok, bizonytalanságok vannak még a fogalmak pontos, szakszerű meghatározásában (a köznyelvi és szaknyelvi szint közti különbség érzékelésében), és néhányan bizonytalanok a szövegfonetikai jelenségek (hangsúly, szünet) egységes jelölésében. (Előfordultak helyesírási hibák is a válaszadásokban.)

A gimnazisták és szakközépiskolások szóbeli teljesítményével kapcsolatban Bencédy József a következőket állapította meg: A tartalmat tekintve örvedetes volt, hogy sok tényanyagot ismernek a tanulók környezetük irodalmi és történelmi emlékhelyeivel kapcsolatban; ezeket érzelmi töltéssel adták elő. Általában törekedtek a hallgatósággal való kapcsolatteremtésre is. Legtöbbször helyesen ítélték meg a helyzetet. Viszonylag kevés nyelvhelyességi hiba hangzott el. További feladat a még előforduló nyelvi sablonok mellőzése, az előadásmódban pedig a jól hallható, azaz helyesen megválasztott hangerőre való figyelés, és a még tudatosabb, tiszta artikuláció, a szóvégek, mondatvégek teljes értékű hangoztatása.

A szakmunkástanulók szereplésének színvonalát Deme László a következőkben foglalta össze: A versenyzők általában egyetlen „műfajt” ismertek, a „beszédet”. Kevesen éltek a helyzetteremtés lehetőségével. Nem igen sikerült a hallgatósággal való kapcsolatteremtés sem. A leírt vázlat nem segítette az előadás gördülékenységét. A versenyzők többségének beszéde halk volt, sebességét tekintve pedig gyors, a hangszín meglehetősen közömbös. A továbbiakban kívánatos fokozni a tiszta artikulációt, gyarapítani a szókinccset, és erősíteni a mondanivaló megszerkesztésének készségét.

Az ünnepélyes eredményhirdetésen — a széphalmi mauzóleum előtt Bencédy József értékelt a versenyt, majd S á r i k J ó z s e f K I S Z titkár mondott ünnepi beszédet, amelyben méltatta a mozgalom jelentőségét: nyelv és nemzet fogalmának összefüggését. Ezután a legeredményesebben szereplő versenyzőknek F l e s k ó L á s z l ó, a városi tanács elnökhelyettese átnyújtotta a díjakat: Sátoraljaújhely város bronz plakettjét és a K I S Z Központi Bizottságának pénzjutalmát, valamint a könyvajándékokat.

A tizenöt jutalmazott versenyző a következő: B a r ó c s i J á n o s 213. sz. Ipari Szakmunkásképző Intézet (Hatvan), D e z s ő I m r e 301. sz. Ipari Szakmunkásképző Intézet (Pápa), F a r k a s Z o l t á n Kossuth Lajos Gimnázium (Sátoraljaújhely), F e r e n c z T a m á s Eötvös József Gimnázium (Tata), K i s s K o r n é l i a Lóczy Lajos Gimnázium (Balatonfüred), K i s t e l e k i K á r o l y Kereskedelmi és Vendéglátóipari Szakmunkásképző Intézet (Székesfehérvár), K o n d o r Á g n e s 15. sz. Vámos Ilona Ipari Szakmunkásképző Intézet (Bp.), K o v á c s D e z s ő 400. sz. Ipari Szakmunkásképző Intézet (Győr), K o v á c s É v a Radnóti Miklós Gimnázium (Szeged), L á n y i V e r a Nagy Lajos Gimnázium (Pécs), M ó s e r J u d i t Révai Miklós Gimnázium (Győr), P a p p Z s o l t K á r o l y Kereskedelmi és Vendéglátóipari Szakmunkásképző Intézet (Miskolc), S á n d o r K a t a l i n Bajza József Gimnázium (Hatvan), T a k á c s Z s o l t Erdőgazdasági Szakmunkásképző Intézet (Somogyzsitva), Z á s z k a l i c z k y Z s u z s a n n a Kisfaludy Károly Gimnázium (Mohács).

V i n k ó n é K o v á c s M á r i a salgótarjáni tanárnő is plakettet kapott, mert tanítványai már több alkalommal jutottak el az országos döntőre.

A z ü n n e p i m ű s o r b a n T o m p a M i h á l y n a k K a z i n c z y F e r e n c h e z í r o t t v e r s é t B i t s k e y T i b o r s z í n m ű v é s z t o l m á c s o l t a h e l y s z e l l e m é h e z m é l t ó a n . A z ü n n e p s é g a S z ó z a t e l é n e k l é s é v e l é r t v é g e t .

*

Szerény jubileumhoz érkezett a verseny 1982-ben: tizedik alkalommal került sor az országos döntőre a vendéglátó városban, Sátoraljaújhelyen október 22—24-én. Ez a tény visszapillantásra indítja a beszámoló készítőjét. Eredetileg a borsodi középiskolások nyelvhasználati vetélkedőjének indult, majd fokozatosan terebélyesedett országos mére-

tűvé. Először csak gimnazisták és szakközépiskolások részvételével, később csatlakoztak a szakmunkásképzők tanulói is a nemes versengéshez. A sikeres évtized a számok tükrében a következő képet mutatja: 708 iskola 766 tanulója jutott el eddig az országos döntőre. 47 város 70 iskolájából került ki az a 103 tanuló, aki a legszínvonalasabb szerepléséért plakettet kapott. De túl a számokon a lényeg mégis az, hogy életképes mozgalom bontakozott ki az anyanyelvi kultúra ápolásáért. Mert vannak lelkes munkásai ennek az ügynek: tanulók, tanárok, szervezők; minden közreműködő kötelességének érzi folytatni Kazinczy nyelvűvelő munkáját országos méretekben, hogy mai fiataljaink ajkán is valóra váljon a széphalmi mester óhaja: „... a nyelv legyen hív, kész és tetsző magyarázója mindannak, amit a lélek gondol és érez.”

Az országos döntőre 62 gimnazista, szakközépiskolás és 55 szakmunkástanuló jutott el.

A jubileumi versenyt dr. H a n g a M á r i a művelődési miniszterhelyettes nyitotta meg. Ünnepi köszöntőjében többek között szólt arról, hogy a sátoraljaújhelyi verseny a múltban is mindig biztosítani tudta, hogy szép ünnepnapja legyen az anyanyelvnek, a nyelvápolásnak, a hagyománytiszteletnek. — Történelmünk úgy alakult — mondotta —, hogy a magyar nyelvért folytatott küzdelem mindig a haladást szolgálta, közügy volt. Kazinczy Ferenc gazdag örökségének egyik legnagyobb tanulsága, hogy a magyar nyelv tanítására különös gond fordítandó. Ez az a szellemi örökség, amelynek jegyében mindig, ma is akad tennivaló. Szólt továbbá arról, hogy napjainkban szinte soha nem tapasztalt méreteket ölt a nyelvűvelő mozgalom. Utalt Péchy Blanka alapítványára és a Hazafias Népfront anyanyelvi klubjaira, s az Édes anyanyelvünk verseny történetét idézve a sátoraljaújhelyi és a szikszói kezdeményezésre. De úton-útfélen találkozhatunk még rossz nyelvi jelenségekkel, bonyolult, pontatlan megfogalmazásokkal, lényegnek elfedő, idegen szavakból építkező nyilatkozatokkal, durvasággal és trágársággal. Nemcsak elszomorító jelenségek ezek, a feladatot is jelzik, hiszen az anyanyelven való önkifejezés hiányosságai nyelvi kiszolgáltatottságot eredményeznek. A verseny jelentőségéről szólva a miniszterhelyettes megállapította; azért válhatott rangos, a társadalom figyelmére is számot tartó eseménnyé, mert olyanná formálták életrehívói. Igazi tömegmozgalom ez, hiszen az iskolai és a megyei-városi erőpróbakon tízezer diák vett idén is részt.

A program a hagyományoknak megfelelően zajlott le.

A teljesítményt a következő két bírálóbizottság értékelte: gimnáziumi és szakközépiskolai kategóriában: Péchy Blanka díszelnök, Bencédy József elnök, Hercegi Károly társelnök, Ferencz Éva, Gálos Tibor, Graf Rezső, Lőrincze Lajos, Szathmári István tagok; a szakmunkástanuló kategóriában: Deme László elnök, Bagics Lajos társelnök, Bakos Zsoltné, Borsos Árpád, Kováts Dániel, Nyirkos István, Z Szabó László, Wacha Imre tagok.

Az írásbeli mindkét kategóriában — az előző évekhez viszonyítva — jobban sikerült. Emögött az eredmény mögött a tudatosabb pedagógiai munka érzékelhető. Ez a teljesítmény 1/3 arányban számít bele a végső értékelésbe, 2/3 részt képvisel a szóbeli teljesítmény a verseny jellegének megfelelően.

A szóbeli témák a következők voltak: 1. Őszi munkán voltam... (élménybeszámoló), hallgatóság: családi kör: szülők, testvérek; 2. Sárospatak múltja, élő emlékeiben... (bevezetés idegenvezetéshez), hallgatóság: külföldi turisták; 3. Gondolatok az Elzett-gyári látogatás után... (élménybeszámoló), hallgatóság: osztálytársak. A nagy többség fele-fele arányban az 1. és a 3. témát választotta, néhányan szóltak a 2. témáról.

A szóbeli szereplés mindkét kategóriában igen színes képet mutatott. Sok egyéni hang, vélemény került felszínre. Több nyelvhasználaton túli tájékoztatást is kapott a

közönség: például a fizikai munka szerepével, értékelésével kapcsolatban (bár sokan becsülik a dolgozó embert, szüleiket) többeknél mégis megnyilvánult egyfajta idegenkedés a fizikai munkától. Képet kaphattunk a családon belüli társalgás szintjéről, légköréről, milyenségéről.

A teljesítményekkel kapcsolatban megállapítható, hogy mindkét csoportban a téma felfogása, a helyzet helyes felismerése és a mindanivaló tartalma általában a legtöbb versenyzőnél jó vagy legalábbis megfelelő volt. A többség valóban gondolatait közölte őszintén (még tanáraikról is nyíltan mondtak véleményt!). Javulás mutatkozott a gondolatok megszerkesztésében is. Többen jóízű humorral és szellemességgel szóltak választott témájukról. Nyelvileg jó fordulatokat használtak, kerülték a sablonokat. A hatást egyeseknél csupán a megszólalás (kiejtés) pontatlansága (hangelnyelés, motyogás stb.) téves hangsúlyozás csökkentette.

A szakmunkástanulók nehezebben tudnak eleget tenni a műfajhoz és a hallgatósághoz való alkalmazkodás követelményének, továbbá nem eléggé ismerik (nem is igen ismerhetik!) a nyelvi elemek választékos felhasználási lehetőségeit (a nyelvi rétegek közötti különbségeket, a szavak stílusárnyalatait, stílusminősítését).

A versenyzők által nyújtott teljesítmény jó alapot szolgáltatott a tanárokkal való beszélgetéshez. A hasznos eszmecsere több megoldásra váró probléma merült fel. Többek között hangoztatták, hogy az általános iskola nem elég hatékonysággal végzi munkáját az anyanyelv fejlesztése terén, sürgősen módosítani kívánatos a szakmunkásképzők anyanyelvi nevelését tartalmában, módszerében egyaránt. Világosabban meg kell tanítani a köznyelv és a szaknyelv alkalmazási eseteit és lehetőségeit az egyéni nyelvhasználatban stb.

A hivatalos programot a versenyzők számára sárospataki kirándulás, a sátoraljaújhelyi levéltár megtekintése és gyárlátogatás egészítette ki; a kísérő tanároknak pedig a városnéző séta után R á c z E n d r e tartott előadást Költészet és grammatika címmel.

Az ünnepélyes eredményhirdetésre Széphalomban került sor vasárnap délelőtt. Kazinczy sírjának megkoszorúzása után Szabó Gyula Jászai-díjas színművész Illyés Gyula Koszorú című versét mondta el, majd Tóth Lajos a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei KISZ-bizottság titkára mondott ünnepi beszédet. Hangsúlyozta, hogy az ifjúsági mozgalom is magáénak érzi az anyanyelv ügyét, erejéhez, lehetőségeihez képest mindent megtesz azért, hogy az ifjúság anyanyelvi kultúrája növekedjék. De me László a bíráló bizottságok nevében értékelte a versenyt. Egy hasonlattal élve megállapította, hogy a döntőbe kerülő fiatalok „a jéghegy csúcsa”. Az újhelyi verseny — egyik legnagyobb érdeme! — nem nyelvtani ismereteket, hanem ezeknek az ismereteknek a használatát kéri számon. Az élő, szép, helyes beszédre sarkall. Tíz év távlatából ma már elmondhatjuk, ennek a versenynek is volt helye s szerepe abban, hogy az anyanyelvi kultúra védelmében valóban tömegmozgalommá fejlődött az anyanyelv gondozása. Ez nemcsak az iskola, s nemcsak a magyar szakos tanárok nehéz, de szép feladata. Akkor sem, ha a legtöbbet mégis ők teszik. A szépen beszélő diákok kiröppennek az iskolából, a tanár marad ott posztján, s ő próbálja meg átültetni a mindenkori középiskolásokba az anyanyelv, a magyar nyelv szeretetét.

A díjakat Kövér László, Sátoraljaújhely Város Tanácsának elnöke és Juhász Róbert, a HNF Országos Tanácsának osztályvezetője adta át. Színvonalas szerepléséért a következő tizenöt tanuló kapta meg Sátoraljaújhely Város Tanácsának plakettjét, a Hazafias Népfront Országos Tanácsának ajándékát és a KISZ Központi Bizottságának pénzjutalmát. Bardi Terézia Bessenyei György Gimnázium (Kisvárd), Bonivárt Erika Egészségügyi Szakiskola (Eger), Börcsök Jolán Mezőgazdasági Szakmunkásképző Intézet (Villány), Bujdosó Ilona 606. sz. Klapka György Ipari Szakmunkásképző Intézet (Jászberény), Kecske Méri Gábor

Verseghy Ferenc Gimnázium (Szolnok), Kiss Tibor 14. sz. Ipari Szakmunkásképző Intézet (Bp.), Kiss Anikó Táncsics Mihály Gimnázium és Ipari Szakközépiskola (Orosháza), Nagyházi Bernadett Béri Balogh Ádám Gimnázium (Tamási), Ozsváth Ildikó 320. sz. Árpád Szakmunkásképző Intézet (Székesfehérvár), Pál Tímea 508. sz. Tarr Imre Ipari Szakmunkásképző Intézet (Pécs), Polgár László Türr István Gimnázium (Pápa), Sándor Klára Bolyai János Gimnázium (Salgótarján), Seifert Nóra Zrínyi Ilona Gimnázium (Nyíregyháza), Tanay Ibolya Nagy Lajos Gimnázium (Szombathely), Tarjányni Béla 505. sz. Ipari Szakmunkásképző Intézet (Szekszárd).

A bírálóbizottság Sátoraljaújhely Város Tanácsának plakettjét adományozta Gömöri Árpádnak, a jászberényi 606. sz. Ipari Szakmunkásképző Intézet tanárának és Papp Alicének, a szolnoki Verseghy Ferenc Gimnázium tanárnőjének. Mindketten ismételtelen kitűnő eredménnyel készítették fel tanítványaikat a versenyre.

Graf Rezső

A X. nemzetközi fonetikai kongresszus

A fonetika tudományának képviselői és művelői a világ minden tájáról gyűltek össze Hollandiában, Utrechtben, 1983. augusztus 1—6 között, hogy kicseréljék nézeteiket, ismertessék legújabb tudományos eredményeiket és a modern kutatási irányzatokról alkotott véleményüket. Az első nemzetközi fonetikai kongresszust 1932-ben Amszterdamban tartották. A jelenlegi — jubileuminak számító — nemzetközi tanácskozást tehát tudatosan rendezték ugyanabban az országban, ahonnan a fonetikai kongresszusok sorozata elindult.

Szóljunk néhány szót a ma fonetikájáról! A fonetika — a beszéddel foglalkozó tudomány — egyre szélesebb körű érdeklődést és elismerést kap az egész világon (Gunnar Fant, a beszédakusztika klasszikusa is ezt hangsúlyozta előadásában). Egyrésztől társadalmi igény a beszéd és a szép beszéd oktatása, hiszen az egyre jobban „elgépiesedett” társadalmakban az anyanyelv és az azt megvalósító beszéd ismerete és tudatos használata egyre alaposabb gondozást igényel. A fonetika tudománya azonban más területeken is hasznosíthatja eredményeit. Hozzásegít például a beszédésérültek, halláskárosodásban szenvedők hatékonyabb gyógyításához is. Másrésztől az ipar szakemberei is rájöttek arra, hogy a beszéddel kapcsolatos műszaki problémák megoldásához nélkülözhetetlenek a nyelvészek és különösen a fonetikusok.

A fejlődés mai állomásán, az ötödik generációs számítógépek tervezésekor olyan feladatokat céloztak meg a mérnökök, amelyeket nyelvészeti, fonetikai szakemberek nélkül nem lehet megoldani. Azt igyekeznek elérni, hogy az ember és a gépek közötti kommunikációt az ember számára a legkényelmesebbé — legemberibbé — tegyék. Ez mint feladat azt jelenti számukra, hogy a gépeket meg kell tanítani beszélni és — ami még nehezebb — meg kell tanítani arra is, hogy értsék meg az ember beszédét. Egy másik törekvés, és ezt szintén csak fonetikusok segítségével lehet megoldani, a beszélő ember hangjának azonosítása, tehát egy személynek a hangja alapján történő felismerése. A beszélő azonosítását jelenleg csak az ember képes elvégezni. Mi, emberek felismerjük a hangjuk alapján ismerőseinket, barátainkat, az ismert személyiségeket, színészeket. Ha a számítógépeket is sikerül megtanítani arra, hogy a hangból felismerjék a beszélő személyt, akkor ezt a tudományos eredményt a társadalom számos területén felhasználhatjuk.

Főleg ezek a témakörök jellemezték a X. Nemzetközi Fonetikai Kongresszust, amelyen 43 ország (650 fő) vett részt. A bejelentett előadások száma mintegy 410 volt.

A legtöbb résztvevővel a következő országok képviseltették magukat: Hollandia (104 fő), Amerikai Egyesült Államok (75 fő), Anglia (43 fő), Német Szövetségi Köztársaság (40 fő), Franciaország (39 fő), Svédország (36 fő). Magyarországról négyen voltunk. A tanácskozások hivatalos nyelve az angol volt.

A kongresszus minden napján délelőtt a világ vezető fonetikusai tartottak plenáris üléseken előadást. Többek között élőlőszóban hallhattuk E. Fischer-Jørgensen, G. Fant, R. Plomp, M. R. Schroeder, H. Fujisaki, B. Lindblom, P. Ladefoged, W. D. Marslen-Wilson, W. J. M. Levelt, J. L. Flanagan és J. N. Holmes értékes referátumait. A délutáni órákban szekcióülések folytak a következő témakörökben. Érdeemes felsorolni, hogy melyek voltak ezek. Még a szakember számára is meglepő a beszéd tudományának ilyen mértékű kibővülése.

1. A beszéd akusztikai megjelenése; 2. Beszédszintézis; 3. A beszéd kódolása és akusztikai analízise; 4. Automatikus beszédfelismerés; 4. A beszédképzés fiziológiája és akusztikája; 6. Beszédfiziológia; 7. A beszéd pszichoakusztikája; 8. Fonéma-percepció; 9. Szó-percepció; 10. A nyomaték és a kiejtés; 11. A beszéd temporális szervezése; 12. A prozódia kommunikációs funkciói; 13. A hangmagasság és az intonáció; 14. A beszéd szerkezete; 15. Szociofonetika; 16. A fonetika és a fonológia; 17. Fonológia; 18. A fonetika története; 19. A fonetika és az idegennyelv-tanítás 20. Beszédkárosodások, készülékek és eljárások betegeknek; 21. Halláskárosodás és beszéd; 22. Beszédhibák.

Ezen kívül még hat szimpóziумot is szerveztek a következő speciális témakörök-ből: Szemantika, szintaxis és prozódia; A beszédszintézis elemei; A hangszalagok működésének modellezése; Hanganalízis és beszédpercepció; A fonetika a fonológiában; Az ember és az automatikus beszédfelismerés. Mindezek felül még külön munkacsoportban hangzottak el előadások a beszélőazonosítás jelenlegi állásáról és alkalmazási területeiről (bűnüldözés, bankügyletek stb.).

A legújabb szakmai könyvek bemutatása mellett, a műszerkiállításon számos cég állította ki új eszközeit, eszközeit. Említésre méltó a Kay Elemetrics cég új digitális hangspektrográfja, a Voice Identification új műszere, amelyet a hangképzés és a helyes dallamformálás tanításában, gyakoroltatásában lehet használni; a dinamikus palatogramokat készítő számítógépes eljárás, amelyet angol kutatók dolgoztak ki; a Philips cég új beszédszintetizátor-chip-je és a hozzá tartozó beszédanalizáló számítógépes rendszer, amely a bementett szöveget automatikusan analizálja, képernyőre vetítve jeleníti meg a meghatározó összetevőket és ezek változásait, majd ezeket az adatokat a szintetizátorba táplálja, és megszólal az eredeti szöveg szintetizált, „mesterséges” változata.

Itt kell megemlíteni, hogy magyar műszer is szerepelt a kongresszuson, dr. Pataki László találmánya, a DYSTONOMETER, amellyel hangképzési zavarban szenvedő gyermekek rehabilitációját lehet hatásosabbá tenni. A kongresszus külön érdekessége volt az az eszközfonetika-történeti kiállítás, amelyet „A holland fonetika 1932-ig” címmel az Amszterdami Egyetem Fonetikai Intézete és az Egyetemi Múzeum közösen rendezett. Itt láthatták a kongresszus résztvevői azokat a kezdetleges műszereket, eszközöket, amelyekkel az elmúlt századok kutatói igyekeztek megismerni a beszédhangok és a beszéd akusztikai szerkezetét, képzését. Többek között látható volt Edison fonográfja, Helmholtz rezonátorkészlete, egy a XIX. századból származó készülék stb.

Végül a mi részvételünkről.

Magyarországról a X. Nemzetközi Fonetikai Kongresszusra a következő szakemberek jelentkeztek előadásokkal: Az MTA Nyelvtudományi Intézetének fonetikai osztályáról: B o l l a K á l m á n: VOXTON, RUSSON: systems generating impersonal Hungarian and Russian speech by rule (VOXTON, RUSSON: rendszerek imperszonális magyar és orosz beszéd szabályok alapján való szintézisére); G ó s y M á r i a: On the

perception of speech sounds in Hungarian (A magyar beszédhangok percepciójáról); K a s s a i I l o n a—L e a -L i i s a L a h t i: Differences in similarities: a comparison between Finnish and Hungarian intonation (Különbségek és hasonlóságok: a magyar és a finn intonáció összehasonlítása); O l a s z y G á b o r: A phonetically based data and rule system for the real-time text-to-speech synthesis of Hungarian (Fonetikailag megalapozott adat- és szabályrendszer a magyar beszéd valós idejű „text-to-speech” szintézisére). A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetemről: F ö l d i É v a: The analysis of Polish intonation by synthesis (A lengyel intonáció elemzése szintézis útján). A szegedi József Attila Tudományegyetemről: V a l a c z k a i L á s z l ó: Über akustische Faktoren der distinktiven Perzeption im Deutschen (Az elkülönítő hangészlelés akusztikai alapjai a német nyelvben).

Látható, hogy a bejelentett előadások zöme az MTA Nyelvtudományi Intézetének fonetikai osztályáról került ki, és mindegyik olyan, napjainkban is aktuális témát tárgyal, amelyeket a bevezetőben említettem. A magyar fonetikai kutatások ugyanis nemcsak lépést tartanak a nemzetközi törekvésekkel, de az utóbbi években olyan eredmények is születtek, amelyek világszerte elsőnek számítanak (pl. a HUNGAROVOX magyar nyelvű szintetizáló eljárás vagy a RUSSON orosz nyelvű rendszer). Földi Éva, aki a debreceni tudományegyetem munkatársa, szintén a fent említett laboratóriumban végezte kísérleteit Bolla Kálmán segítségnyújtásával.

Összefoglalva elmondhatjuk, hogy a világ fonetikával foglalkozó szakemberei egy jól szervezett, korszerű tudományos konferencián cserélhették ki nézeteiket. A magyar küldöttség is sok tapasztalatot szerzett, amit a jövőben a hazai gyakorlatban is használhatnak majd.

Olaszy Gábor

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda főigazgatója

Műszaki szerkesztő: Sándor István

A kézirat a nyomdába érkezett: 1983. X. 18. — Terjedelem: 11,2 (A/5) ív

84.12547 Akadémiai Kiadó és Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Hazai György

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>Horpács Illés</i> : Vegyít	228
<i>Takács Lajos</i> : „Szeghatár” és társai	230
<i>Juhász Dezső</i> : A magyar tájnevekről	232
<i>Kiss Lajos</i> : Fenőkövel kapcsolatos földrajzi nevek	236

A Nyelvőr hírei

<i>Bakos Ferenc</i> : Országgh László	241
<i>Ördög Ferenc</i> : Pais Dezső és a névtudomány	243
<i>Kovalovszky Miklós</i> : Nagy J. Béla emléke	246
<i>Derzi Ottó</i> : A Budapesti Anyanyelvvédők Klubja rövid krónikája	248
<i>Graf Rezső</i> : Édes anyanyelvünk verseny 1981-ben és 1982-ben	250
<i>Olaszy Gábor</i> : A X. nemzetközi fonetikai kongresszus 1982-ben	254

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODÁ-nál, 1900 Budapest V., József nádor tér 1. és bármely postahivatalban. Pénzforgalmi jelzőszáma: PKHI 215—96162. Előfizethető és példányonként megvásárolható az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, 1363 Budapest, Alkotmány utca 21., telefon: 111-010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215—11488, az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, 1368 Budapest, Váci u. 22., telefon: 185-612. Előfizetési díj egy évre: 52 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat (H-1 1389 Budapest, P. O. Box 149 62, Postafiók 149) és külföldi bizományosai.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Póldányonként kaphatók a Posta Központi Hírlap Irodájában (Bp. V., József Attila u. 1.) és az Akadémiai Könyvesboltban (Bp. V., Váci u. 22.).

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent füzetek:

1. *Bárczi Géza*: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen ..... 1 Ft
2. *Farkas Vilmos*: Jegyzetek „A magyar helyesírás szabályai” tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változásokról ..... 1 Ft
[A 2—3. szám együttes új kiadása ilyen címen: *Deme László*: Magyarázata helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához (A szótári részben végrehajtott változások jegyzékével)] ..... 4 Ft
3. *Bárczi Géza*: Anyanyelvünk magyarsága ..... 1 Ft
4. *Vértés O. András*: A beszédhibákról ..... 1 Ft
5. *Ferenczy Géza*: Arany János, nyelvünk bűvára és művelője ..... 3 Ft
6. *Bencédy József—Deme László*: Egy szavalo és kiejtési verseny tanulságai ..... 2 Ft
7. *Grétsy László—Wacha Imre*: A műszaki nyelv művelése ..... 5 Ft
8. *Deme László*: Helyesírási rendszerünk logikája ..... 5 Ft
9. *Kiss Lajos—Kovalovszky Miklós—Lőrincze Lajos—Mátyás Ferencz*: O. Nagy Gábor emlékének ..... 2 Ft
10. *Kemény Gábor*: Képszerűség és kompozíció Krúdy prózájában ..... 2 Ft
11. *Beszédkultúránk időszerű kérdései* .....

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.) árusítja.

Nyelvészeti kiadványok

- Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum* Budapestini habitus anno 1975. Red. Gyula Ortutay. Pars I. Acta Sessionum. Cur. János Gulya. 1975. 241 l. 15×25 cm. Német, orosz és francia nyelvű tanulmányok. Fve 140,— Ft. ISBN 963 05 0436 7
- Domokos Péter: *Az udmurt irodalom története*. 1975. 550 l. 17×25 cm. Bibliogr. fejezetenként. Orosz és angol nyelvű összefoglalással. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0699 9
- Études Finno-Ougriennes*. Tome X. Année 1973. 1975. 318 l. 17×25 cm. Fve 180,— Ft. ISBN 963 05 0579 7. Közös kiadás a párizsi A. D. E. F. O.-val (Librairie Klincksieck, Paris)
- Forschungsstätten für Finnougristik in Ungarn*. (Red. von János Gulya, László Honti. Übers. von Regina Hessky. Az előszót írta: Kálmán Béla.) 1975. 165. l. 4 fénykép, 17×25 cm. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0623 8
- Gregor Ferenc: *Der schlowakische Dialekt von Pilisszántó*. (Übers. von István Tóth.) 1975. 295 l., 17×25 cm. Bibliogr. 293—296. l. Kve 180,— Ft. ISBN 963 05 0400 6
- Hadrovics László: *Szavak és szólások*. 1975. 134 l. 17×25 cm. (Nyelvtudományi értekezések 83.) Fve 22,— Ft. ISBN 963 05 0732 3
- Hajdú Mihály: *Budapest utca neveinek névtani vizsgálata*. 1975. 52 l. 17×24 cm. 1 melléklet (Nyelvtudományi értekezések 87.). Fve 11,— Ft. ISBN 963 05 0551 7
- Honti László: *System der paradigmatischen Suffizormorpheme des wogulischen Dialektes an der Tuwda*. (Übers. von Regina Hessky.) 1975. 161 l. 17×25 cm. Bibliogr. 157—161. l. Kve 80,— Ft. ISBN 963 05 0237 2
- Jel és Közösség*. Szemiotika tanulmánygyűjtemény. Szerk. Voigt Vilmos, Szépe György, Szerdahelyi István. 1975. 234 l. 17×25 cm. Bibliogr. 201—229. l. (Musseion könyvtár 2.) Kve 52,— Ft. ISBN 963 05 0424 3
- Kniezsa István: *A magyar nyelv szláv jövevényszavai*. Két kötetben 15×21 cm. 2. kiad. 1974. 1. köt. 582 l. 2. köt. 583—1043 l. Német és orosz nyelvű összefoglalóval. Kve együtt 180,— Ft. ISBN 963 05 0413 8 (1—2. köt.), ISBN 963 05 0414 6 (1. köt.), ISBN 963 05 0415 4 (2. köt.)
- Kósa László—Filep Antai: *A magyar nép táji-történeti tagolódása*. 1975. 230 l. 12×18 cm. Bibliogr. 197—228 l. (Néprajzi tanulmányok.) Fve 23,— Ft. ISBN 963 05 0561 4
- Magyar értelmező kéziszótár* (Szerk.: Juhász József, Szőke István, O. Nagy Gábor, Kovalovszky Miklós.) 2., változatlan kiadás. 1975. 1550 l. 17×25 cm. Kve 260,— Ft. ISBN 963 06 0731 5
- A magyar helyesírás szabályai*. 10. kiad. 15. (a tizenegyedikhez képest változatlan, lenyomat). 1975. 267 l. 14×21 cm. Fve 9,— Ft, Kve 16,— Ft. ISBN 963 05 0610 6
- A Magyar Nyelvtudomány Atlaszájának elméleti-módszertani kérdései*. Szerk. Deme László Imre Samu. 1975. 345 l. 17×25 cm. Kve 68,— Ft. ISBN 963 05 0609 2
- Mikola, Tibor: *Die alten Postpositionen des Nenzischen* (Juraksamojedischen). Übersetzt von Tilda und Paul Alpári. 1975. 242 l. 14×21 cm. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0223 2. Közös kiadás a hágai—párizsi Mouton kiadóval
- Modern Linguistics and Language Teaching*. International Conference Budapest, 1—5 April 1971. 1975. 439 l. 17×25 cm. Angol, francia, német, orosz és egy latin nyelvű tanulmány. Kve 250,— Ft. ISBN 963 05 0265 8. Közös kiadás a hágai Mouton kiadóval
- Papp Ferenc: *A magyar főnév paradigmatis rendszere*. (Leírás és automatikus szintézis.) 1975. 327 l. 45 táblázat. 17×25 cm. Bibliogr. 263—265 l. Kve 66,— Ft. ISBN 963 05 0570 43
- Researches in Altaic Languages*. Papers read at the 14th Meeting of the Permanent International Altaic Conference. Held in Szeged, August 22—28, 1971. E. by Louis Ligeti. 1975. 338 l. 10 ábra, 18 táblázat, 17×25 cm. (Bibliotheca orientalis Hungarica XX.) Bibliogr. tanulmányként. Angol, francia és német nyelven. Kve 200,— Ft. ISBN 963 05 0124 4
- Steinitz, Wolfgang: *Ostjakologische Arbeiten*. Szerk. Gert Sauer, Renate Steinitz. — Négy kötetben. 27×19 cm. ISBN 963 05 0156 2
- Bd. 1. *Ostjakische Volksdichtung und Erzählungen aus zwei Dialekten. Texte*. Neubearb. von Gert Sauer. 1975. 468 l. Szövegek eredeti nyelven, német nyelvű magyarázószöveggel. Kve 300,— Ft. ISBN 963 05 0157 0. Közös kiadásban a berlini Akademische-Verlaggal és a hágai Mouton kiadóval
- Zsilka János: *A jelentés szerkezete*. A jelentés mozgásegysége. 1975. 262 l. 10 melléklet, 17×25 cm. Kve 60,— Ft. ISBN 963 05 0640 8